ГОРДАНА ТОМОВИЋ

МОРФОЛОГИЈА ЋИРИЛИЧКИХ НАТПИСА НА БАЛКАНУ

Београд, 1974

Референти:
Др ЈОВАН КОВАЧЕВИЋ
професор Филозофског факултета у Београду
Др СИМА ЋИРКОВИЋ
професор Филозофског факултета у Београду

Наш рад на прикупљању, проучавању и обради датованих ћириличких натписа на Балкану трајао је дуго и можда никада не би био окончан да није било разумевања и помоћи научних радника и колега. У првом реду захваљујемо професору др Јовану Ковачевићу, који нас је упутио у проучавање ћириличке епиграфике и ставио нам на располагање сву документацију о ћириличким натписима коју је годинама сакупљао на терену и пружао нам сталну подршку у раду; затим професору др Сими Ћирковићу на драгоценој помоћи при временском одређивању натписа. Рукопис је завршен и одбрањен као магистарска теза јуна 1972. године пред комисијом Филозофског факултета у Београду у саставу: професор др Душан Глумац, професор др Јован Ковачевић и професор др Сима Ћирковић. Посебно се захваљујемо колективу Историјског института у Београду који нам је омогућио допунска теренска истраживања за потпунију техничку документацију рукописа и прихватио уз помоћ Републичке заједнице за научни рад да објави рукопис.

Скромне техничке могућности и карактер рада одредили су и форму и обим рукописа. Замисао није била да се створи зборник са исцрпном литературом о сваком поједином натпису, већ више документована студија са навођењем извора и литературе на којима се заснива текст.

Гордана Томовић

I

МОРФОЛОГИЈА ЋИРИЛИЧКИХ НАТПИСА

Интересовање за средњовековне ћириличке епиграфске споменике почиње у XVI веку[1]. Веома живо све до данашњих дана било је узрок појаве бројних бележака, чланака, расправа, чак и збирки натписа у научној литератури. Импозантан број поуздано датираних ћириличких натписа који су до данас откривени, проучени и објављени још увек је у знатној несразмери према далеко већем броју натписа за које се само претпоставља да би припадали средњем веку. Отуда се све више осећа потреба за синтетичком обрадом датираних ћириличких натписа где би се морфолошком анализом од споменика до споменика могле пратити законитости развитка облика слова и тиме добити хронолошке одреднице за прецизније временско опредељење недатираних натписа.

У бољим условима оваквом раду требало би да претходи опсежан екипни рад на истраживању нових и ревизији постојећих натписа према подацима из литературе, уз потпуну техничку документацију под којом подразумевамо: копију (калк) и снимак (фотографију) натписа, димензије споменика, кратак опис споменика и натписа, стање споменика и место налаза. У старијој научној литератури претежно је и првенствено интересовање научника било окренуто садржају натписа - ретко, скоро изузетно појављује се цртеж или фотографија натписа. Стога је још више за жаљење чињеница да се од веома значајне збирке копија ћириличких натписа, на којој је, по наређењу краља Александра Карађорђевића, више година радио археолог С. Н. Смирнов уз сарадњу архитеката Петра Поповића и Ђурђа Бошковића, и која је 1940. г. садржала 773 копије ћириличких натписа из 113 цркава[2], до данас сачувала у Народном музеју у Београду само паус-копија жичке повеље[3].

Међу датираним епиграфским споменицима код нас из средњег века има највише натписа рађених фреско техником, затим на камену, дрвету, металу, тканинама и керамици. Натписи на камену - материјалу тешком за обраду и трајном - представљају прворазредне историјске изворе и показују, у односу на остале врсте натписа, у великој мери самосталну и специфичну еволуцију. За овај рад, због веома скромних техничких могућности, узети су у обзир само датирани ћирилички натписи на камену и од опеке од првих почетака ћириличке епиграфике до XVI века са територије Србије, Македоније, Црне Горе, Далмације и Босне и Херцеговине - где се јављају ћирилички натписи код нас; затим натписи из Бугарске који се везују за историју српског народа и који показују карактеристике бугарског епиграфског писма, један натпис из Албаније и један из Грчке. У мањем броју случајева — 40 — прибављени су потребни подаци на лицу места — копија и снимак натписа и опис споменика. Остали материјал (укупно 125 натписа) сакупљен је из објављене расположиве литературе и из приват-

[1] Бенедикт Курипешић 1530. године у своме путопису покушао је да прочита, премда са мало успеха, надгробни натпис Влатка Влађевића и војводе Миотоша (Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, preveo Đorđe Pejanović, Sarajevo 1950, 24—25; в. и Михајло Динић, *Дукин преводилац о боју на Косову*, Зборник радова Византолошког института 8/2, 1964, 57, напомена 57). У рукопису с краја XVI века (1573—1588) из Патријаршијске библиотеке у Београду, број 167, сачувао се препис изгубљеног натписа са мермерног стуба на Косову (Ђорђе Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, 270—291).

[2] С. Н. Смирновъ, *Коллекція копій старыхъ надписей въ сербскихъ церквахъ*, Сборникъ Русскаго археологическаго общества въ Королевствѣ Югославіи III, Бѣлградъ 1940, 101—124.

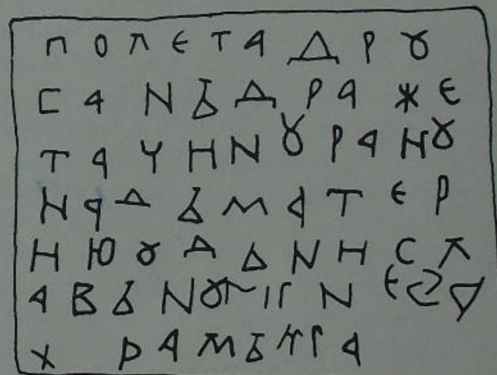
[3] Обавештење нам је дала др М. Љубинковић, научни саветник Народног музеја у Београду.

них збирки научника који су годинама на терену прикупљали податке о натписима и који су нам ставили на располагање потребну грађу[4], и у једном случају из фототеке Галерије фресака у Београду.[5]

Свакако да овако сакупљени материјал показује неуједначеност и по веродостојности техничке документације и стога што му недостаје одређени број натписа. Извесном броју натписа у литератури регистрованих и датираних данас се не може ући у траг. У епиграфском инвентару Народног музеја у Београду, који се чувао у подрумима Завода за проучавање и заштиту споменика културе СР Србије, и који је недавно пренет у лагуме Доњег града на Калемегдану, пронађен је фрагментовани натпис кнеза Балдовина (XIV—XV век), док су остала два натписа породице изгубљена[6]. Поред овога, данас се могу сматрати изгубљеним за науку, јер не постоје на терену а о њима нема никаквих ликовних података, следећи натписи: надгробни натпис краља Марка из Марковог манастира[7]; надгробни натпис попа Радојевића из Сопоћана из 1362. г.[8]; један део надгробног споменика са делом натписа из цркве св. Ђорђа у Речанима из 1370. г.[9]; надгробни натпис монаха Макарија из св. Петра Коришког из 1388. г.[10], надгробни натпис зетског епископа Илариона са Врањине[11] и надгробни натпис Агрипине Мирославе из Куршумлије из 1332—1341[12].

Извесган број натписа од којих поједини сигурно постоје на терену и оних чије се постојање није могло проверити, нису могли да се обраде због немогућности да се прибави било каква њихова слика. Такав је случај са натписима: натпис из осоговског манастира св. Јоакима из 1350. г.[13]; надгробни натпис Стефана из Скопског града из 1345. г[14].; натпис о поклоњењу цару Бајазиту из 1398. г.;[15] надгробни натпис мајке челника Николе из Велике Хоче из XIV века[16]; натпис на камену у зиду манастира св. Павла на Светој Гори из 1450. г.[17]; натпис на мермерној крстионици из манастира св. Прохор Пчињски из 1483. г.[18]. Такође су морали да се одбаце натписи чије се датирање показало непоузданим. Да је хумачка плоча, коју М. Вего датира у X—XI век[19], могла настати касније од времена у које је аутор опредељује указао је Д. Драгојловић у приказу Зборника М. Вега[20]. Износећи разлоге који се могу прихватити Д. Драгојволић сматра да овај споменик није старији од друге половине XII века. Међутим, и поред појаве слова Ѩ и глагољског облика слова Т (ꙅꙅ), појава одређених облика слова, као што су слово Ћ и брзописно квадратно В, који се у датованим натписима не срећу пре друге половине XIV века, упозоравају да се временски оквир настанка хумачке плоче мора сматрати за сада неодређеним.

Неприхватљиво је и датирање надгробног натписа из Чичева који, према мишљењу М. Вега, потиче из 1177—1200. г.[21] Да је име Хранко из локрумских фалсификата вероватно измишљено указао је већ Ф. Шишић[22], а писар Друсан се помиње не само у време Немање и Мирослава, већ и у Милутиновој канцеларији, како истиче сам М. Вего. Поред тога, фотографија натписа, која је вероватно снимак одлива, у поређењу са снимком и цртежом оригинала које поседујемо[23], показује

прилог 1
M. Vego, Zbornik III, 130

[4] Посебно се захваљујем проф. др Ј. Ковачевићу, који ми је ставио на располагање велики број слика, паус-копија и фотографија натписа; затим В. Јовановићу, који ми је дао да користим у раду необјављене слике натписа из Бање код Прибоја и неколико фотографија натписа који су били објављени уз лоше снимке; проф. Б. Бошковићу на двема фотографијама натписа; Г. Марјановић-Вујовић на снимку необјављеног натписа са Кастаљана и свим колегама који су ми помогли да сакупим овде презентирану грађу.

[5] Фонд Галерије фресака у Београду користили смо за натпис из цркве Јоакима и Ане у Студеници.

[6] Б. Сп. Радојчић, *Црква св. Николе у Врању*, Старинар XIII, 1938, 53—70.

[7] П. Срећковић, *Путничке слике*, Гласник Српског ученог друштва XLVI, Београд 1878, 224.

[8] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I—VI, Београд—Сремски Карловци, 1902—1926, I, 43, бр. 123.

[9] *Записи и натписи I*, 44, бр. 130.

[10] *Записи и натписи I*, 51, бр. 160.

[11] *Записи и натписи I*, 7, бр. 16.

[12] Т. Ђорђевић, *Поред Топлице*, Браство VII, Београд 1896, 14—103, цртеж на стр. 78 неупотребљив.

[13] Й. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, София 1908, 261.

[14] *Записи и натписи I*, 33, бр. 80.

[15] *Записи и натписи I*, 59, бр. 193.

[16] С. Смирнов—Б. Бошковић, *Археолошке белешке из Метохије и Прекорупља*, Старинар VIII/IX, 1933/34, 269—270.

[17] *Записи и натписи I*, 91, бр. 286.

[18] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Свети Прохор Пчињски и његов манастир*, Годишњица Николе Чупића XX, Београд 1900, 84.

[19] M. Vego, *Humačka ploča — najstariji ćirilski pisani spomenik (X ili XI stoljeće) u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja XI (A), Sarajevo 1956, 41—61, T. I, II.

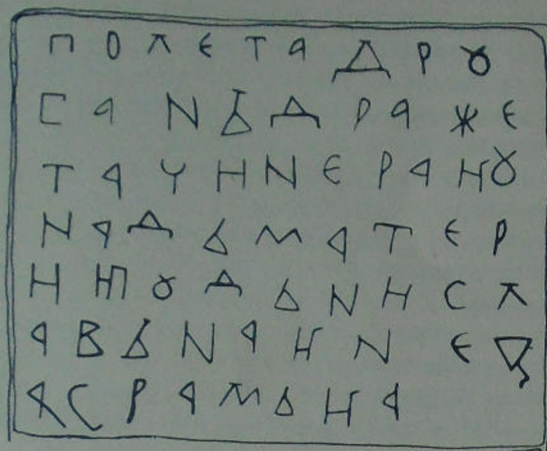
[20] Balcanica II, Beograd 1971, 380—381.

[21] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZM XIX (A), Sarajevo 1964, 182—183.

[22] *Летопис попа Дукљанина*, Београд—Загреб 1928, 217—218.

[23] Фотографију оригинала и калк натписа ставио нам је на располагање Марко Поповић који је 1968. г. вршио археолошка истраживања у цркви св. Петра.

знатне разлике, те се ни читање текста натписа М. Вега не може сматрати исправним (прилог 1 и 2).

прилог 2
М. Поповић

Два натписа из Студенице помињу прве игумане манастира: Игњатија[24] и Дионисија[25]. Очигледно је да нису обојица могли да буду први игумани Студенице, осим ако им због ранга манастира није припадала титула „први". У оба случаја натписи се не могу сматрати временски одређеним.

Иако се у натпису Стефана, сина краља Уроша, из Студенице, помињу историјске личности,[26] датирање самог натписа захтева специјална проучавања. Према подацима у натпису требало би да се ради о једном од потомака краља Уроша I, највероватније Милутину или Драгутину, од којих ниједан, који је носио име Стефан, није сахрањен у Студеници. Премда би се могло претпоставити да је у питању запис на кенотафу, и сама композиција текста побуђује сумњу. Ако се ради о личности краља, необично је и без преседана да му уз име не стоји никаква титула. Натпис се спомиње још 1892. г. на месту где се и данас налази — до Немањине гробнице у Студеници.[27] Идентичан садржај забележио је С. Смирнов[28] на једном споменику у дворишту цркве села Црколеза у Метохији, што још више отежава датирање натписа из Студенице. Како нема сигниран датум, а ни садржај не пружа поуздане податке за датирање, уз извесну сумњу у аутентичност споменика и због текста натписа и стога што се појављује у дупликату, натпис се показао неподесним за морфолошка проучавања у овом раду.

ИСТОРИЈАТ РАДА

Литература о средњовековним ћириличким натписима код нас веома је бројна. Читав дуги период истраживања, који је трајао више од једног века, где је било понекад и слике, које као да су се поткрадале писцима, али ретко верни цртежи или добре фотографије натписа, обједињен је и објављен у великом корпусу Љубе Стојановића *Стари српски записи и натписи*[29]. На овом послу радио је већи број сарадника, чија је неједнака акрибичност била узрок за недовољно веродостојних података у знатном броју примера. Међутим, до данас се није појавило ниједно дело које би исту материју презентирало на модеран начин.

Проблеми морфологије ћириличких натписа третирани су у нашој научној литератури само узгред, у појединим чланцима или расправама, углавном да би се омогућило или олакшало датирање споменика.[30]

Резулати вишегодишњег рада Ћира Трухелке на сакупљању и проучавању средњовековних натписа из Босне и Херцеговине објављени су у низу чланака у Гласнику Земаљског музеја у Сарајеву.[31] Питања морфологије епиграфског писма у Босни и Херцеговини расправљао је више пута, а посебно у чланку *Босанчица — принос босанској палеографији*[32], где је приказао развитак појединих облика слова, систем лигатура и хронолошки табеларни преглед слова кроз векове. Несигурност његових закључака заснива се на основној погрешној претпоставци о постојању независног епиграфског писма у Босни и Херцеговини — босанчице, које се и поред одређених специфичности не може сматрати посебним писмом[33].

Питање зависности графије натписа од материјала на коме се пише, тј. урезује, истакао је Јован Ковачевић у расправи о првим клесарима ћириличких натписа на Балкану, где је прокоментарисао појаву првих епиграфских споменика који се могу везати за одређени клесарски центар с краја XII века и код којих су позната имена мајстора.[34]

Године 1957. Земаљски музеј у Сарајеву организовао је под руководством Марка Вега систематско сакупљање и ревизију средњовековних натписа из Босне и Херцеговине. Прикупљена грађа објављена је у делу М. Вега *Зборник средњовековних натписа Босне и Херцеговине*[35]. Ту је први пут објављен известан број натписа од укупно 325 обрађених епиграфских споменика, док су остали

[24] *Записи и натписи III*, бр. 4916.

[25] *Записи и натписи I*, бр. 9 (датовано око 1220. г.).

[26] М. Кашанин, В. Кораћ, Д. Тасић, М. Шакота, *Манастир Студеница*, Београд 1968, 26.

[27] М. Б. Милићевић, *Белешке из манастира Студенице*, Споменик СКА XIX, 1892, 73—74.

[28] С. Н. Смирнов, *Сб. Русс. арх. об.* III, 1940, 101—124.

[29] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I—VI, Београд—Сремски Карловци, 1902—1926.

[30] Библиографија радова у *Enciklopediji Jugoslavije* 3, Zagreb 1958, s. v. Epigrafika.

[31] Ć. Truhelka, *Stari bosanski natpisi*, GZM III₁, 1891, 86—95; исти, *Starobosanski mramorovi*, GZM III₄, 1891, 368—387; исти, *Starobosanski natpisi*, GZM VII₂, 1895, 259—282; исти, *Stari hercegovački natpisi*, GZM IV₁, 1892, 215—220.

[32] Ć. Truhelka, *Bosančica — prinos bosanskoj paleografiji*, GZM IV, 1889, 65—83.

[33] Г. Чремошник, *Студије из српске палеографије и дипломатике*, Гласник Скопског научног друштва XXI, Скопље 1940, 1—21; в. и С. Ћирковић, *Историја Босне*, Београд 1964, 235.

[34] J. Kovačević, *Prvi klesari ćiriličkih natpisa na Balkanu*, GZM (A) XV/XVI, 1960/61, 309—316.

[35] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa na Balkanu*, I—IV, Sarajevo 1962—1970.

ревидирани. Редослед набрајања натписа установљен је према географским областима. Уз фотографије одлива натписа, ређе оригинала споменика, датирање, читање (транслитерација и транскрипција) и исцрпно навођење литературе, дати су кратко и оскудно подаци о споменику на коме се натпис налази и месту споменика. На крају сваке књиге карта распрострањености епиграфских споменика доприноси прегледности зборника. Веома су драгоцени исцрпни регистри на крају IV књиге. Изради овога корпуса натписа претходила су опсежна теренска истраживања током којих је аутор имао прилике да види и испита сваки постојећи натпис, а стајала су му на располагању и потребна техничка средства и помоћници (конзерватор и фотограф). Стога изненађује потпуно изостављање барем најосновнијих података о споменику и натпису: димензије, врста камена, начин клесања. Уз фотографије ни у једном случају није приложен цртеж, а у извесним примерима снимљени су споменици под углом што је довело до деформације слова у натпису. Фотографије нису увек употребљиве, а ни довољно верне. Овакав случај запажа се код натписа у коме се помиње кнез Срамко[36], чији снимак у зборнику ни по облицима појединих слова ни по читању не одговара у потпуности фотографији оригинала.[37]

М. Вего је још у два маха у Гласнику Земаљског музеја у Сарајеву објавио низ натписа из Херцеговине, где је уз ревизију старијих читања и датирања, дао палеографску и историјску анализу натписа уз потребне техничке податке, али без слика, изузев у два примера.[38]

У монументалном делу *Историја српске ћирилице*[39] Петар Ђорђић је, бавећи се историјом ћириличког писма, у проучавање морфологије првих споменика укључио и најстарије натписе. Драгоцени допринос Петра Ђорђића лежи у утврђивању места, улоге и значаја епиграфског писма у историји српске ћирилице. Откривање односа рукописног писма према епиграфском и утицају писма у насловима и потписима на стил и развитак лигатурних форми у натписима, уз исцрпне морфолошке анализе рукописног писма кроз векове, омогућују да се утврди степен зависности епиграфског писма од рукописног и прати њихов развој. Зналачки су одабрани и технички беспрекорни ликовни прилози познатијих средњовековних натписа (фотографије и цртежи).

Проблемима најстарије ћириличке епиграфике у Бугарској посебно се позабавила Вера Иванова[40]. Сакупивши све до тада познате натписе до краја X века, полазећи од историјских података и анализе облика слова и стила натписа, покушала је да прецизно датира надгробни натпис чргубила Мостича. Неколико година доцније, после вишегодишњег проучавања преславских натписа, Иван Гошев је ревидирао закључке В. Иванове у делу о најстаријим глагољским и ћириличким епиграфским споменицима.[41] У настанку најстаријег ћириличког епиграфског писма он разликује две етапе: I (период Бориса и Симеона), када се паралелно и измешано употребљавају и глагољица и ћирилица (грчко-глагољска ћирилица) и II-етапу осамостаљивања и преовлађивања ћирилице (од 943. г.). Закључке је илустровао табеларним приказом еволуције облика слова и других знакова у натписима од глагољице до ћирилице.

Модерно опремљен и савремен образац како би требало да изгледа приручник са морфолошки обрађеним епиграфским изворима представља корпус руских датираних натписа XI—XIV века Б. А. Рибакова.[42] Сакупљени су сви датирани натписи од XI—XIV века (55 на броју) на камену, графити на штукатури, на металу, писани златом на бронзи, сликани и везени на тканини. У кратком уводу аутор је дао преглед рада на проучавању натписа, затим поделу натписа у једанаест група према материјалу на коме се пише и оруђу за извођење натписа, док у стилском погледу издваја свечани и обичан стил натписа. Руски натписи из овог периода јављају се у седам хронолошких група одвојених између себе интервалима. Сваки натпис обрађен је каталошки уз цртеж, фотографију и све потребне податке и коментаре. Посебно су израђени хронолошки графикони карактеристичних форми за свако слово према групама натписа, а на таблама (I—XII) приказана је морфологија слова по натписима и хронолошком реду. Није, међутим, обрађен систем лигатура, бројеви, надредни знаци и знаци интерпункције. Са друге стране, није довољно јасна сврха статистичког дијаграма који је израђен за неколико натписа, а уз њега није приложено никакво тумачење. Иако је рад у извесном смислу оптерећен претерано графицистичким приказивањем употребе појединих слова у одређеним периодима, он представља прекретницу у проучавању морфологије ћириличких натписа.

СТИЛСКА И МОРФОЛОШКА ПОДЕЛА НАТПИСА

Најцелисходнија подела ћириличких натписа несумњиво је по садржини натписа: ктиторски, надгробни, потписи мајстора, ознаке својине и др. Међутим, при проучавању морфологије ћириличких натписа ова подела нема посебне важности. У формалном погледу, независно од садржине натписа, исте стилске одлике запажају се и код ктиторских и надгробних и других натписа. Одређена врста натписа, по садржају, такође се не може

[36] M. Vego, *Zbornik III*, 12—13, бр. 130.

[37] В. прилог 1 и 2.

[38] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZM (A) XV/XVI, 1960/61, 259—286 и наставак чланка у истом часопису св. XIX, 1964, 173—211.

[39] П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971.

[40] Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан, П. Боев, *Надписът на чъргубиля Мостич*, София 1955; део који је написала В. Иванова стр. 43—144.

[41] И. Гошев, *Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в.*, София 1961.

[42] Б. А. Рыбаков, *Русские датированные надписи XI—XIV веков*, Москва 1964.

пратити само у неким периодима. Отуда је јасна недоследност повезивања поделе натписа са временским одређивањем натписа.

Садржина и сврха натписа, као и узроци због којих је настао, утицали су на његов изглед. Да би се изразиле верске, побожне формуле, које су се упорно у скоро непромењеним облицима вековима понављале у ктиторским и надгробним натписима, у натписима појединих утицајних личности користило се ћириличко писмо посебно лепих облика слова, као напр.: криторски натпис краља Милутина из цркве Јоакима и Ане у Студеници 1314. г., надгробни натпис Марије Палеолог из 1355. г., ктиторски натпис из манастира Мораче из 1252. г. Али овако се није поступало увек. Као што натпис Самуила не показује изгледом ни споменика ни писма да припада кругу дворских клесара, нити примитивно рађен надгробни натпис Ђураша са Превлаке (после 1362 г.) да је клесан за „трећег витеза" цара Душана, тако би надгробни натпис раба божијег Родопа из 1436. г. могао да стоји на гробу неког од Немањића.

За разлику од ћириличког дипломатичког писма, које је имало динамичан развој, утицај цркве, а преко ње конзервативног црквеног писма, за коју се везује највећи број епиграфских споменика, условио је на територији српске средњовековне државе развитак епиграфског писма специфичних облика – свечаног, крутог у варирању форми и читког устава.

У босанској држави, где се натписи највећим делом јављају на надгробним споменицима – стећцима – у епиграфици се одомаћило у XV веку брзописно писмо – практично, канцеларијско писмо које је више одговарало световном карактеру босанске властеле. Натпис је на стећцима ређа појава (према статистици од неколико хиљада регистрованих стећака отприлике сваки стоти има натпис), и кад га има, циљ му је да означи име покојника, понешто из његовог живота, а место и значај подређени су орнаментици споменика. Велике и бројне некрополе стећака само понекад могу да се вежу са неким црквеним спомеником и у највећем броју случајева формиране су састално. Узроке ових појава треба тражити у посебним процењивањима живота и смрти који су, ослобођени црквених канона, могли да се слободно ликовно изразе у уметности стећака у Босни и Херцеговини. Једноставно и прилагођено потребама свакодневног живота канцеларијско брзописно писмо у потпуности је одговарало значају натписа на стећцима. У истом периоду настао је натпис херцега Стјепана у Доњој Сопотници (1454. г.), где се овај владар, који је у основи увек остао богумил и јеретик, скрушено и побожно обраћа „своме владаоцу Христу". Да би изразио своја верска осећања и забележио да подиже цркву хришћанском свецу св. Ђорђу, херцег Стјепан је изабрао писмо које нема аналогија у епиграфском писму Босне и Херцеговине. Овај изванредно клесани и естетски компонован натпис припада кругу најлепших ктиторских натписа из Србије (ктиторски натпис краља Марка из св. Недељице у Призрену из 1371. год., ктиторски натпис казнаца Драгослава из Мушутишта из 1315. г., ктиторски натпис деспота Стефана са Калемегдана, 1403 — 1415 г.).

У стилском погледу ћирилички натписи на камену и од опека могу се поделити уопштено у три групе. Прву групу чине калиграфски натписи. Термин се и досада појављивао у научној литератури, али не да означи посебну врсту у стилском погледу, већ да означи естетску компоненту у обликовању појединих натписа. Овој групи натписа заједничка је баш та естетска вредност, која се, независно од посебног варирања појединих облика слова, огледа у вештом клесању, добро обрађеном натписном пољу (најчешће су на мермеру), правилној композицији тако да цео натпис делује лепо и складно. Систем лигатура, који се често јавља у оваквим натписима, показује да је простор планиран брижљиво и да су скицирани облици слова.

Другој групи припадају натписи који су изведени читко, уједначеним словима по величини и једноставно, али без посебне естетске вредности.

Трећу групу у стилском погледу чине натписи који су изведени примитивно, непажљиво и невешто.

Све ове три групе натписа срећу се у скоро свим периодима развитка ћириличког епиграфског писма на камену.

Естетску вредност су ћирилички натписи на камену и од опека могли да добију на различит начин. Изузетно китњасти облици слова на калиграфским натписима (ктиторски натпис из манастира Мораче 1252. г., ктиторски натпис из села Богдашића из 1269. г. зетског епископа Неофита, ктиторски натпис краља Милутина из цркве Јоакима и Ане у Студеници из 1314. г., ктиторски натпис деспота Стефана са Калемегдана из 1403 — 1415. г.) укомпоновани заједно, са духовитим лилатурама и монограмским решењима показују највише лепоте. Ти су натписи имали свакако и декоративни карактер. У општу орнаментику фасаде цркве Богородице Љевишке у Призрену укомпонован је монументални ктиторски натпис краља Милутина (1307. г.), који као чипкасти венац обилази зидна платна. Известан декоративни карактер имају и натписи који се крећу у полукругу или кругу (надгробни натпис из св. Ђорђа у Речанима из 1370. г., надгробни натпис Стефана, сина ћесара Угљеше, из Љубостиње око 1400). Поред тога, несумњиво је сврха појединих орнамената укомпонованих у сам натпис била такође да улепшавају текст (надгробни натпис босанског кнеза Радоја из Забрђа, 1405 — 1420. г.).

КЛЕСАРИ И ТЕХНИКЕ КЛЕСАЊА

О мајсторима који су изводили натписе и о њиховом раду има веома мало података у писа-

ним изворима. Сава Немањић је, по Теодосију[43], довео из грчке земље „здьць и мраморникь“, док се код Григорија Цамблака у опису живота краља Стефана Дечанског помињу „каменосѣчци“.[44] Оба назива - мраморник и каменосечац - свакако означавају клесара, обрађивача камена, било за зидање или скулпторски украс. Други подаци о клесарима и клесању срећу се само у натписима.

У поваљском натпису са Брача (1184.г.) и у натпису требињског жупана Грда из Полица (1173 — 1189. г.) клесари се називају мајсторима. Мајстор Радоња из поваљског натписа сам је исклесао надвратак и натпис на њему, док би се могло претпоставити да је мајстор Браја из Полица, који је урезао натпис на гробу требињског жупана Грда, био и градитељ његове гробнице. Протомајстор је био Боровић Раде, који се потписао скромно, на прагу наоса манастира Љубостиње (1385 — 1387. г.). Назив протомајстор могао је да означава титулу - први међу мајсторима у смислу степена квалификације у одређеној вештини, односно занату, или је припадао мајстору који је руководио радом једне радионице. Најзад, појам протомајстор могао је да обједињује више квалитета, да означава у ренесансном смислу речи мајстора-уметника, који је био и архитекта и скулптор, математичар и уметник, и који је својим потписом гарантовао ваљаност обављеног посла. Таква је била личност протомајстора фра Вите Которанина који је сазидао и украсио цркву манастира Дечана и о томе уклесао натпис.

У босанским и херцеговачким натписима клесар се назива ковачем. У другој половини XV века на неколиким натписима из Херцеговине помиње се ковач Грубач[45]. Поред њега познат је читав низ имена ковача који су радили натписе на стећцима.[46]

Клесање слова помиње се код Доментијана у поређењу св. Саве и Мојсија:[47] „на камењныих дьскахь богоначрьтана писмена“. Да се под глаголом „чрьтати“ подразумевало урезивање натписа указује и натпис Павла Комљеновића из Височице (1423—1434. г.), где је мајстор на крају забележио: „ȣчрьто, ȣчрьто“. На натпису из Кнешпоља[48] Радоња Марковић спомиње да је и писао и цртао („Чрьто, чрьто“) натпис кнезу Мирку Радивојевићу. Дабижив, Дробњаков унук, који је 1355. г. са братом, мајком и оцем подигао у Ваганешу цркву св. Богородице, наглашава у натпису: „Дабиживь писа самь“. Чини нам се да је реч не о живописању цркве, како претпоставља В. Јовановић, који је објавио натпис[49], већ о писању, тј. клесању натписа. Тако се и на надгробном натпису Ђураша са Превлаке (после 1362. г.) означава клесање натписа: „писа се и прѣстави се“, затим у надгробном натпису попа Вучосава из Паника: „Марко ками саписа“.

Поред „писа“, „саписа“, на натписима из Босне и Херцеговине уз име мајстора појављује се да означи његов рад глагол сећи, усећи. Тако у натписима које је радио ковач Грубач: „а сѣче Грȣбачь ками“[50]; „сеи сѣче Грȣбачь ковачь“[51], док се у надгробном натпису Махмута Бранковића (1471—1485) уочава разликовање између сечења — вероватно обраде каменог блока — и писања — урезивања натписа или писања текста за натпис: „да е благ(о)с(л)овена рȣка коѣ сиече и писа“[52]. Иста појава јавља се на једном натпису са некрополе у Жакову: „а се: ȣсѣче: и писа: Радое: ковачь“.[53] Иако је иста личност обавила оба посла — и обрадила камен и урезала натпис, посебно наглашавање и одвајање ове две радње показује да то није била честа појава. Клесари су најчешће добијали готов написан текст од наручиоца — писара или дијака — и према њему су израђивали натпис. Има случајева да су поједина слова, па и целе речи у натпису уклесани наопако, као у огледалу, што несумњиво говори о слабој или никаквој писмености клесара.[54]

Изради текста претходила је обрада натписног поља. Дволинијски систем у којем се формирао натпис условио је обележавање редова у којима се слова нижу. Редови текста у натпису фра Вите из Дечана (1335. г.) означени су дубоким приметним линијама, као оквир и украс. На неким натписима примећују се танке урезане цртице којима су означени редови и висина слова (ктиторски натпис из манастира Бање из 1329. г.). Планирање распореда слова није било увек најсрећније решено. За натпис је била одређена извесна површина коју је требало покрити. Дешавало се, међутим, да мајстор започне натпис већим и размакнутим словима, да му понестане простора и последње редове сабије, и обрнуто, као што је случај са надгробним натписом челника Димитрија из манастира Бање из 1349. г., надгробним натписом Степана Родоповића из 1469. г. и др. Калиграфски натписи, често са веома компликованим лигатурама, мањим

[43] Теодосије, *Живот Светога Саве*, изд. Б. Даничић, Биоград 1860, 98.

[44] *Житие Стефана Оуроша. г. сьписано Григориемь мнихомь*, (приредио Я. Шафарикъ), Гласник Друштва србске словесности XI, 1859, 69.

[45] Ć. Truhelka, *Stari bosanski natpisi*, GZM III, 1891, 88; исти, *Starobosanski natpisi*, GZM VII, 1895, 260, сл. 2; M. Vego, *Zbornik I*, 54—55, бр. 34.

[46] *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, I, Sarajevo 1942, 634—635.

[47] Б. Даничић, *Доментијан, Живот светога Симеуна и светога Саве*, Београд 1865, 316.

[48] M. Vego, *Zbornik I*, 16—17, бр. 4.

[49] В. Јовановић, *Црква у Ваганешу*, Старинар IX/X, 1958, 333—343, сл. 8, 9.

[50] M. Vego, *Zbornik I*, 54—55, бр. 34.

[51] Ć. Truhelka, *Starobosanski natpisi*, GZM VII, 1895, 260, сл. 2.

[52] M. Vego, *Zbornik* IV, 36—37, бр. 225.

[53] Ć. Truhelka, *Stari hercegovački natpisi*, GZM IV, 1892, 219, сл. 5.

[54] Надгробни натпис Влатка Влађевића из Влађевине, Ć. Truhelka, *Epigrafske crtice iz Bosne i Hercegovine*, GZM I, 1889, 72—76, цртеж на стр. 74; M. Vego, *Zbor-nik IV*, 32—33, бр. 223; надгробни натпис из Допазника Драгојла Милетића и сина му Драгише, Ć. Truhelka, *Starobosanski pismeni spomenici*, GZM VI, 1894, 770—782; натпис Павла Комљеновића из Бакри, M. Vego, *Zbornik I*, 24—25, бр. 11. На наведеним натписима читање је веома тешко јер су слова наопако урезана, као у огледалу.

словима уметнутим у већа, изванредно и чисто клесани, сигурно су морали да буду на неки начин претходно скицирани на камену (морачки натпис, натпис из Јоакима и Ане, ктиторски натпис краља Марка из св. Недељице у Призрену, ктиторски натпис херцега Стјепана из Д. Сопотнице). Поред тога грешке у клесању натписа врло су честе и разноврсне. Мајстор Браја, који је клесао натпис требињског жупана Грда, изоставио је име кнеза Михаила и морао је да га уклеше накнадно изнад реда. Овај иначе добар мајстор, за чије се име везује израда веома лепо клесаног и укомпонованог натписа кнеза Мирослава из цркве св. Петра у Бијелом Пољу[55], на натпису жупана Грда морао је да савлада лош квалитет камена на коме је натпис клесан. Отуда су редови у натпису деформисани, облици слова неуједначени, а цео простор натписног поља није планиран правилно. Дворски мајстори који су свакако радили катедралну цркву Богородице Љевишке у Призрену ,а чији су рад контролисали призренски епископ и поп Дамјан, свакако културни и писмени људи, у изради датума у натпису на цркви, монументално израђеном у опекама, наместо слова ѡ ставили су ѱ .

Према техници клесања слова натписи на камену могу се поделити углавном у три групе.

1. Најчешће су у натписима слова исклесана тзв. косим резом. Формирају се од три линије -- две на површини камена и средње између њих до које се камен укосо клеше са обе стране. Тако се на крајевима добијају пластични троугласти завршеци.

2. На великом броју натписа, нарочито у Босни и Херцеговини, где је меки кречњак и условио овакву технику клесања, слова су изведена ширим тракастим урезивањем.

3. Трећу технику извођења натписа представља урезивање простом линијом. Има, међутим, примера да се линијом имитирају троугласти завршеци слова, који имају и декоративни карактер, као напр. у надгробном натпису монаха Исаије Симона из Сопоћана из 1345 .г.

На каменом саркофагу Љупка Власнића из Троскоти (XIV—XV век)[56] први ред натписа испод тордираног венца по ивици поклопца израђен је рељефним словима, док је у наставку текст урезан. Ова техника израде натписа на камену веома је тешка, захтева да се основа на којој су слова издуби, а слова остану пластична. На натписима изгледа да се појављује једино на овоме споменику.

Монументални натписи од опека израђивани су двојако.

1. Од целих опека које су формирале слова (ктиторски натпис деспота Ђурђа из Смедеревског града из 1430. г.).

2. Према цртежу слова у непеченој опеци изрезана је основа а слова добила пластицитет (ктиторски натпис краља Милутина из Богородице Љевишке у Призрену из 1307. г.).

Према техникама извођења натписа може се закључити да је врста клесарског длета била основно оруђе. Сврдлом су се дубили округли тачкасти украси дуж линија слова (морачки натпис, натпис из Јоакима и Ане, надгробни натпис Родопа из 1436. г.). Формирање оваквих округлих удубљења и поред слова, када су повезани уским урезом са самим словом (морачки натпис), могло би да индицира уливање неког метала у урезе слова. Међутим, о томе нема никаквих података. Као што показују неки досада објављени рукописи,[57] вероватније је да се овакав начин украшавања слова развио као стилизација биљне орнаментике на иницијалима и заглављима рукописа.

Порекло клесања натписа треба тражити у утицајима који су прожимали средњовековну културу Балкана. Богата епиграфска баштина касне Антике, чије су поједине формуле остале веома живе у натписима кроз цео средњи век, струјања из Византије и са Запада, која су утицала на скоро све видове живота, несумњиво су одиграли значајну улогу и у развоју ћириличке епиграфике. Појава монументалних натписа од опека везује се за продор византијских утицаја који су обележили целу једну уметничку школу у средњовековној Србији и Македонији.

МОРФОЛОГИЈА

Текст натписа излазио је из пера писара. Начин писања писара морао је бити узрок појаве облика слова на камену. У почетку појаве ћириличких натписа веза између рукописног и епиграфског писма свакако је била јака. Међутим, различити материјал и алатке за писање, односно за клесање, усмерили су развитак натписног писма одређеним током: ка одабирању, чувању и усавршавању рукописних словних форми најподеснијих за камен. Отуда и већа повезаност фреско-натписа са рукописним писмом него са натписима на камену. Правилно уставно писмо из рукописа блиско је фреско-натписима по облицима слова и доследнијем чувању дволинијског система писања, што је разумљиво кад се има у виду слична техника извођења слова. Основни тип епиграфског писма може се сматрати уставним писмом са дволинијским системом клесања слова, али извођење слова између две линије није било принцип који се морао чувати. Правилност редова и слова зависила је првенствено од вештине клесара. Заједничке одлике слова из рукописа, са фреско-натписа и са лапидарних споменика представљају, пре свега, слова која су исцртавана. То је слу-

[55] J. Kovačević, *Prvi klesari*, GZM 1960/61, 314—315.

[56] M. Vego, *Zbornik II*, 6—7, бр. 47.

[57] V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije I*, Zagreb 1955, 64—65: скице иницијала из Михановићевог Панегирика с краја XIII века; 80—81: иницијали из Лесновског јеванђеља, крај XIII — почетак XIV века; 130—131: Паренезис св. Ефрема, средина XIV века и иницијали из Пролога Радослава Скопчика из 1370. г.; 146—147: иницијали из Хиландарског Метафраста из 1456. г.

чај са најбоље клесаним калиграфским натписима, где су могла да се појаве и слова рукописних облика писана са разликовањем дебелих и танких црта.

Утицај писма у насловима и у потписима повеља на формирање дуктуса натписа и словних и лигатурних форми проучио је П. Ђорђић у делу *Историја српске ћирилице* (Београд, 1971). Он чак предлаже да се уставно писмо из наслова и потписа назове натписним. Међутим, ћириличка епиграфика је бирала и преузимала из рукописа форме и спојеве слова који су јој највише одговарали, било да су били уставни или брзописни. Називање натписним писмо из наслова и потписа не би се смело прихватити, јер би овако схваћен назив обухватио само најбоље ктиторске натписе а искључио далеко већи број натписа на којима се не може приметити утицај овог, релативно мало заступљеног начина писања у рукописима.

Карактер натписног писма, које је упућено на тврди материјал тежак за обраду, утицао је на развитак посебног начина повезивања слова - лигатура. Спајање и компоновање слова у рукописима је ограничено на наслове и потписе, док се у самом тексту срећу спојеви два, три слова и то ретко. Развијеног лигатурног писања текста никада није било, наслов и потпис зато до нечитљивости варирају лигатурне форме.

У натписима се појава лигатура испрва своди на најједноставније спојеве два слова. Као и у рукописима, тиме се штеди и време и простор. Касније се, од средине XIII века, број лигатура повећава и појављују се врло сложене композиције са уклапањем мањих слова у већа и спајањем три, четири па и више слова. Не може се рећи да је при клесању једног таквог натписа клесар добио у времену, напротив, сложеност посла морала је изискивати више труда.

Поред несумњивог утицаја писма потписа повеља на развој система лигатура у натписима, основна намена, да трајно и сваком видљиво обелодани одређени текст, умногоме је утицала на изглед натписа. Ктиторски натписи, који укратко износе основне податке оснивачке повеље, као обавезни саставни део текста имају титулу и име оснивача. Монограмско решавање имена владара у потписима повеља несумњиво је изазвало епиграфску појаву сличних словних композиција. Име владара, односно устаљени начин скраћивања слова у његовом имену и титули, у ктиторским натписима се тако издваја из осталог дела текста и као да добија функцију овере веродостојности натписа. Изгледа да је уопште ктитор био у обавези да помене име владара који је на власти као знак да му сизерен признаје сва ктиторска права. У изузетно компликовано састављеним натписима са великим бројем лигатура, који су врло тешко читљиви и више личе на шару, првобитна намена, да натпис обелодани ктиторски чин, изгубила је свој прави смисао. Полуписмени или потпуно неписмени поданици ктитора и посетиоци храма могли су бити само упозорени да се у том сплету линија крије име ктитора, али свакако не и да га прочитају.

У епиграфском писму веома дуго живе исти типови слова. Истовремено се може пратити у оквиру облика једног типа слова разноликост која потпуно искључује сваку могућност постојања утврђених предложака за облике слова или лигатуре. У једном истом натпису слова се могу понављати у истом основном облику, али никад идентична. Напротив, карактеристична је велика слобода у обликовању слова и спојева слова.

Следећи сажети преглед развоја словних облика у натписима израђен је на основу хронолошких табли сакупљених датованих натписа од краја X до краја XV века и има за циљ да открије типологију слова и хронолошке оквире одређених облика. Резултат морфолошке анализе натписа, словних и реченичних знакова и правописних знакова указаће на степене епиграфског развоја ћирилице.

А

У датираним ћириличким натписима слово А се од X до краја XV века појављује у два основна облика: први облик се може назвати омчастим а други рачвастим А. Обе ове форме појављују се у бројним варијантама које више показују зависност од вештине и оригиналности клесара, односно, ако би се смело тако рећи, од рукописа мајстора, него од стила времена и одређене радионице. Први облик слова А, који је незнатно старији од другог,[58] преовлађује током целог средњег века у епиграфским споменицима. Карактеристично је, међутим, да се рачвасто А јавља углавном код најлепших, калиграфских натписа, где је овај облик слова допуштао изузетно богате и китњасте варијације.[59] Први пут се појављује на битољској плочи, изгледа као природни развојни облик оштро и угласто завршене петљице омчастог А[60]; потом се не појављује све до 1230. г.[61], када га срећемо са угласто преломљеном пречкицом. Оба облика слова А појављују се равномерно заступљена средином XIII века у батошовском натпису из Бугарске,[62] да би у натпису из манастира Мораче и у Милутиновим натписима потпуно преовладало рачвасто А.[63] До седамдесетих година XIV века јавља се ретко,[64] а отада до

[58] Први пут се јавља у натпису Самуила 993. г., Т. I, 1.

[59] Морачки натпис, Т. III, 20; натпис краља Милутина из цркве Јоакима и Ане у Студеници, Т. IV, 24; натпис Тодора, сина Жегра номика из Призрена, Т. XIV, 77; натпис о смрти деспота Стефана, Т. XIX, 102; надгробни натпис Родопа, Т. XX, 110; ктиторски натпис херцега Стефана, Т. XXI, 116.

[60] Т. I, 4.

[61] Трновски натпис, Т. II, 13; у овом иначе веома дугачком натпису овакво А се појављује само једанпут.

[62] Т. III, 19.

[63] Т. III, 20, 22; Т. IV, 23, 24.

[64] Т. IV, 25; Т. VI, 36; Т. VIII, 47 и Т. IX, 56.

последње деценије XIV века појава овог облика слова А оживљава у разноврсним формама.[65] У XV веку појављује се спорадично.[66]

Б

У свим натписима уочава се један основни облик слова Б близак данашњем штампаном облику тог слова у ћирилици. Посебна варијанта тог облика, као негатив тврдог полугласа (Ь) среће се само у натпису бана Кулина.[67] Отворено Б, које личи на ћириличко слово Ћ (Ћ) јавља се у два натписа осамдесетих година XIV века.[68]

Слово Б са нагнутим стаблом удесно среће се у два натписа: почетком XV. века у натпису Покрајца Оливеровића[69] и око 1470. г. у натпису Радоја, сина војводе Стипана[70], где је стабло слова постало скоро водоравно. Обе појаве су са територије Херцеговине. Овај облик слова Б, који је карактеристичан за дипломатички брзопис, у рукописима може да се прати од једнопотезног Б у облику броја 6 од 1320. г., преко нагнутог Б седамдесетих година XIV века до водоравног облика слова какво се јавља средином XV века.[71] Појава сличних облика у натписима касни две до четири деценије за првим појавама у рукописима.

Сви остали облици слова Б који се срећу у датираним натписима не могу се користити за временско одређивање. Разлике у облицима слова Б могу се сматрати неважним за хронологију натписа, јер узрок њиховој појави треба тражити пре свега у врсти камена на коме се клеше и у спретности клесара да се ослободи зависности од материјала на коме ради, а са друге стране варирање основног облика слова Б подлеже општем дуктусу и стилу натписа.

В

Разликујемо четири основна типа епиграфског слова В, од којих су два уставна а два брзописна. Први тип било би слово В са петљицама које се спајају са усправним стаблом, други са петљицама које се не спајају са усправним стаблом, трећи тип, преузет из рукописног брзописа, јесте тзв. квадратно В, а четврти је сличан положеном слову А са врхом улево.

Прва два типа, који су уставног карактера, могу имати више варијанти: са петљицама које су спојене или растављене, угласте, обле или округле, са горњом мањом, а доњом већом и обрнуто. Код првог типа положај петљица (спојене или растављене) нема значаја за хронологију натписа, јер се оба облика срећу паралелно у истом натпису више пута[72].

Епиграфско В првог типа старије је и доминира у натписима од краја X до краја XV века. Други тип, са петљицама које не сежу до стабла слова, и који у својој форми носи зачетак брзописног квадратног В (В), појављује се већ крајем XII века, поред старијег облика слова В у натпису жупана Грда из Полица код Требиња.[73] Затим се јавља ретко и несамостално, уз први тип слова В, све до друге половине XIV века, када у натпису војводе Масна из Херцеговине наилазимо на слово В само овог типа, али које још увек чува правоугаону форму.[74] До краја XV века само у једном натпису овакво В пајављује се самостално.[75] Међутим, спорадично, као и раније, среће се уз први тип слова В у натпису Николе Стањевића[76] и госпође Радаче,[77] да би почело да преовлађује над старијим типом у натпису севаста Огњана, Богдана Хатељевића и госпође Гоисаве.[78] У XV веку овај облик се поново јавља ретко и то уз старију форму слова.

Посебну варијанту другог типа слова В представља обло В (В) које срећемо у XV веку у три натписа.[79] Овакав облик слова В јавља се у рукописном писму XIV века најчешће на почетку речи.[80]

Трећи тип слова В, слично заобљеном квадрату, појављује се први пут у другој половини XIV века у натпису Прибислава Петоивића из Херцеговине.[81] Употреба овог облика слова В током XV века устаљује се, иако је још увек ретка. У рукописима прве појаве квадратног В опажају се већ у првој половини XIII века. Међутим, у босанским рукописима први пут се среће у повељи банице Јелисавете и бана Стефана Котроманића из 1323 — 1331. г.[82] У натписима се квадратно В појављује углавном на територији Босне и Херцеговине. Једини изузетак представља натпис Ђеша Црнојевића са Кома који и иначе, по облицима слова и дуктусу, гравитира босанско-херцеговачком епиграфском подручју.

Четврти облик слова В, као положено А са врхом улево, (А) појављује се први пут заједно са квадратним В у другој половини XIV века. Исти облик, који у суштини представља варијанту квадратног В, у рукописима се среће десетак година раније него у натписима[83]. Иако се до

[65] T. X, 58; T. XI, 62, 63; T. XII, 67, 68, 70, 71; T. XIII, 73, 74; T. XIV, 77, 78, 79, 80.

[66] T. XVI, 87; T. XIX, 102, 104; T. XX, 110; T. XXI, 112, 116; T. XXII, 118; T. XXIII, 123; заједно са другим обликом слова А (омчастим) среће се у три натписа: T. XVIII, 101; T. XIX, 103; T. XXIII, 125.

[67] Крајем XII века, T. I, 7.

[68] Натпис Марине Струје из Призрена, T. XI, 62 и натпис Ђурђа Остоуше Пекпала из 1377. г. из Дечана, T. XII, 68.

[69] T. XVIII, 97.

[70] T. XXII, 121.

[71] П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 121—122.

[72] T. I, 3, 7, 8 и 9; T. III, 19, 21, 22; T. V, 30; T. XI, 63; T. XVIII, 99, 101; T. XXII, 119.

[73] T. I, 5.

[74] T. VIII, 51.

[75] T.XIII, 75.

[76] T. VIII, 48.

[77] T.XIII, 76.

[78] T. XIV, 81; T. XV, 83 и 84.

[79] T. XVIII, 101; T. XXI, 113; T. XXIII, 125.

[80] П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 103, 125, сл. 147 — повеља кнеза Лазара из 1387. г.

[81] T. XII, 69.

[82] П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 140, сл. 192.

[83] П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 341, сл. 139.

краја XV века појављује само у три натписа,[84] овај веома специфичан облик има и неколико варијанти. Једну, са водоравним удесно продуженим линијама које завршавају кукицама (Є), не налазимо у рукописима и можемо сматрати чисто епиграфским обликом. Остали облици могу се наћи заједно у истом натпису и немају већег значаја.

Г

Слово Г у свом основном једноставном облику сачувало се у натписима током целог средњег века. Истиче се, међутим, сасвим необичан облик са троугаоном кукицом (Г) у натпису Ђураша са Превлаке[85], какав се више нигде не појављује. Издваја се и облик слова Г са линијама које се не завршавају на спојевима (Г) који се опажа у три натписа из XV века[86]. Рукописно брзописно Г са извијеним доњим завршетком (Г), које се у рукописима јавља већ у време краља Драгутина[87], налазимо почетком XV века у натпису Радоне Ратковић из Херцеговине. То је и једини случај појаве брзописног Г у датираним натписима.

Д

Облик слова Д од краја X до краја XV века толико се мењао, чак и у једном истом натпису, да је веома тешко издвојити посебне типолошке облике слова. Чини се ипак да се морфолошки могу разликовати три посебне врсте: 1. у облику данашњег ћириличког слова Д (Д), које је најстарије; 2. у облику данашњег слова А, нешто млађе и 3. брзописни рукописни облик слова Д (Д), који се појављује касно и ретко. Иако нешто другачије надредно Д, које је такође неуједначене форме, уклапало би се у наведене врсте.

Прва врста, или тип слова Д показује бројно варирање основног облика. Истиче се неколико карактеристичних варијанти: са ножицама увученим у односу на доње углове троугла (Д) какав се облик јавља крајем XII века, поново крајем XIV века, затим у XV веку;[88] веома је распрострањен облик слова Д са горњом кукицом (Д). Јавља се први пут у трновском натпису из Бугарске из 1230. г., а од средине XIII до средине XIV века среће се безмало у свим натписима. У мањој учесталости појављује се до краја XIV века, да би се у XV веку појавио само у неколико натписа. Овај облик слова Д представља и најлепшу и најсавршенију форму епиграфског Д и јавља се углавном у калиграфским натписима.

Једнопотезно Д (Д) са ножицама у облику троугла појављује се ретко. Први пут се среће 1370. г.,[89] потом крајем XIV и почетком XV века налазимо га у босанским натписима. После 1434. не појављује се у датираним натписима до краја XV века. Аналогије за овај облик слова Д нисмо могли да нађемо у рукописним формама слова Д. Отуда би се облик слова Д са троугаоним ножицама могао сматрати епиграфском иновацијом друге половине XIV века.

Други тип слова Д у облику данашњег А први пут се среће у натпису жупана Грда из Полица код Требиња.[90] Његова појава, иако не честа, може се пратити до средине XIII века. Цео један век, до средине XIV века, овај се облик не среће у натписима, а отада до краја XV века појављује се спорадично.

Потпуно изузетан облик, који би припадао овоме типу, налазимо у натпису госпође Гоисаве из Херцеговине. Слово има изломљену средњу пречкицу која се спушта до доње ивице слова (А) и веома личи на носни самогласник Ѧ (Т. XV, 84).

Трећи тип слова Д, брзописно рукописно Д (Д), појављује се касно, средином XV века и само у једном натпису.[91] Међутим, надредни облици слова Д, већ због свог положаја и мањих димензија, извесним својим облицима приближавају се брзописном Д. Први такви примери јављају се доста рано - почетком XIII века - у натпису Лада из Витовнице у Србији и у трновском натпису из 1230. из Бугарске. Све до почетка XV века овакав облик надредног Д се не среће. Током XV века са извесним разликама у форми може да се прати појава овог типа надредног Д.

Е

Слово Е се појављује у два облика: старијем српастом и млађем и ређем угластом облику.

Епиграфско српасто Е, које доминира током читавог средњег века, најбоље показује одсуство шаблона при клесању слова. Заобљена форма слова као да је мамила клесара да што разноврсније варира основни облик. Отуда се српасто Е не може користити при временском и стилском одређивању. Изузетна је и јединствена појава српастог Е са средњом цртицом у облику троугла какво се појављује у натпису Димитрија Вратка из Давидовице на Лиму око 1360. г.[92] Несумњиво је овај облик слова Е преузет из писма у потписима повеља.[93]

Прва појава угластог Е потиче из 1230. г. са трновског натписа из Бугарске. До средине XIV века не појављује се, а отада до краја XV века среће се ретко. Једино у натпису Вигња Милошевића из Херцеговине, с почетка XV века, слово Е се појављује искључиво у угластом облику

[84] Т. XX, 106, 109; Т. XXII, 117.

[85] Т. IX, 57.

[86] Натпис Богдана Хатељевића, Т. XV, 83, натпис на плочици деспота Лазара и Гргура, Т. XXI, 114; натпис кнеза Радивоја Влатковића, Т. XXII, 117.

[87] П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 120.

[88] Т. I, 5; Т. II, 10; Т. XIII, 76; Т. XX, 107; Т. XXIII, 124.

[89] Т. X, 61.

[90] Т. I, 5.

[91] Т. XXI, 114.

[92] Т. IX, 53.

[93] Исти облик слова Е среће се у повељи Ст. Првовенчаног манастиру Хиландару око 1200. г. — П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 254, сл. 25.

(Т. XVI, 88). Све остале појаве угластог Е праћене су биле и паралелном појавом српастог Е.

Ж

У развитку епиграфског слова Ж јасно се издваја неколико основних облика. Најстарији и најједноставнији тип представља слово Ж изведено двема укрштеним косим линијама које пресеца усправна црта (Ж). Овај облик појављује се од краја X века до средине XIII века; затим га нема све до краја XIV века, изузев једном, у врло неправилном облику, у натпису кнеза Владислава Николића из Херцеговине (1363—1380 г.).[94] Током XV века појављује се у неколико натписа.

Варијанта овог типа са средњом водоравном цртом појављује се већ у натпису жупана Прибилше из Полица код Требиња (1234—1243)[95], затим једном у другој половини XIV века у натпису Прибислава Петоивића и трећи пут у натпису Богавца и Тараха Бољуновића у другој половини XV века.[96] Сва три натписа потичу из Херцеговине, те би се овај облик слова Ж могао сматрати карактеристиком херцеговачког подручја.

Изузетан је облик слова Ж формиран од две укрштене косе црте без средње усправне линије, тако да личи на ћириличко Х. Јавља се крајем XIV века у натпису Богдана Хатељевића из Херцеговине[97]. У датираним натписима од XI до XVI века ово је једини случај појаве тог облика слова Ж. Међутим, у близини села Милавића, где је нађен натпис Богдана Хатељевића, у Премиловом Пољу, у два натписа појављује се слово Ж у облику путаче, односно истог облика као ћириличко Х. Оба натписа су, по мишљењу М. Вега, вероватно из XV века.[98]

Други тип слова Ж са полукружним бочним крацима (Ж), који се јавља почетком XI века на битољској плочи (Т. I, 4), представља најбројнију варијанту слова Ж која може да се прати све до краја XV века. Посебан облик овога типа, са одвојеним крацима (Ж) први пут се среће у морачком натпису из 1252. г. (Т. III, 20) и често се јавља све до средине XV века.

Трећи тип слова Ж, који уместо горњих кракова има водоравну цртицу (Ж), може имати неколико варијанти. Први пут се јавља у натпису Марије Дивице из Херцеговине 1231. г. (Т. II, 14) у два облика: са цртицом која належе на спој доњих кракова слова и са цртицом која пресеца стабло слова изнад споја доњих кракова. Овај други облик поново срећемо само у надгробном натпису Јерине из Дојрана (Т. IX, 55) 1362. г. У рукописима се овакав облик слова Ж појављује једино у Босни у Радослављевом рукопису из средине XV века.[99]

У каснијим натписима водоравна цртица се спушта, тако да је горњи део слова у облику крста (Ж). Ову појаву можемо пратити од натписа краља Марка из 1371. г. у Призрену (Т. XI, 63), у натпису госпође Радаче из Величана у Поповом пољу (1383—1391, Т. XIII, 76), где се доњи краци угласто завршавају; у натпису госпође Гоисаве из 1398/99 (Т. XV, 84), Озрина Копијевића (1415—1420. г., Т. XVIII, 98) и, последњи пут до краја XV века, у запису о смрти деспота Стефана из Црквина (1427. г., Т. XIX, 102).

Овоме типу припадао би и облик слова Ж са извијеном водоравном цртом који се појављује у два натписа. У првом случају цртица се не спаја са крацима слова (Ж). Такво је Ж у натпису војводе Масна из Херцеговине из 1355—77. г. (Т. VIII, 51). Други пример, са горњом извијеном цртом која се спушта улево до ивице доњих кракова (Ж), среће се у натпису монаха Доментијана из Србије 1379. г. (Т. XII, 70).

Четврти тип слова Ж, који је уједно и најређи, формиран је од два усправна дивергентна лука које пресеца у средини водоравна црта (Ж). Појављује се само у три натписа: око средине XIV века у натпису Димитрија Вратка из Давидовице на Лиму (Т. IX, 53) и још у два натписа из друге половине XV века (Т. XXII, 117 и 120). П. Ђорђић овакво Ж назива западним и сматра да је потекло од глагољског облика слова.[100]

Од краја XIV века до првих деценија XV века појављује се још један, пети ,тип слова Ж — без средње попречне црте (Ж). Први пут се јавља у натпису Георгија Хрба из околине Зајечара (Т. XV, 82), док се остале појаве овог облика слова Ж везују за босанско-херцеговачко подручје почетком XV века.[101] После тог времена до краја XV века не јавља се у датираним натписима.

Необичан и касни облик слова Ж, са угластим постољем и горњим делом у облику три спојена коса крака (Ж), појављује се само у натпису Вукашина Добрашиновића из Херцеговине (после 1433, Т. XX, 108). Може се сматрати новином клесара локалног значаја.

Ѕ =6

Грчко слово ѕ имало је у ћирилици дуго само бројну вредност. Тако се у епиграфским споменицима среће готово искључиво у служби броја 6. Изузетно се користи као знак за глас З у ктиторском натпису Хреље из рилског манастира 1335 г. (Т. V, 35), свакако под утицајем грчког језика и писма.

З

Разликују се два основна типа епиграфског слова З: уставни и брзописни. Први тип има две

[94] Т. X, 59.
[95] Т. III, 17.
[96] Т. XII, 69; Т. XXIII, 122.
[97] Т. XV, 83.
[98] M. Vego, *Zbornik II*, 38, бр. 88 и 90.
[99] П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 135, 138.
[100] П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 152—153, 174.
[101] Т. XVI, 88, 92 и Т. XVII, 93—94.

варијанте: прва, бројнија и старија, подсећа на латиничко слово З са кукицом на доњој црти (Ȥ), док би друга личила мање или више на бројку 3. Оба облика појављују се заједно или самостално током читавог средњег века.

Понекад се на средњем стаблу слова З прве варијанте појављује цртица (Ƶ). У раним рукописима до XII века цртица на слову З (Ƶ) има значење дијакритичког знака за африкату дз.[102] Оваква употреба цртице на стаблу слова З после XII века у рукописима се губи и задржава само декоративни карактер. Епиграфска појава слова З са цртицом среће се први пут 1230. г. у трновском натпису (Т. II, 13), потом 1313. г. у натпису краља Милутина из Ст. Нагоричина (Т. IV, 23) и следеће године у натпису истог краља из Студенице (Т. IV, 24). Последњи пут се јавља у Призрену у натпису Тодора, сина Жегра номика из 1387. г. (Т. XIV, 77). У натпису из Студенице клесар је цртицу ставио и на ногу слова, а кратким цртицама уопште украшава и друга слова, те би појава цртице на слову З овде представљала украсни елемент. У трновском натпису цртица на слову З такође би могла имати такав значај. Међутим, у натпису из Ст. Нагоричина цртица се појављује још само на слову И, а у натпису из Призрена једино на стаблу слова З. Могло би се помишљати на ретардирано епиграфско разликовање гласовних вредности З и ДЗ, с обзиром да је један натпис са територије Македоније, а други из суседне најближе области. У Македонији се до данас у говору задржала африката ДЗ и у писму се обележава посебним знаком.

Од осамдесетих година XIV века до тридесетих година XV века кукица на доњем делу слова З може да се завршава извијено унутра, ређе, или споља (Т. XI, 62; Т. XII, 67; Т. XIV, 78; Т. XIX, 102). Изузетно се у натпису деспота Ђурђа са Смедеревског града из 1430. г. доњи део слова З завршава усправно (Т. XX, 107). Уопште облик слова З у овом натпису потпуно одудара од свих епиграфских варијанти слова З својом изразито угластом формом. Изгледа да је мајстор уобичајени облик слова подредио материјалу, форми опеке, којом је натпис начињен.

Други тип слова З, који се може назвати брзописним, има облик сличан броју 7. Појављује се само у четири натписа из Херцеговине који припадају периоду од друге половине XIV до друге половине XV века (Т. X, 59; Т. XVI, 90; Т. XX, 106; Т. XXII, 117).

Код оба типа слова З могу се јавити и изврнути ликови као негатив устаљеног облика слова. Седамдесетих година XIV века у натпису кнеза Владислава Николића из Херцеговине среће се слово З слично ћириличком Г (Г), као изврнут облик брзописног З (Ʒ), а нешто касније, 1377. г. у натпису Остоуше Пекпала из Дечана појављује се изврнути облик првог типа (Ƹ) (Т. X, 59; XII, 68). Овакво З јавља се још једном у натпису Влатка Влађевића (крај XIV — почетак XV века, Т. XVI, 92). Узрок појаве изврнутих облика слова вероватно је слаба или никаква писменост клесара.

Ї

Слово Ї у свом једноставном облику остало је непромењено током целог периода од краја X до краја XV века. Неколико варијанти основног облика: проста црта, са једном или две тачке или цртицом изнад слова, са цртицом или тачком преко слова, немају значај хронолошких одредница. Издваја се, међутим, Ї у облику крста које се среће крајем XII века у натпису требињског жупана Грда (Т. I, 5) и у натпису кнеза Мирослава из Бијелог Поља (Т. II, 10), и само још једном у истом облику у другој половини XIV века у натпису Јерине са Дојрана (Т. IX, 55).

И

Слово И у епиграфским споменицима веома се мало мењало. Облик слова И са цртицом преко водоравне линије (Ƕ) јавља се прво на натписима из Бугарске средином XIII века (Т. II, 13; Т. III, 19), да би у првој половини XIV века постало уобичајено у скоро свим натписима. Од средине XIV века до почетка XV века јавља се ређе. Последњи пут га срећемо, са тачком на пречкици, у натпису Родопа из Метохије 1436. г. (Т. XX, 110).

Ћ

Епиграфско Ћ може у основи имати тројак облик: са косим, заобљеним или угластим постољем на коме је усправна цртица са пречкицом или без ње. Пречкица на усправној црти стоји ниже или више, а најчешће формира крст.

Скоро све појаве слова Ћ у натписима везују се за босанско-херцеговачко подручје. Изузетак је натпис Љеша Црнојевића са Кома на Скадарском језеру, који и иначе припада овом епиграфском кругу, и натпис Степана Родоповића из 1469. г. (Т. XX, 109 и Т. XXII, 119).

Слово Ћ налазимо први пут, у облику троугаоног постоља са крстом (Ћ), средином XIV века у натпису госпође Каталене (Т. VIII, 50). Друге две варијанте, са заобљеним (Ћ) и угластим постољем (Ћ), нешто су касније (Т. XII, 69; Т. XIII, 76).

Слово може бити и обрнуто по хоризонтали, односно постољем нагоре а врхом надоле. Обрнуто угласто Ћ срећемо у натпису госпође Радаче с краја XIV века (Т. XIII, 76), а са косим постољем у натпису Радоја са почетка XV века (Т. XVII, 94), и у натпису Богавца и Тараха Бољуновића у другој половини XV века (Т. XXIII, 122).

К

Најстарији облик епиграфског К састоји се од леве усправне црте и карактеристично извијене десне (К). У том облику, са извесним променама у десном делу, К се задржало веома дуго и пре-

[102] П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 35—36.

овлађује у натписима до краја XV века. Брзописна варијанта овога типа, у облику два слова С, појављује се двадесетих година XV века (Т. XVIII, 98; Т. XX, 108; Т. XXII, 121).

Други тип слова К, код којег су краци спојени са стаблом слова (K), појављује се крајем XII века (Кулинов натпис, Т. I, 7 и благајски натпис, Т. I, 9). Иако се јавља ређе од првог типа, може се пратити до краја XV века.

Л

Слово Л у натписима задржава основни рачвасти облик.

Од 1230. г. у трновском натпису (Т. II, 13) појављује се варијанта са куком на врху (Ⱥ). Овај је облик чест током читавог XIV века, а ређе се јавља до средине XV века.

Издваја се необичан облик слова Д са водоравном цртом на врху у натпису госпође Каталене из Херцеговине (1349—1363, Т. VIII, 50) и у натпису Прибислава Петоивића из друге половине XIV века (Т. XII, 69). Појава ове варијанте ограничена је на поменута два натписа из Херцеговине и може се сматрати локалном епиграфском иновацијом.

Остали облици слова Л немају значаја за типолошко и временско одређивање.

М

За епиграфски развитак слова М карактеристично је обиље облика који се могу наћи често у истом натпису а трају веома дуго. Већ у најстаријим споменицима слово М нема устаљен облик (Т. I, 1—9). Ипак се уочава тип слова М са заобљеном средњом линијом која формира трбух слова (ᴧᴧ) у натписима X и XI века (Т. I, 1—4). Исти облици јављају се и касније.[103] Овоме типу слова М припадала би и калиграфска варијанта код које се попречном цртицом пресеца трбух слова (ᴍ), односно испуњава цртицама и тачкама (ᴍ, ᴍ). У богдашићком натпису из Боке Которске из 1269. г. поред једноставног облика овога типа слова М појављују се још четири калиграфске варијанте истог слова (Т. III, 21). Такав облик слова М, са попречном цртом на којој је тачка преко трбуха слова (ᴍ) срећемо само још једном у дечанском натпису из 1335. г. (Т. V, 33).

Крајем XII века слово М добија више угласти трбух и стране постају усправније (Т. I, 5—9; Т. II, 10—11). Овакав облик слова М најдуже траје не мењајући у суштини основни једноставни облик. Варијанту овог типа представљало би шире и ниже М косих страна (ᴧᴧ), које могу у средини и да се укрштају, слично брзописном облику слова М из рукописа (ᴧᴧ). Појављује се у натписима у другој половини XIV века у Босни (Т. XII, 69), Србији (Т. XII, 70) и Бугарској (Т. XIV, 81). У XV веку то је најчешћи, иако не и једини облик слова М у босанским натписима. У једном случају среће се у обрнутом положају, са трбухом нагоре (Т. XXIII, 122).

Први пут 1230. г. у трновском натпису (Т. II, 13) појављује се облик слова М који ће бити омиљен до краја XV века: од три паралелне усправне црте, обично са краћом средњом, и спојем у средини који варира. Од средине XIII века овакво лепо обликовано усправно М преживљава неколико стилских промена, које се понављају без обзира на простор и време. Тако спојнице косо полазе нагоре ка средњој линији слова (Ш) у натпису из манастира Мораче 1252. г. (Т. III, 20) и у сличном облику понавља се слово М у натпису Дамјана Радослава из Призрена читав век касније. Почетком XIV века у натпису краља Милутина из Студенице јавља се слово М код којег средњу краћу црту спаја са бочним цртама водоравна црта (ꟽ, Т. IV, 24). Спорадично се појављује, уз друге облике слова М, до друге половине XIV века[104] и касније само још једном, средином XV века (Т. XXI, 112).

Паралелна употреба различитих типова слова М у истом натпису осетно се смањује од друге половине XIV века, иако се опажа током целог XV века.

Н

Разликујемо два основна облика слова Н: уставни и брзописни. Први тип слова Н је старији и, уз промене које се своде на облик средње црте, преовлађује у натписима од краја X до краја XV века.

Најчешће средња црта слова иде косо слева надесно као код латиничког N. Варијанта овог облика са цртицом преко средње линије појављује се од 1230. г. и може да се прати до средине XV века.[105]

Врло рано, већ на битољској плочи (Т. I, 4) из 1017. г. почиње да се појављује слово Н са преломљеном средњом цртом (N). Често се среће и траје све до средине XV века.

Средња црта код слова Н, уместо уобичајеног положаја слева удесно, може бити постављена и обрнуто, здесна улево (И). Ретке појаве оваквог Н срећу се од друге половине XIV века до осамдесетих година XV века.[106]

Изузетан је облик слова Н сличан данашњем ћириличком Н — са водоравном средњом цртом. Ограничен је на три натписа из прве половине XV века (Т. XVI, 92; Т. XVII, 96 и Т. XXI, 111). У овим натписима појављују се и други облици слова Н.

Други тип слова Н, преузет из брзописног

[103] Т. III, 21; Т. V, 33, 34; Т. VI, 38; Т. VII, 44; Т. VIII, 51; Т. XI, 62; у натпису Карла Топије (Т. XIII, 72) из 1383. г. појављује се облик слова М веома сличан слову М у Самуиловом натпису, али обрнуто, са средином спуштеном на десној страни (Ч); Т. XV, 83; Т. XVII, 94; Т. XVIII, 99.

[104] Т. IV, 25; Т. V, 35; Т. VI, 37; Т. IX, 54; Т. XI, 63.

[105] Т. II, 13; Т. III, 21; Т. IV, 24; Т. IX, 52 и Т. XX, 110. — са тачком на цртици.

[106] Т. X, 58; Т. XII, 67 — са извијеном средњом цртом; Т. XII, 69; Т. XVI, 92; Т. XVIII, 98; Т. XXIII, 123.

рукописног писма, први пут се среће 1443. г. у натпису јеромонаха Доментијана из Петковице код Страгара (Т. XXI, 113). До краја XV века појављује се претежно у босанским натписима.

О

Слово О са три варијанте: округло, омчасто и зашиљено горе и доле, провлачи се кроз скоро све натписе и нема значаја за временско одређивање. Опажа се, међутим, честа употреба округлог облика слова О у натписима са подручја Босне и Херцеговине.

П

Слово П задржава исти једноставни облик, као и данашње ћириличко П, у натписима од краја X до краја XV века. Украсна цртица на горњој водоравној линији слова (П) појављује се први пут у морачком натпису 1252. г. Отада све до краја XIV века овај се облик често среће. У XV веку јавља се само једном у надгробном натпису Родопа из Метохије 1436. г. (Т. XX, 110).

Р

Разликују се два основна облика натписног слова Р: слично данашњем ћириличком Р и са главом која захвата висину реда а усправно стабло, краће или дуже, залази у доњи ред.

У мање или више правилном облику први тип се појављује у највећем броју натписа током средњег века. Од 1349. г. овај облик се обогаћује посебном варијантом - крива линија која формира главу слова остаје отворена и завршава понекад завијутком (Ꝑ, Ꝑ). Овај облик није чест али се може пратити на српском подручју од Београда до Скопља у низу натписа до почетка XV века (Т. VII, 43; Т. IX, 52; Т. XI, 63, 64; Т. XII, 70; Т. XIV, 77, 80; Т. XVI, 89).

Јединствена је појава слова Р у облику ћириличког Г са посувраћеном кукицом (Г) у натпису Маре Црнојевић са Кома из 1464/65. г. Веома сличан облик, али са гласовном вредношћу за Г, појављује се један век раније у надгробном натпису трећег витеза цара Стефана, Ђураша са Превлаке.

Иако је први облик слова Р старији и доминантан, већ врло рано крајем XII века, среће се други тип слова Р - са великом главом (ρ). Ретко се појављује до средине XIII века, а отада до половине XIV века уопште га нема. Од средине XIV века до краја XV века појављује се у низу натписа.[107]

У надредном положају стабло слова Р постављено је хоризонтално у натпису Марине Струје из Призрена 1371. г. (Т. XI, 62).

С

Са обиљем сличних облика који варирају исти основни облик, а скоро сви се појављују истовремено и трају дуго, слово С се показује неподесним за стилске и хронолошке анализе. Надредно С од почетка XIV века може имати издужени горњи или доњи завршетак (ϲ,ϲ). Слично грчком облику тог слова (ϲ) појављује се 1425. г. у натпису Николе Дорјановића из Шаторње (Т. XVIII, 101).

Т

Слово Т се у натписима појављује у три облика: као данашње Т, са извијеном горњом цртом (Т) и у облику изврнутог слова Ш у ћирилици (ᴨ).

У натписима се најчешће среће први тип слова Т. Варијанта овог типа са стопом улево (Т) јавља се само у три натписа: 1252. г. у натпису из манастира Мораче (Т. III, 20), почетком XIV века у натпису краља Милутина из Студенице (Т. IV, 24) и у натпису казнаца Драгослава из Мушутишта (Т. IV, 25). Друга варијанта, са троугаоним завршецима горње црте (Т), заступљена је такође у три натписа из средине XIV века (од 1345—1380) (Т. VI, 40; Т. VII, 43 и Т. X, 59).

Слово Т са извијеном горњом цртом (Т), које се у српским ћириличким рукописима среће у XIV веку,[108] први пут налазимо у трновском натпису из 1230. г. (Т. II, 13). Спорадично се јавља до краја XIV века (Т. IV, 23; Т. VIII, 51; Т. XII, 67; Т. XIII, 72; Т. XIV, 77).

Иако се већ од средине XIII века у рукописима појављује брзописно, троного Т, у облику изврнутог слова Ш у ћирилици (ᴨ), његова појава у натписима је касна и претежно се везује за споменике из Босне и Херцеговине. Јавља се први пут у натпису Покрајца Оливеровића (1404—1435, Т. XVIII, 97). Нешто касније среће се и у натписима из Србије и Македоније,[109] а чест је облик слова Т до краја XV века у босанским натписима. Изузетан облик са четири ноге (ᴨ) има слово Т у натпису Озрина Копијевића из Варошишта у Босни (Т. XVIII, 98). Удвајање усправних линија карактеристично је и за друга слова у овом натпису и може се сматрати индивидуалном одликом клесара.

Надредно слово Т, које је обично исто као и данашње Т само мањих димензија, може имати и посебне облике. Тако се троного надредно Т, односно скраћене средње црте због положаја слова, појављује већ 1231. г. (Т. II, 14). Од XIV века запажа се и облик са три зупчаста крака

[107] Т. I, 7; Т. III, 17; Т. VIII, 51; Т. IX, 55; Т. XII, 69; Т. XIII, 75—76; Т. XIV, 81; Т. XV, 82—85; Т. XVI, 91; Т. XVII, 94; Т. XVIII, 99; Т. XX, 109; Т. XXI, 111; Т. XXII, 117, 120; Т. XXIII, 122, 123.

[108] П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 104.

[109] Т. XIX, 104; Т. XXI, 113—115.

(⊤).[110] Редак је облик надредног Т са заобљеном горњом цртом окренутом надоле (Т). Среће се само двапут: у трновском натпису из 1230. г. и у натпису монаха Доментијана из Петковице код Страгара 1379. г. (Т. II, 13 и Т. XII, 70).

ОУ, ȣ

Паралелна употреба сложеног облика за глас У, од О и Y, и спојеног облика ова два слова слично невезаној усправној осмици (ȣ), опажа се већ у Самуиловом натпису из 993. г. и присутна је у скоро свим епиграфским споменицима до краја XV века. Од половине XIV века уочава се преовлађивање и доследнија употреба лигатурне форме. За ознаку гласа У користи се понекад и само Y, у ствари облик сличан латиничком V, већ од 1230. г.[111]

Упадљиво је у натписима слободно и разнолико обликовање два типа слова У, сложеног и лигатурног. Босански натписи посебно обилују неколиким необичним облицима слова ОУ и ȣ. Такав је случај са изузетним обликом слова ȣ у натпису госпође Каталене из Херцеговине из 1349. (Т. VIII, 50), слично високом троуглу са цртом на врху (ȣ). Као О са крстом на врху или словом Т (ȣ, ȣ) јавља се у натпису госпође Гоисаве (Т. XV, 84).

У морачком натпису 1252. г. прелазни облик од сложеног ка лигатурном облику слова У појављује се у уметнички савршеном калиграфском изгледу.

Ф

Слово Ф се у натписима јавља ретко и већ стога је тешко пратити његов морфолошки развој. Опажа се да углавном увек задржава исти основни облик. Средњи део слова све до XV века има округли облик или доле шири а горе нешто сужен (ф, ф). У XV веку бочне криве линије добијају свака посебно округлу форму (ф).

Х

Епиграфско Х задржава у основи облик путаче (Х). Разлике у облику слова своде се на дужину кракова и куке на врху слова, и углавном одговарају општем стилу натписа. Нема карактеристика значајних за хронолошко одређивање.

ѡ

Слово ѡ се у натписима појављује у два облика: са оштрим или заобљеним спојем у средини слова. Код оба типа могуће је варирање у висини. Тако се испрва појављује ниско ѡ првог типа, док се облик са ужим и вишим крацима јавља тек у првој половини XIII века (трновски натпис, Т. II, 13 — ѡ). Ове две варијанте првог типа слова ѡ у мање или више правилним облицима јављају се до краја XV века, често и у истом натпису. Тежња ка отворенијој форми овог типа са крацима извијеним упоље, која се осећа већ од половине XIV века[112], у XV веку постаје очитија.[113]

Други тип слова ѡ са увученим и заобљеним средњим делом (ѡ), до почетка XV века јавља се само у два натписа: први пут на битољској плочи 1017. г. (Т. I, 4), потом 1218. г. у натпису Лада из Витовнице (Т. II, 12). У XV веку оживљава у Босни.[114]

Надредно ѡ задржава углавном исти облик као и велико ѡ. Издваја се изузетан и усамљен надредни облик слова у трновском натпису из Бугарске из 1230. г. (Т. II, 13), у облику српа са две цртице у средини ⌣.

Щ

Разликују се два епиграфска облика слова Щ: кратко, са горњим и доњим делом исте висине, које обично остаје у дволинијском систему (Щ), и високо Щ код којег је горњи део дужи и средња црта се продужава у доњи ред. Кратко Щ је старије, а високо се јавља први пут у трновском натпису 1230. г. Оба облика срећу се паралелно све до краја XV века, понекад заједно у истом натпису (морачки натпис 1252. г., Т. III, 20; натпис о смрти деспота Стефана из Црквина 1427. г., Т. XIX, 102).

Ц

Слово Ц у најстаријим споменицима појављује се у облику данашњег ћириличког Ч. Од четрдесетих година XIII века[115] придружује му се и други облик, високо Ц код којег слово запрема висину реда а кратка кукица прелази у доњи ред (Ц). Оба облика се јављају до краја XV века.

У XIV веку има примера да је слово Ц писано у обрнутом положају, односно са стаблом лево (Ч, Ц). Тако уклесано кратко Ц срећемо у лесновском натпису из 1341. г. (Т. VI, 37) и крајем XIV века у натпису Георгија Хрба из околине Зајечара (Т. XV, 82). Високо Ц у окренутом положају појављује се у надгробном натпису Јерине из Дојрана из 1362. г. (Т. IX, 55). У сва три случаја овакав облик слова изазван је положајем слова у натпису. Клесар је окренуо шири део слова удесно да би га лакше везао са претходним словом и уклопио у слободни простор следеће слово текста.

Необичан облик има слово Ц у натпису бана

[110] Т. III, 22; Т. IV, 24; Т. VII, 45; Т. XII, 67; Т. XVIII, 99.
[111] Т. II, 13; Т. IX, 56—57.
[112] Т. VII, 44; Т. IX, 57; Т. XI, 63; Т. XII, 70; Т. XIII, 72; Т. XIV, 78; Т. XV, 84.
[113] Т. XVIII, 97—98; Т. XX, 106, 108; Т. XXI, 112—113.
[114] Т. XVI, 88, 92; Т. XVII, 93; Т. XVIII, 99.
[115] Т. II, 14.

Кулина с краја XII века — као кратко Ш са продуженом надоле десном ,а не средњом линијом . Ово је једина појава епиграфског слова Ц у том облику.

Посебан облик слова Ц, из два потеза ( ) срећемо први пут средином XII века у два натписа из Бугарске (Т. III, 18, 19). У сличном облику слово Ц се појављује у богдашићком натпису 1269 г. (Т. III, 21), и само још једном почетком XV века у ктиторском натпису деспота Стефана из Београда (Т. XVI, 89).

Ч

У натписима слово Ч може имати два облика: симетричан и асиметричан у односу на стабло слова.

Најстарији је симетричан тип са чашицом на нози. Овај облик, код којег чашица може да варира од заобљене ( ), до мање или више косе ( ), а од XII века добија и угласту форму ( ), појављује се најчешће и траје до средине XV века.

Млађа варијанта симетричног Ч, у облику латиничког слова V, среће се од друге половине XIV века до краја XV века.

Асиметрично Ч, које је довело до данашњег ћириличког облика тог слова, појављује се први пут 1357. г. (Т. IX, 52), ретко је до тридесетих година XV века, а од средине XV века изгледа да потпуно потискује старију варијанту симетричног Ч. У облику данашњег ћириличког Ч први пут се јавља у натпису о смрти деспота Стефана 1427. г. (Т. XIX, 102). Очекивало би се да се уз устаљени облик високог, данашњег ћириличког Ц појави и данашњи диференцирани облик слова Ч. Међутим, у натпису Теодосија Дојчетовића с краја XV века слово Ц има исти или веома сличан облик слову Ч (Т. XXIII, 125).

Ш

Исти облик данашњег ћириличког Ш у којем се први пут јавља крајем X века слово Ш задржава током целог средњег века. Кратко Ш, које запрема само горњу половину реда, јавља се у XI веку и крајем XII века (Т. I, 4, 8), и после тог времена не среће се.

Од четрдесетих година XIV века у ктиторском натпису Хреље из рилског манастира (Т. V, 35) опажа се појава нешто нижег и ширег облика слова Ш ( ). Током XIV века овај облик је редак а чешће се јавља у XV веку.

Ъ

Скоро сви датирани натписи до четрдесетих година XIII века садрже слово ъ. У XIV и XV веку појављује се ретко.

У раним натписима чешће се јавља са косим стаблом слова и троугластом ногом ( ). У каснијем периоду, од почетка XV века, устаљује се облик са усправним стаблом. Ретке појаве овог слова срећу се у свим натписима из Бугарске, али га има и у натписима из Македоније, Албаније, Босне и Србије. У натпису на плочици из Градца из средине XV века јавља се рукописни, немарно изведени облик слова (, , Т. XXI, 114), а у натпису Теодосија Дојчетовића из Метохије с краја XV века горња црта се извијено завршава (Т. XXIII, 125).

Ь

Слово ь у свим натписима остаје у истом основном облику. До средине XIII века стабло слова је чешће косо удесно него право. Од средине XIII века до краја XV века овладао је облик слова ь са правим стаблом ( ). У натпису Самуила из 993. г. јавља се у необичном облику са водоравном цртом на врху слова ( ). У XIV веку још у два натписа наилазимо на овакав облик (Т. IX, 52 и Т. XIII, 76). У натпису из Витовнице поред уобичајеног облика слово ь се појављује у сасвим изузетном облику који је сличан ћириличком слову Б у косом положају ( ).

У другој половини XIV века у четири натписа слово ь се извијено завршава а завијутак на крају слова не спаја се са стаблом ( ) (Т. IX, 52, 56, 57; Т. XI, 62).

Ы

Сложено слово јери појављује се у два облика: слово I у споју је са ъ или са ь. Оба облика могу имати спојницу између саставних слова или се спој наговештава цртицом преко слова I.

Први облик, са дебелим јер у споју, среће се у најстаријим епиграфским споменицима до 1230. г. Касније се јавља само двапут — почетком XIV века у натпису из Старог Нагоричина (Т. IV, 23) и 1412. г. у натпису монаха Стилијана из Шумена у Бугарској (Т. XVII, 95).

У кирчовском натису (1197—1207) троугаона нога код слова ъ окренута је улево чиме је десни спој са словом I добио облик ћириличког слова Н (– Т. II, 11)

Ѣ

Исти облик, мање или више правилно изведен слово јат чува кроз све натписе. Уочава се варијанта са троугаоном ногом ( ) у натпису жупана Грда из Полица код Требиња, бана Кулина, у поваљском натпису и натпису кнеза Мирослава из Бијелог Поља, који сви потичу из последњих деценија XII века. Сличан, нешто заобљенији облик среће се у натпису жупана Прибилше (1234—1243, Т. III, 17) и само још једном у другој половини XIV века у натпису Ђурђа Остоуше Пекпала из Дечана (Т. XII, 68).

Облик слова јат са извијеном пречкицом ( ) веома је редак. Среће се једном у XIII, једном у XIV и једном у XV веку (Т. II, 13; Т. XII, 67; Т. XXIII, 125.).

Необичан је облик слова јат који личи на слово Ъ са водоравном цртицом преко стабла слова

(ѣ), какав се јавља у натпису краља Милутина из Ст. Нагоричина 1313. г. (Т. IV, 23). Слово јат у оваквом облику не среће се ни пре ни после овог натписа.

У натпису краља Милутина из Студенице из 1314. г. клесар је због недостатка простора на десној страни окренуо стопу слова улево (Т. IV, 24). Међутим, то није био узрок појави окренутог јат почетком XV века у натпису Стефана, сина ћесара Угљеше, из Љубостиње и у натпису Покрајца Оливеровића (Т. XV, 86; Т. XVIII, 97).

ІА

Облик сложеног слова ІА — од слова І са словом А — мењао се према промени облика саставног А. Тако, као и код слова А, разликујемо два типа слова ІА у датираним натписима: омчасто ІА и рачвасто ІА. Иако се слово ІА уопште ретко среће у натписима, опажа се да од почетка XI до краја XV века преовлађује употреба старијег омчастог ІА. Други тип слова ІА први пут се појављује средином XIII века у натпису из манастира Мораче (Т. III, 20); потом се не јавља до средине XIV века, а отада се може пратити до краја XV века. Од средине XIV века оба облика могу да се нађу заједно у истом натпису (Т. VIII, 47; Т. XVIII, 101 и Т. XXIII, 125).

ІЕ

Сложено слово ІЕ у натписима остаје увек истог облика: састоји се од слова І спојеног водоравном цртом са српастим обликом слова Е (ІЕ). У два натписа из XIV века спојница између саставних слова не постоји (Т. IV, 28; Т. VI, 40).

Слово ІЕ се у натписима појављује ретко а сасвим је ретко од краја XIV века. Први пут се среће у надгробном натпису Мостича из Преслава крајем X — почетком XI века (Т. I, 3); потом се не појављује до 1252. г. (морачки натпис). Отада до друге половине XIV века уочава се релативно честа појава овог слова, да би се од осамдесетих година XIV века разредила и у XV век свела на мали број примера.

Ю

Двословно Ю се јавља ретко, а задржава исти основни облик: састављен је од слова І спојницом везаног за слово О. Само у једном случају, у натпису Јерине са Дајрана 1362. г., попречна спојница се са словом І укршта и формира крст (+О). Понекад спојнице уопште нема. Такав се облик слова Ю среће почетком XIV века у натпису казнаца Драгослава из Мушутишта (Т. IV, 25).

Први пут се двословно Ю среће на битољској плочи 1017. г. Све до краја следећег века не налазимо га ни у једном натпису. Тада се, у натпису судије Градеше, појављује у необичном и изузетном облику — слично ћириличком слову Г са троугаоним завршетком (Г). Овакав облик слова као графем за глас Г појављује се у натпису Ђураша Врanчића — у другој половини XIV века. У периоду од 1230. г. до седамдесетих година XV века устаљује се употреба слова Ю, иако је још увек ретка појава. Примећује се да од краја XIV века и у XV веку саставно О у слову Ю добија заобљену, понекад и округлу форму. Слово Ю се среће и у босанским натписима у којима се не појављују диграме ІА и ІЕ.

Ѧ

У натписима се носни самогласник Ѧ среће у четири различита облика: са оштро спуштеном средином слова (Ѧ), са средњом линијом у облику слова Т (Ѧ), у облику троугла са уписаном попречном цртом (Ѧ) и у облику троугла са уписаним луковима на доњим угловима (Ѧ).

У малом броју натписа, у којима се појављује слово Ѧ, први облик, који је најстарији, јавља се ретко. После 1388 .г. не среће се.

Друга варијанта слова Ѧ, са пречкицом у облику слова Т, у издиференцираном облику појављује се први пут почетком XIII века у ктиторском натпису Лада из Витовнице (Т. II, 12). Опажа се, међутим, већ на битољској плочи 1017. г. у варијантама старијег облика слова Ѧ, да се други облик вероватно развио из првог (Т. I, 4). Оба облика могу се наћи у истом натпису (Т. III, 19; Т. XIV, 78).

У XIV веку само два натписа садрже слово Ѧ од којих је један из Македоније (Старо Нагоричино, Т. IV, 23), а други из Бугарске (Т. XIV, 78). Последња појава епиграфског слова Ѧ, са почетка XV века, везује се такође за територију Бугарске: слово Ѧ другог типа среће се у натпису монаха Стилијана из Шумена из 1412. г.

Трећи тип слова Ѧ, у облику троугла са попречном уписаном цртом среће се само једном, 1017. г. на битољској плочи. Исти је случај са четвртим обликом слова Ѧ, са уписаним луковима у доњим угловима троугла (Ѧ), који се јавља само у трновском натпису из 1230. г. (Т. II, 13). Исти натпис садржи и једину епиграфску појаву прејотованог Ѧ — сложеног слова Ѩ. У споју је слово Ѧ у првом, старијем облику.

Ѫ

Иако се слово Ѫ веома ретко појављује, углавном у истим натписима који садрже слово Ѧ, облици овога слова се могу издвојити у два типа: са троугластом главом од које се спуштају три крака (Ѫ) и други тип код којег је доњи део, слично другом и трећем типу слова Ѧ, са оштро преломљеном пречкицом или са пречкицом у облику слова Т (Ѫ, Ѫ).

Први облик је старији и прати се до средине XIII века. У XIV веку само два натписа садрже слово Ѫ. Почетком XIV века, у натпису из Ст. Нагоричина, појављује се у новом облику са доњим делом у облику слова Т, и крајем XIV века у натпису Маре, жене Ивана Шишмана из Трнова, у другој варијанти новог облика са угластом цртом у доњем делу (Ѫ). Очекивало би се да се прво појави варијанта са угластом средњом цртом, а

касније Т — варијанта, као што је то случај са сличним облицима слова Ѧ. Мора се при томе имати у виду да је свако закључивање на основу анализе веома малог броја примера недовољно засновано. Није извесно да ли би већи број датираних натписа који су остали непознати или су неповратно изгубљени изменио или потврдио стање које показују датовани натписи сакупљени у овом раду.

Прејотовано Ѫ, Ѭ, појављује се само једном, са саставним словом Ѫ у старијем трокраком облику, у батошовском натпису из средине XIII века (Т. III, 19).

Слово Ѳ се у натписима појављује веома ретко, искључиво у личним именима грчког порекла. Облик задржава углавном исти — као издужено и горе сужено слово О преко којег прелази водоравна цртица. Први пут се појављује у трновском натпису из 1230. г. (Т. II, 13) у облику који подсећа на издужено незатворено О са уписаним крстом (Ѳ). Средином XIV века се среће у натпису челника Димитрија из Бање (Т. VII, 42). Облик је овде нешто другачији, цртица не прелази преко слова О већ је само наговештена лево и десно од слова (Ѳ). У нешто каснијем натпису из св. Атанасија код Лешка слово Ѳ добија устаљен облик са цртом која више или ниже прелази преко слова (Т. VIII, 47). До краја XV века слово Ѳ се појављује још само у три натписа: у надгробном натпису Теодора из Сопоћана (Т. XII, 71), кир Матеје из 1393. г. (Т. XIV, 80) и у надгробном натпису Теодосија Дојчетовића из 1498. г. (Т. XXIII, 125).

Ѯ, Ѱ

Слова Ѯ и Ѱ у натписима имају по правилу само бројну вредност. Јединствена појава ових слова са гласовном вредношћу ограничена је на речи грчког порекла у натпису Маре из Трнова из 1388. г. (Т. XIV, 78). Слово Ѯ личи на ћириличко слово З са крајевима који се вијугаво завршавају (Ѯ), док је облик слова Ѱ сасвим необичан — као ћириличко У (Ү). Овакав облик слово Ѱ нема никада кад се јавља у функцији броја.

Ѵ

Као и претходна три слова Ѵ се среће само у речима из грчког језика. Од краја X до краја XV века појављује се само у четири натписа. Крајем X века у натпису Мостича из Бугарске има облик сличан ћириличком слову У (Ү), са кукицом на десној дужој страни; средином XIII века у натпису из манастира Мораче облик слова Ѵ је подређен лигатурном склопу са претходним словом тако да је краћа коса црта на десној страни (Ѵ). Изнад слова, као код слова I, налазе се две тачке. Крајем XIV века среће се у натпису кир Матеја из Скопља из 1393. г. (Т. XIV, 80) у облику латиничког слова V, а у натпису Теодосија Дојчетовића из Метохије (Т. XXIII, 125) лева дужа црта је преломљена а десна се завршава завијутком.

Бројеви

За ознаку бројних вредности у ћирилици су, коришћена слова. Тако је било према грчком узору, коришћена слова. Тако је било и у ћириличким натписима у периоду од краја X до краја XV века. Облик слова, било да је оно имало гласовну вредност или бројну, остајао је у натпису исти, те отуда слова у служби бројева показују исте типолошке варијанте као и облици слова употребљених за одређене гласове. Слово употребљено као број по правилу је обележавано цртицом над њим или дужом цртом изнад свих слова која означавају један број, а из текста се издваја тачкама (једна, две или три) испред и иза слова. Тачке, па и црте изнад бројева, могу да изостану.

Морфологија слова углавном обухвата и бројеве. Изузетак представљају слова која су преузета из грчког језика, а у текстовима натписа појављују се веома ретко, само у речима грчког порекла, а чешће се појављују као бројеви. То су Ѕ, Ѯ и Ѱ.

Слово Ѕ, којим је означаван број 6, у натписима се само једном среће као графем са гласовном вредношћу, а често се јавља као број. Отуда би се пре могло сматрати бројем него словом. Међутим, ово слово се у натписима готово редовно обележава цртицом на доњем краку, поред тога што се издваја тачкама испред и иза слова и цртицом над словом, што показује да је у свести писара текста и клесара натписа увек задржавало основно својство слова, вероватно под утицајем грчке графије. Не би се могло сматрати да цртица на доњем краку слова служи само за означавање хиљаде, јер је срећемо и на другим словима употребљеним са бројном вредношћу (натпис Тодора, сина Жегра номика из Призрена, сл. 77, на слову Ѯ; натпис Ђурђа Остоуше Пекпала из Дечана, сл. 68, на слову Ѡ).

Слово Ѕ се јавља најчешће као број у облику обрнутог латиничког слова S (Ƨ). Од 1239. г. у натпису из Кожља (сл. 16) појављује се и у облику латиничког S (S). Овај други облик среће се у XIV веку само двапут (сл. 25, 43). Од тридесетих година XV века до краја XV века опажа се нешто већа употреба овог облика слова (сл. 101, 107, 110, 113, 125).

Понекад може слово Ѕ имати кукицу на горњем делу слова која му мења облик. Тако у натпису Тодора, сина Жегра номика ово слово личи на З (сл. 77), а у натпису Доментијана из Петковице слично је слову Ѯ (сл. 113).

Грчко слово Ѯ, којим се означавао број 60, у натписима се само једном среће са гласовном вредношћу, а и као број се ретко појављује. Облик слова је сличан бројки 3 са рачвом на врху (Ѯ). Први пут се јавља у натпису из манастира Мораче 1252. г. (сл. 20b); потом, у веома необичном облику, слично рачвастом облику слова Ч са ногом и кукицом на нози (Ү), у натпису Марије Палеолог 1355. г. (сл. 45); у натпису Дамјана Радослава из Призрена 1357. г. (сл. 52) и у натпису вој-

воде Згура из 1454 .г. (сл. 115).

Једини знак који је у натписима имао само бројну вредност јесте грчко копа ϛ, којим се, као и словом Ч, означавао број 90. Има облик сличан ћириличком слову С које доле завршава кукицом или цртицом (ϛ, ϛ). Појављује се ретко. Први пут га срећемо у другој половини XIV века (сл. 71). Може да се прати до краја XIV века, док га у XV веку налазимо само једном, у натпису Ивана Црнојевића из цетињског манастира 1484. г. (сл. 123).

Слово Ѱ, са бројном вредношћу 700, у натписима се среће у основном облику трокраке рачве на нози (Ѱ). Први пут се појављује у натпису из Витовнице (сл. 12), 1218. г., у заобљеној форми блиској грчком облику тог слова. Већ 1231. г., у натпису Марије Дивице из Видоштака код Стоца, краци рачве постају коси и тај облик слова може се сматрати уобичајеним (сл. 14, 20, 21, 22).

Остали облици слова која су коришћена као бројеви подређени су стилу натписа и не показују посебне карактеристике као бројеви.

Лигатуре

Спојеви два или више слова — лигатуре — испрва су у натписима веома једноставни, а од средине XIII века (морачки натпис) почињу да се срећу компликована везивања и компоновања слова под утицајем писма у потписима повеља прво у ктиторским натписима, а потом и у другим натписима. Појава лигатура карактеристична је за бројне епиграфске споменике све до краја XV века. Опажа се, међутим, да се у натписима са територије Босне и Херцеговине лигатуре ређе употребљавају.

Надредни знаци

Надредни знаци се појављују рано — већ на битољској плочи 1017. г. — под утицајем грчке графије. Спорадично се јављају до краја XV века у различитим облицима који немају значаја за хронолошко одређивање.

Титле

Знаци за скраћивање речи, титле, до средине XIII века појављују се у облику водоравне цртице изнад речи или слога. У трновском натпису 1230. г. (сл. 13) појављују се скоро све варијанте облика титли које могу да се прате до краја XV века.

Знаци интерпункције

Знаци интерпункције који се срећу у натписима најчешће немају улогу реченичног знака у данашњем смислу. Могу да раздвајају речи, слогове а понекад и целе мисли. Јављају се у облику једне тачке у средини висине слова, две тачке или три тачке, а ређе су четири (·, :, ⁝, ⁘). Појављују се од битољске плоче 1017. г., а могу да се прате до краја XV века.

***

Извори не говоре о постојању радионица у којима су се у средњем веку израђивали ћирилички натписи. Иако су сачувани многобројни прворазредни документи о плодној делатности клесара (каменара и лапицида) из Приморја[116], ни у једном нисмо пронашли да се спомиње клесање натписа. Отуда би се смело претпоставити да је израда натписа била узгредни посао клесара, да није било никаквих специјализованих епиграфских радионица, већ да су се натписи стварали у радионицама клесара и градитеља. У околини Студенице очувало се од средњег века до данас неколико клесарских села у којима су сви становници земљорадници и клесари. Кад остаре и немају снаге да савладају тешку обраду блокова камена, баве се писањем слова у камену.[117] Вероватно да је тако било и у средњем веку.

Мајстори клесари чија су нам се имена сачувала најчешће су били и градитељи (мајстор Радоња из Повља, фра Вита из Дечана, Боровић Раде из Љубостиње). Сличне стилске одлике које се могу уочити код извесних натписа треба везивати више за личност мајстора (натпис жупана Грда и кнеза Мирослава из Бијелог Поља[118]) и сличне узоре (ктиторски натпис из манастира Мораче и ктиторски натпис краља Милутина из цркве Јоакима и Ане у Студеници) него за постојање неке радионице. Бројност налаза натписа у неким местима је упадљива (в. карту) и означава центар епиграфске продукције. Такав је случај са Полицама код Требиња, Скопљем, манастиром Бањом код Прибоја, Дечанима и Призреном. Натписи који се јављају у околини Призрена и у самоме граду имају извесних заједничких одлика, иако се међусобно разликују. Вијугаво завршавање појединих слова, постепено издуживање слова и умножавање лигатура показују да се може пратити локални епиграфски развој. Временски распон у којем се натписи јављају и разлике између њих допуштају да се закључи да се ради о различитим мајсторима који су се угледали једни на друге и варирали и усавршавали сличне облике слова повезујући их на оригиналан начин. Оваква продукција указивала би на постојање радионице, вероватно скулпторске и градитељске, која се бавила, поред зидања, и клесањем натписа у XIV веку када је градитељска делатност у Призрену била веома жива.

Од пет датираних натписа из манастира Бање само два, Војислава Војиновића и Ратославе, суп-

[116] D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb, 1951; C. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb 1947. g.

[117] В. Симић, *Резање мермера у Студеници и Чемерном*, Гласник Етнографског музеја у Београду, XIX, 1953, 274—278.

[118] J. Kovačević, *Prvi klesari . . .*, GZM XV/XVI, (A), 1960/61, 314—315.

руге жупана Алтомана, имају извесне сличности по дуктусу и облицима слова, док остали натписи немају међусобних сличности. Такав је случај и са дечанским натписима и натписима из Скопља.

Са подручја Босне и Херцеговине потиче знатан број недатованих натписа од којих се неки могу изгледом, а и територијално да вежу са одређеним датованим натписима, што показује постојање центра епиграфске продукције. Мора се претпоставити да су до данас сачувани и пронађени натписи само део развојног епиграфског ланца чије многе карике недостају.

У развитку епиграфског ћириличког писма осећа се утицај средине, онога што је локално и специфично за уже подручје, а које се огледа у конзервативном чувању, понављању облика слова, општег изгледа натписа и устаљених формулација текста натписа. Са друге стране, приметно је и присуство утицаја општих кретања развитка језика и рукописног писма, која су се, делимично и закаснело, одражавала и у натписима.

Старији епиграфски споменици, који су се очували до данас, били су доступни и средњовековним клесарима, писарима и наручиоцима натписа, и служили су као узор за израду нових споменика. Тако на херцеговачко-босанском подручју могу да се издвоје заједничке одлике низа натписа које раздвајају векови: неправилно клесање слова и редова натписа, мали размак између редова слова, ређа појава лигатура а стога и мала употреба титли; највећи број натписа са територије Босне и Херцеговине нема сигниран датум; брзописни облици јављају се претежно на овом подручју; садржајно преовлађују надгробни натписи иако их је, с обзиром на велики број стећака, још увек веома мало; формулације текста су типизиране (а се лежи итд.) са наглашавањем рода и баштине. Уже српско подручје, укључујући и Македонију има у надгробним натписима устаљену побожну формулу (прѣстави се раб божи итд.), већи број ктиторских натписа, а стилски су обе врсте натписа изведене са далеко више мајсторства. Територија Бугарске, где су се за време првог царства неговали дуги натписи у којима су бележени историјски догађај, тзв. камени архив, на грчком језику, брзо је развила богату епиграфску продукцију. Без обзира на формирање посебних језичких рецензија на првобитном старословенском ћириличком подручју, опажа се утицај језика и писма времена коме подлежу и епиграфски споменици. Понегде се нове тенденције само наговештавају, као што је случај са појавом брзописних слова у натписима из Бугарске и Србије, а негде се развијају у преовлађујући манир одређене области (бројни натписи са брзописним словима у XV веку у Босни и Херцеговини).

Морфолошка анализа облика слова допушта да се у развитку ћириличког епиграфског писма уоче три периода. Први би обухватао најстарије натписа од краја X до средине XIII века који се јављају на разним странама Балкана. Од трновског натписа 1230. г. опажа се обогаћивање новим облицима слова који ће се постепено и уз чување старијих форми, до краја XIII века и у XIV веку, развити у епиграфско писмо уставних облика слова, збијених слова и издуженог дуктуса. Овај период, од средине XIII до друге половине XIV века, може се сматрати периодом цветања ћириличке епиграфике и подудара се са политичком стабилизацијом и успоном феудалних држава на Балкану. Највећи број натписа овог периода везује се за територију средњовековне српске државе.

Од средине XIV века почињу да се појављују утицаји рукописног брзописног писма који разбијају композицију текста нарушавањем правилности слова и редова. Ови нови елементи уочавају се у XV веку у Србији и Бугарској, али су најбројнији у натписима са територије Босне и Херцеговине.

Ниједан од ова три периода не би се могао назвати стилом јер не прожима истим одликама све натписе у временским оквирима у којима се јавља. Не сме се, међутим, сматрати да ти оквири затварају изоловане еволутивне целине, они пре свега обележавају моменте када се старије, устаљене форме клесања слова и композиције натписа почињу обогаћивати новинама, али остају и даље да живе и трају током следећег периода. Богата епиграфска продукција калиграфских натписа ипак се може сматрати ограниченом углавном на период од средине XIII до средине XIV века. Тада се постиже савршенство клесања натписа достојно дворских радионица. И касније у XV веку, када у целини опада квалитет клесања натписа и њихових естетских вредности, има појава калиграфских натписа, али далеко малобројних и који делују скоро анахронично у доба преовлађивања брзописних неправилних и невешто изведених натписа.

II

КАТАЛОГ НАТПИСА

1

Самуилов натпис (993) (сл. 1, Т. I, 1)

Недавно је у науци постављено питање аутентичности Самуиловог натписа[1]. Дискусија која је тиме покренута[2] и чињеница да су проучавања натписа вршена на основу одлива споменика и снимака оригинала наводе нас да сматрамо да за сада не постоје довољно јаки докази да би Самуилов натпис био одбачен као фалсификат.

Споменик је откривен 1888. г. при копању темеља за нову цркву у селу Герман на Преспанском језеру.[3] То је правоугаона плоча од плавичасто-белог мермера, дуга 1,30 м, широка 0,67 м и дебела 0,07 м.[4] Дужином плоче распоређена су три рељефна крста у којима је био метал. Натпис је у углу у сасвим неуобичајеном положају у односу на дужину плоче и крстове на њој. Угао где се налази натпис делимично је оштећен, па већ од трећег реда текст натписа, који има укупно 11 редова, није потпун. Према читању И. Гошева[5] гласи:

\+ в[ъ] имѧ ѡтьца и съ-
ина и с(ве)таго доуха а-
зъ самоиль рабъ б(о)ж[и]
полагаѫ памѧть [ѡтьц]-
ȣ и матери и брат[ȣ и]-
а кръстѣхъ си[хъ. се]
имена оусъпъш[ихъ. ни]-
кола рабъ б(о)жи [рипсими]-
ѣ дав(и)дъ написа[хъ же се въ]
лѣто отъ сътво[рениѣ миро]-
у ѕ҃:ф҃.а҃. инъди[кта г҃ +]

Данас се налази у Народном музеју у Софији.[6]

сл. 1

бројеви

титле

[1] М. Павловиќ, *Надгробната плоча најдена во село Герман кај Преспа*, Илјада години од востанието на комитопулите и создавањето на Самуиловата држава (Зборник на материјали од научната средба одржана во Преспа од 10 до 15 октомври 1969 година), Скопје, 1971, 73—93, са старијом литературом о натпису; М. Коровиќ—Љубинковиќ, *Значењето на археолошките податоци од двете преспански цркви од времето на Самоила*, Илјада години . . . , 233—240, са старијом литературом.

[2] По реферату М. Павловића значајна је интервенција Б. Сп. Радојичића који је истакао важност имена оца Самуиловог, Николе, у натпису, које је потврђено касније пронађеним преписом Јована Скилице — Илјада години . . . , 262.

[3] И. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, София 1908, 24—26.

[4] И. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, София 1931, 23—25.

[5] И. Гошев, *Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в.*, София 1961, 87.

[6] Исто.

2

Варошки натпис (17. фебруар 996)
(сл. 2, Т. I, 2)

Натпис је на белом мермерном стубу који је пронађен 1861. г. у рушевинама око манастира св. Арханђела у селу Варош код Прилепа и касније узидан у манастирски трем.[7] Дужина натписног поља је око 0,30 м, ширина 0,23 м, слова неуједначене величине од 2—8 см.[8] Натпис тече у три неправилна реда са украсним детаљима на словима који су изведени тањим урезима. Текст гласи:[9]

въ лѣто ≠ ѕфд
пωч(и) андрие попъ
феоу(ари) ѕї

лигатура

бројеви

титле

сл. 2

3

Надгробни натпис чргубила Мостича (976—1001)
(сл. 3, Т. I, 3)

Натпис се налази на плочи која је покривала гробницу призидану уз цркву у Селишту у Преславу, а која је откривена 1952. г.[10] Плоча је од сивог меког глинастог кречњака, дуга 1,03 м, широка горе 0,58 м а доле 0,53 м, док јој је дебљина 0,10 м. Натпис тече у 12 редова и покрива целу површину плоче. Висина слова од 3,5—7,5 см.[11]

Текст гласи:[12]

сьде лежитъ мо-
стичь чрьгоубъі-
лга бывъин пр[и]
сумеонѣ ц(а)ри
и при петрѣ ц(а)ри [о]-
с[м]ињ же деся-
ть лѣтъ съі оста-
вивъ [ч]рьгоубъіль-
ство ї вьсе їмѣни-
ѥ бъістъ чрьнори-
зьць ї въ томь сь-
врьши жизнь своѩ

титле

сл. 3

И. Гошев датује натпис у последње године владања цара Самуила (почетак XI века).[13] Чини се да је прихватљивије мишљење В. Мошина да је гроб био сазидан и на њега постављена плоча са натписом у време Самуиловог владања Преславом у периоду од 976—1001. г.[14]

[7] И. Ивановъ, *Български старини*, 1908, 27—29, сл. на стр. 28.

[8] Димензије су дате према паус-копији проф. J. Ковачевића коју нам је ставио на располагање.

[9] Натпис је читан више пута. Преглед старије литературе и читања код: В. Петковић, *Натписи и записи у старим српским црквама*, Старинар II, 1925, 31. Читање J. Иванова најприхватљивије: *Български старини*, 1931, 26—28.

[10] Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан—П. Боев, *Надписът на чъргубиля Мостич*, София 1955.

[11] Исто, 51.

[12] Исто, 8, 52.

[13] Ив. Гошев, *Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в.*, 96.

[14] В. Мошин, *Најстарата кирилска епиграфика*, Словенска писменост, 1050-годишнина на Климент Охридски, Охрид 1966, 39.

4

Битољска плоча (1017) (сл. 4а, б и Т. I, 4)

Натпис се налази на правоугаоној плочи од белог мермера која је откривена 1956. г., а служила је као праг у Чауш џамији у Битољу.[15] Оштећена је горе, лево и у доњем левом углу. Од левог угла ка средини камен је пукнут и на томе месту недостаје део текста. Од сачуваног натписа леви део је нечитљив јер су слова истрвена гажењем .Сачувана дужина плоче износи 0,88—0,92 м, висина око 0,58 м, дебљина 0,15 м. Натписно поље са 12 редова текста дуго је 0,52 м. Слова су у просеку 3 см висине.[16]

Према датирању В. Мошина натпис је из 1017. г.[17] Текст, са предложеним допунама истог аутора,[18] гласио би:

[съ градь съзид]аемъ и дѣлаемъ. їѡаном самодрьжъцемъ блъгарьского
[ц(а)рства съ п]омощїѫ. и молїтвамї прѣс(ве)тыѧ влад(и)чицѧ нашеѧ б(огороди)цѧ. ї в(ъ)
[чьсть и въ заст]ѫпенїе їв ї врьховънюю ап(осто)лъ съ же градь дѣлань быст(ь)
[въ тврьдо оуб]ѣжїще и на сп(а)сение ї на жизнь бльгаромъ начѧть же
[сѧ дѣлати съ]градь с(ве)тых ап(осто)ль м(ѣсе)ца окт(о)вра въ к҃. коньчѣ же сѧ м(ѣсе)ца
[июнѣ въ к҃ѳ.(?) съ ц(а)рь] и с[амодрьжъць] бысть блъгарїнь родомь. оу-
[бѡ вънoукъ ни]к[олы и рифимїѧ] благовѣрноу. сынь арона с-
[тарѣиша]го ж[е брата самоуила самод]рьжавьнаго. ꙗже ї разбїсте
[въ клисоурѣ воискѫ грьцкѫ ц(а)рѣ кюр вас]їлїа. кдеже възѧто бы зла-
[то . . . .]сфоѧ. съ же вели ц(а)рь. ра[з]-
[бїть бысть ц(а)рем кюр василїемъ] ѕ ф҃ к҃ в҃ го лѣт(о) оть створенїа мира
[м(ѣсе)ца июлїа въ к҃ѳ. лѣтоу то]моу исходѧщоу

сл. 4а

лигатуре — бројеви — титле — знак интерпункције — надредни знаци

сл. 4б

[15] И. Заимов, *Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български*, София 1970, са библиографијом о натпису у напомени 1 на стр. 12; В. Мошин, *Битољска плоча из 1017. године*, Македонски јазик XVII, Скопје 1966, 51—61.

[16] И. Заимов, *Битолски надпис*, 10.

[17] В. Мошин, *Битољска плоча из 1017. године*, Македонски јазик XVII, 1966, 55.

[18] В. Мошин, *Битољска плоча*, Мак. јазик XVII, 1966, 52.

5

Надгробни натпис требињског жупана Грда
(1173—1189) (сл. 5, Т. I, 5)

Натпис је на каменој плочи која је пронађена 1907. г. у порушеној цркви у Полицама код Требиња.[19] Према Ђ. Сп. Радојичићу датује се у период од 1173—1189. г.[20]

Натпис тече у четири реда од којих су први, други и четврти ред дуги 1,02 м, а трећи ред има 1,53 м. Ширина натписа је 0,24 м, висина слова варира од 2—6 см.[21] Према М. Вегу текст гласи:[22]

въ дни кнеза велнега міхоіла въмрѣ жоупанъ гр-
ъдъ трѣбѣінъскі и въ то лѣто зіда емоу ра-
коу братъ жоупанъ радомиръ съ снъми еговѣмн і жена емоу твара
монстръ им(е)немъ брађ б(о)же ти дан здравне

сл. 5

Споменик се данас чува у Завичајном музеју у Требињу.[23]

6

Повальски натпис (1184) (сл. 6, Т. I, 6)

Натпис је уклесан на надвратник портала бенедиктинског манастира св. Ивана у Повљима на Брачу. После рушења цркве служио је као клупа поред олтара у новој цркви,[24] а затим је био узидан у праг приватне куће у Повљима.[25] Од 1894. г. налази се у Музеју хрватских старина у Сплиту.[26]

Надвратник је од белог кречњака истрвене површине. Дужина плоче је 1,24 м, ширина у средини 15 см а на крајевима 20 см.[27] Доњи леви угао плоче је оштећен. Према времену настанка повальске листине[28] натпис се може датовати у 1184. г. Текст гласи:[29]

ѣз[ъ ма]істръ. іме[нем] радон-
ѣ [съ]здахъ сѣ в[ра]та [б(о)]-
га раді. і да бȣд[ȣ чест]ънік-
[ъ се]і цркъв[и]

цркы с(ве)таго иоан[а]. кне-
зъ бречько въложи се быти
ч[ес]тънікъ ен. і да земле ȣ н-
і[о по к]онъцȣ

сл. 6

титле

знак интерпункције

[19] S. Delić, *Dva stara natpisa iz Hercegovine*, GZM XXIII, 1911, 486—487; J. Kovačević, *Prvi klesari ćiriličkih natpisa na Balkanu*, GZM XV—XVI, 1960/61, 314—316, са старијом литературом.

[20] Б. Сп. Радојичић, Кинамов Γουρδέσης, Зборник радова Византолошког института VIII_1, 1963, 255—259.

[21] S. Delić, GZM XXIII, 1911, 486—487.

[22] M. Vego, *Zbornik III*, 13, бр. 129, са старијом литературом.

[23] Исто.

[24] П. Колендић, *Стихови на повальском натпису*, Јужна Србија бр. 46 и 47, окт. нов. дец. 1924, 921.

[25] F. Radić, *Staro-hrvatski ćirilicom pisani nadpis iz Povalja na otoku Braču*, Starohrvatska prosvjeta, I, 2, Knin 1895, 103.

[26] П. Колендић, Јужна Србија 46/47, 1924, 922.

[27] F. Radić, Starohrvatska prosvjeta I_2, 1895, 103.

[28] J. Vrana, *Kulturnohistorijsko značenje Povaljske ćirilske listine iz godine 1250*, Filologija 3, Zagreb 1962, 201.

[29] J. Kovačević, *Prvi klesari*, GZM XV/XVI, 1960/61, 311, сл. 1.

7

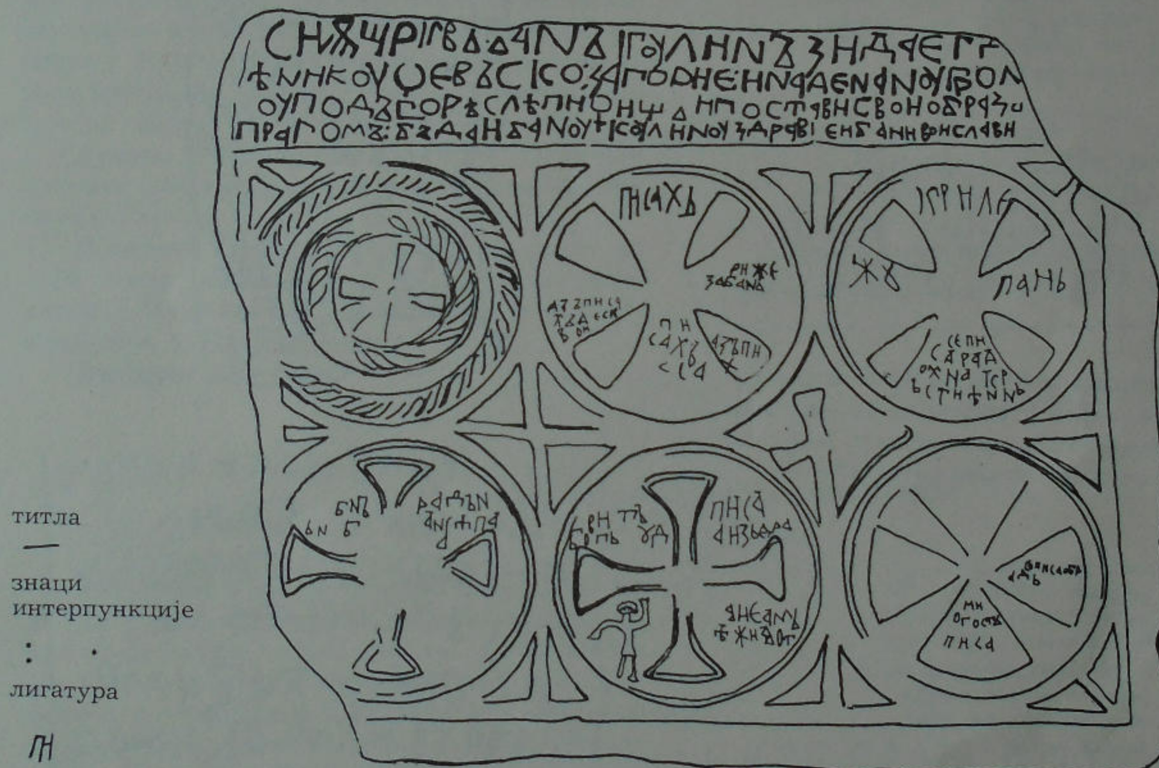
Ктиторски натпис бана Кулина (1185)
(сл. 7, Т. I, 7)

Натпис је на плочи од ситнозрнастог пешчара светлосиве боје која је откривена 1898. г. на Туштиној њиви испод села Мухашиновића код Високог. Висина плоче је 54 см, ширина 65—67 см, дебљина у средини 10—12 см, а на рубовима 3—6 см.[30] Оштећена је у горњем десном и доњем левом углу. Натпис бана Кулина налази се у горњем делу плоче исклесан у четири реда ширине 9—10 см[31]. У доњем већем делу плоче у уоквиреним крстовима налазе се потписи који се према облицима слова могу сматрати истовременим са горњим натписом.

Научници нису сагласни у тумачењу текста натписа, али се натпис углавном датује у крај XII века.[32] Догађаји о којима говори натпис највероватније се могу повезати са учествовањем бана Кулина у угарском продору на византијску територију 1183. године.[33] Црква је могла бити подигнута непосредно по окончању ових угарско-византијских сукоба, 1185. године.

Према читању Ј. Ковачевића текст гласи:[34]

сиж црквь. банъ коулинь зида егд[а пл]-
ѣни коучевъско. загорие: и наде на н оугром
оу подъгорѣ слѣпичица и постави свои образ[ь надь]
прагомъ : б(ог)ъ даи баноу коулиноу здрав[и]е и бани вонславї

сл. 7

Плоча се данас налази у Земаљском музеју у Сарајеву.[35]

8

Ктиторско-надгробни натпис судије Градеше (1180—1204) (сл. 8, а, б, Т. I, 8)

Натпис се налази на каменом стубу који је пронађен 1964. године у селу Подбрежју код Зенице.[36] Висок је 87 см, широк 31 и дебео 28 см. По облику би могао бити горња половина левог довратника. На двема отесаним странама налазе се два натписа. Први натпис има седамнаест редова са словима високим 1,5—3,5 см. Једним делом су слова уклесана између двеју танких паралелних линија. На крајевима слова већином су тачкасти урези.

[30] P. Anđelić, *Revizija čitanja Kulinove ploče*, GZM XV—XVI, 1960/61, 287—308.

[31] Исто, 288.

[32] M. Vego, *Zbornik IV*, 71 (са детаљном старијом литературом).

[33] С. Ћирковић, *Историја Босне*, Београд 1964, 47.

[34] J. Kovačević, *Prvi klesari*, GZM XV—XVI, 1960/61, 313.

[35] M. Vego, *Zbornik IV*, 71.

[36] Š. Bešlagić, Z. Kajmaković, F. Ibrahimović, *Ćirilski natpis iz doba Kulina bana*, Naše starine X, Sarajevo, 1965, 203—208, сл. 1—3.

Текст гласи:[37]

вь дьни б[а]-
на велика-
го к8лин[а]
бѣше гра[д]-
ѣша с8ди[ѣ]
вели 8 нег[а]
и сьзида [цркви]
светаго юри-
ѣ и се лежи 8 н[е]-
го: и жена его-
ва р(е)че положи[т]-
е ме 8 него: а се
зида драже о[х]-
м8чанінь. т[о]-
м8 волы б(ож)е: н[ан]
[а]зь пис[а]хь про-
[дань по]пь

лигатуре

НД

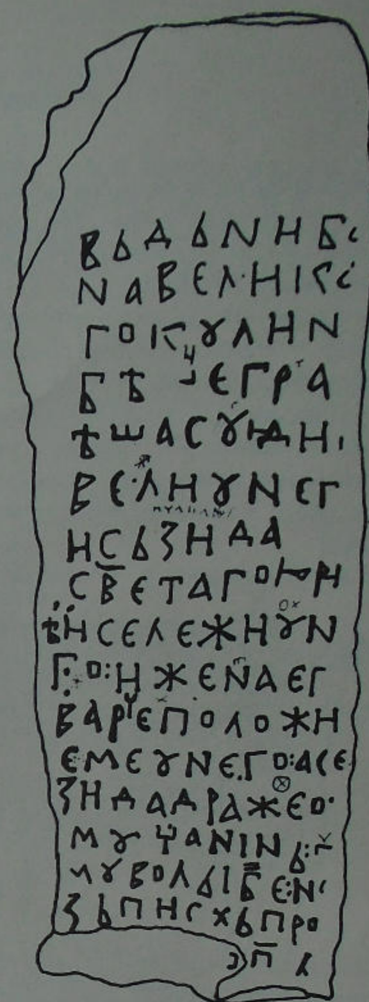
РН

титле

— =

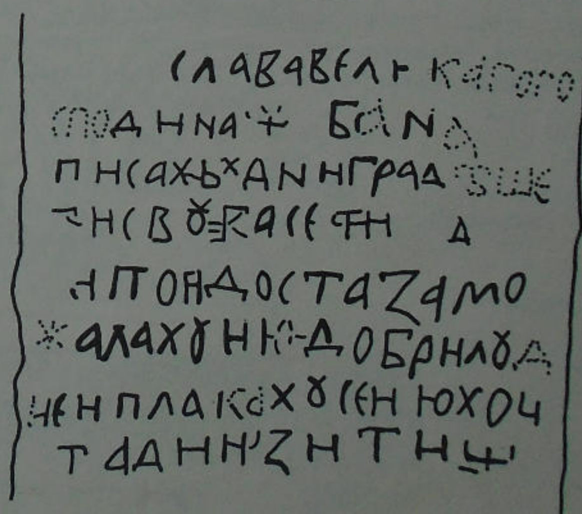
знаци интерпункције

: . · . .

сл. 8 а

На другој страни сачуван је само горњи део натписа са осам редова у висини од 18 см; слова су нешто ситнија него у првом натпису: 1—1,6 см. Текст је слабо очуван и тешко се чита:[38]

сл. 8 б

слава вели[каго го]
[спо]дина б[а]н[а]
писахь 8 дни гра[дѣше?]
. . . . и свога . . . . се . . . .
и пои доста за мо . . . .
[ж]алах8 ню добри л8[д]-
не и пла[ка]х8 сеи юхои . . . .
тади и зитищ . . . .

Оба натписа су датирана поменом бана Кулина у период од 1180—1204. г. Споменик се налази у Музеју Зенице.[39]

9

Благајски натпис (1168—1196) (сл. 9, Т. I, 9)

Натпис је на каменој плочи пронађеној 1912. г. на католичком гробљу у Благају. Била је секундарно употребљена као ужа страна гробног сандука и вероватно је тада преклесана чиме је изгубљена цела лева страна натписа.[40]

Како се из сачуваног дела натписа не може одредити коме је црква била посвећена, нити ко јој је био ктитор, натпис се може једино поуздано временски одредити у време Немање, од 1168—1196. г.[41]

[37] Исто, 204. Према снимку натписа ово читање је боље од читања које предлаже M. Vego, *Zbornik IV*, 67, бр. 252.

[38] Наше старине X, 206.

[39] M. Vego, *Zbornik IV*, 67.

[40] Љ. Стојановић, *Благајски натпис*, Јужнословенски филолог I, 1—2, 1913, 109—110.

[41] Отуда се не може прихватити датовање М. Вега у 1194. г. — *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZM XV/XVI, 1960/61, 265.

Читање текста гласило би:[42]

[вь име о(т)ца и с(ы)на и с(ве)т]аго доуха ѣ ж-
[оупань . . . . сьздахь ц]рькьвь светаг-
[о . . . . оу с]воихь селѣхь оу д-
[ьни . . . . сл]авьнаго немане

титле

Натпис се чува у Земаљском музеју у Сарајеву.[43] сл. 9

10

Ктиторски натпис кнеза Мирослава (1170—1190)
(сл. 10, Т. II, 10)

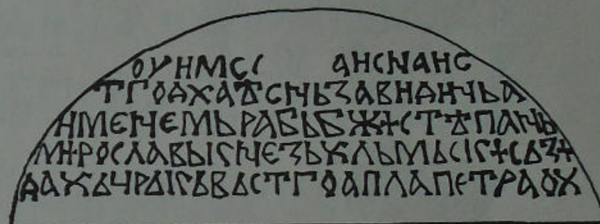
Натпис је уклесан у лунету која се налазила изнад монументалног романског портала на западној страни задужбине кнеза Мирослава, цркве св. Петра у Бијелом Пољу. Касније је измештен на улаз просторије која је у турском периоду дозидана уз северну страну првобитне цркве.[44]

Лунета, у којој се налази натпис, са профилисаним рубом дуга је 0,85 м, а висока 0,35 м.[45] Висина слова је 3 см.[46]

Подизање цркве одиграло се у периоду од 1170. године, када се Мирослав јавља као управитељ у Хуму, до 1190. године када се наместо Мирослава у Хуму појављује Растко.[47]

Текст натписа гласи:

оу име ѡ[тц]а и с(ы)на и с(ве)-
т(а)го д(оу)ха ѣ с(ы)нь завидинь а
именемь рабь б(о)жї стѣпань
мїрославь кнезь хльмьскї сьзї-
дахь црькьвь с(ве)т(а)го ап(осто)ла петра ох

лигатура: сл. 10

11

Ктиторски натпис Вране дуке (1197—1207)
(сл. 11, Т. II, 11)

Изнад села Кирчова, североисточно од Демир Хисара у северној Грчкој код рушевина цркве св. Атанасија налазе се два гранитна блока висока око 8 м. На источном блоку откривен је 1889. г. натпис од четири реда.[48] Уклесан је у необрађен крупнозрнасти гранит на висини од 1 м изнад земље. Натписно поље дуго је 1,12 м, а запрема ширину од 0,40 м. Висина слова од 6—7 см. Слова су местимично нечитљива и оштећена дејством атмосферилија.

Натпис је датован поменом цара Калојана у време од 1197—1207. г.[49]

Текст натписа би гласио:[50]

азъ врана доука великъ
сътвори града крицува
[ма]ѣ мѣсхца ка. за молитъ-
вы калоıѡ(ана) ц(а)рѣ

лигатуре

знак интерпункције • сл. 11

[42] Јужнословенски филолог I, 1913, 109.

[43] M. Vego, *Zbornik I*, 39.

[44] Р. Љубинковић, *Хумско-епархијско властелинство и црква св. Петра у Бијелом Пољу*, Старинар IX/X, 1959, 104, 114; *Историја Црне Горе II₁*, Титоград 1970, 143—144 са наведеном литературом у напомени 37 и 40.

[45] А. Дероко, *Црква св. Апостола Петра у Бијелом Пољу*, Гласник Скопског научног друштва VII/VIII, 1930, 145.

[46] J. Kovačević, *Prvi klesari*, GZM XV/XVI, 1960/61, 314.

[47] Михајло Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник Филозофског факултета III, 1955, 77. Види и *Историја Црне Горе II₁*, Титоград 1970, 143, напомена 37.

[48] Й. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, София 1931, 29—30, сл. на стр. 30, са старијом литературом.

[49] Исто, 30.

[50] Читање према допунама које даје И. Дуйчевъ, *Изъ старата българска книжнина II*, София 1944, 27, бр. XII. Датум који Дујчев предлаже не може се прихватити јер према цртежу нема простора за четири слова у трећем реду између речи *(м)ѣсъца* и речи *за*. Остаци слова упућују на читање које прилажемо.

12

Ктиторски натпис Лада (1218) (сл. 12, Т. II, 12)

Натпис је на камену који је пронађен средином прошлог века при дозиђивању цркве манастира Витовнице код Петровца на Млави.[51] Узидан је лево од улаза у цркву унутра под северним прозором.[52]

Натпис је двојезичан. У горњем делу плоче текст је на српском језику, а испод њега исти садржај поновљен је на јерменском језику. Правилно тумачење јерменског дела натписа[53] омогућило је тачно читање старосрпског текста:

имѧ ѡца и с(ы)на и с(ве)таго д(оу)ха азь ладо си[нь]
бабоуговь поставихь сиѫ б(о)жи храм
памѧть ап(о)с(то)ла ѣкова и петра вь лѣт(о) ⁝ ѕ ⁝ ѱ ⁝ кѕ · енд(икти)ѡн. ѕ

сл. 12

лигатуре

титле

бројеви

13

Трновски натпис цара Јована Асена II (1230)
(сл. 13, Т. II, 13)

Натпис је уклесан на стуб у цркви св. Четрдесет мученика у Трнову, задужбини цара Јована Асена II.[54]

Текст гласи:[55]

в(ъ) лѣт(о) · ѕѱлй · ind(икта)г҃:азъ ιѡ(аннъ) асѣн(ь) въ х(рист)а б(ог)а вѣрны ц(а)рь
и самодрьжець бльгарѡмь с(ы)нь стараго асѣнѣ ц(а)рѣ създах
ѿт зачѧла : и писанием ꙋкрасїх до конца : прѣч(ь)стнѫѫ сїѫ црькѡв(ь)
въ имѧ с(ве)тых :м҃ м(ѫ)ч(ь)н(и)къ · нхже помощиѫ .въ. ві҃ лѣт(о) ц(а)рства моего
в´ъ) неже лѣт(о) писааше сѧ храмъ съ. излѣзох(ъ) на брань въ ршманиѫ
и разбих(ъ) воискѫ грьцкѫ. и самого ц(а)рѣ кюр(ь) Ѳодора комнина ѩх(ъ)
съ всѣми болѣры его. а землѧ всѧ прѣѧх ѿт одрина и до драчѣ
грьцкѫ. ѥще же арбанаскѫ и срьбскѫѫ. тькмо сѫщым градовом(ъ)
окрсть ц(а)рѣград(а) и самого того град(а) дрьжахѫ фрѫзи. нъ и ти под(ъ) рѫкѫ
ц(а)рства моего повиноваxѫ сѧ понеже иного ц(а)рѣ не имѣхѫ разв(ѣ)
мене и мьноѭ ради д(ь)н(ь) своѭ испроваждаѧще бѣхѫ б(ого)ꙋ тако повелѣвьшꙋ. ибо без(ъ) него ни дѣло ни слово. съврьшаеть сѧ. томоꙋ
слава. въ вѣкы. аминъ·:·

бројеви

титле

знаци интерпункције

надредни знаци

[51] М. Ст. Ризнић, *Манастир Витовница*, Старинар V, 1888, 8—14, Т. III, сл. 1 (са старијом литературом).

[52] Исто, 11.

[53] Б. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, Старинар I, 1950, 185—218; уп. и Љ. Стојановић, *Записи и натписи 1*, 5, бр. 8.

[54] Ѳ. И. Успенски, *О древностяхъ города Тырнова*, Известія русскаго археологическаго института въ Константинополѣ, София, 1901, VII₁, 1—24, Т. 2б, Т. 6; Г. Беласчевъ, *Великиятъ царь Асѣнъ II владѣтель на гр. Солунъ* (1230—1241), Минало II, кн. 7, София 1912, 263 и сл. на стр. 264.

[55] И. Дуйчевъ, *Изъ старата българска книжнина II*, София 1944, стр. XVI, бр. XIX, стр. 317—319 са старијом литературом. Читање текста натписа на стр. 39.

сл. 13

лигатуре

14

Надгробни натпис Марије Дивице (11. март 1231)
(сл. 14, Т. II, 14)

Натпис је уклесан на јужној страни камене надгробне плоче са средњовековног гробља у засеоку Видоштаку код Стоца.[56]

Текст гласи:[57]

м(ѣсе)ца марта аї прѣстави се
рава б(о)жиıа м(а)риѣ а зовомь д(и)в(и)ца попа
дабиж(и)ва подрѹжие ва
лѣт(о) ѕ ѱ л ѳ

лигатуре бројеви титле

сл. 14

15

Надгробни натпис кнеза Мирослава из Омиша
(1208—1235) (сл. 15, Т. II, 15)

Натпис је на плочи на омишком гробљу лево од улаза у капелу Богородице Снежне.[58] Плоча је дуга 2,29 м, висока 0,14 м, а широка 0,32 м.

Кнез Мирослав је владао и умро у периоду од 1208—1235. г., па се и натпис може датовати у крај прве половине XIII века.

Текст гласи:

здѣ ти лежи мирослa(вь)
кнезъ съ оцемъ и съ братомъ жыв(а)номъ

сл. 15

16

Кожељски натпис (1239) (сл. 16, Т. II, 16)

Натпис је на фрагменту белог мермерног лука, преломљеног на два дела, који је био нађен 1866. г. у рушевинама цркве у селу Кожељу јужно од Зајечара.[59] Године 1947. узидан је у сеоски кош и извађен 1960.

Чита се:

+в(ь) лѣто: ѕѱмз [ц(а)]ćтв[оѵющемоѵ . . .]

бројеви

сл. 16

[56] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZM XVII, 1962, 200—202 (са старијом литературом); исти, Зборник II, 10—11, бр. 53 (са старијом литературом).
[57] M. Vego, *Zbornik II*, 11.
[58] Г. Шкриванић, *Један стари ћирилски натпис из XIII века у Омишу*, Историски записи XIV, 1—2, Цетиње 1958, 266—272, сл. на стр. 267 (са старијом литературом).
[59] Љ. Рајковић, *О неким знаменитостима Кожеља*, Развитак, Зајечар 1962, бр. 4—5, 91—92 (са старијом литературом).

17

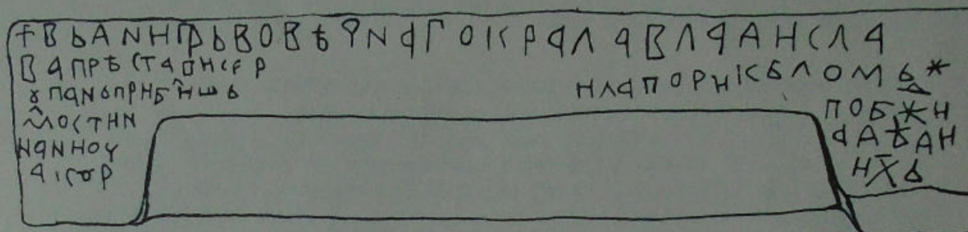
Надгробни натпис жупана Прибилше (1234—1243)
(сл. 17, Т. III, 17)

Натпис је на каменој плочи која је била преклесана и накнадно узидана као праг у разрушеној цркви у Полицама код Требиња.[60]

Натпис је датован поменом краља Стефана Владислава (1234—1243. г.). Текст гласи:[61]

+ вь дни прьвовѣрнаго крала владисла-
ва прѣстави се рабь ...... ила порикьломь ж-
ꙋпань прибилшь .... по б(о)жи
милости и .... а дѣди-
на ниоу .... ихь
а к ꙋ ρ (?)

лигатура

сл. 17

Споменик се данас налази у Завичајном музеју у Требињу.[62]

18

Ктиторски врачански натпис (1246—1256)
(сл. 18, Т. III, 18)

Испред остатака цркве на месту званом Градиште код Враца у западној Бугарској 1941. г. пронађено је шест фрагмената танке камене плоче са делимично очуваним натписом.[63]

Натпис се датује у време Михајла II Асена (1246—1256. г.).

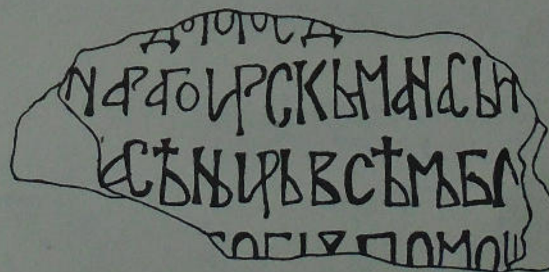
Читање текста није сасвим поуздано:

....до того ед[иного...]
.... нараго ц(а)рскы манас[т]ьи[рь....]
.... асѣнь ц(а)рь всѣмь бл[ъгаромъ...]
.... го б(ож)иж помощ[иж....]

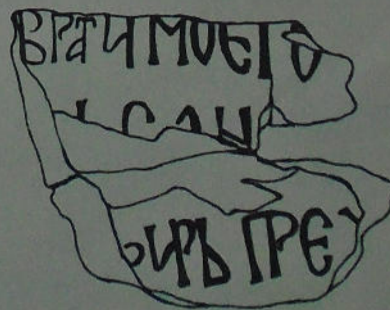
...юед....
...прїем....
[...блъг]аро[м...]

вратц(а) моего
....і едн[о....]
.... о ц(а)рь пре[жде...]

лигатуре

сл. 18

[60] Б. Стратимировић, *О прошлости и неимарству Боке Которске*, Споменик СКА XXVIII, Београд 1895, 13.

[61] M. Vego, *Zbornik III*, бр. 128, 11 (са старијом литературом); у последњем реду ακꙋρ — М. Вего чита датум — што се тешко може прихватити јер се овакав начин датовања среће тек од XVII века.

[62] Исто.

[63] В. Иванова, *Два надписа от Асеневци — Батошевският и Врачанският*, Известия на Български археологически институт XV, София 1946, 135—137, сл. 49.

19

Батошовски натпис (1246—1256) (сл. 19, Т. III, 19)

Натпис је непотпун. Налази се на оштећеној плочи од крупнозрнастог мермера од које је један део нађен у рушевинама старе цркве јужно од села Батошова код Севлиева у средњој Бугарској, а други је пронађен у старом батошовском гробљу.[64] Леви део плоче скоро цео недостаје, а десни се горе заобљено завршава. Плоча је стајала без сумње на порталу Батошовског манастира у близини села.

Већи део плоче је висок 0,42 м, широк 0,43 м, а мањи део износи у висину 0,15 м, у ширину 0,25 м. Висина слова 2,5—3 см.

Натпис представља ктиторску повељу на камену из времена Михајла II Асена (1246—1256).

Текст гласи (уз реконструкцију В. Иванове):

1. на већем фрагменту

[+(азъ) Іωакимь(?) ми]л(ос)тиѫ б(ож)иѫ п(а)триарх(ь) всѣм(ь) бл(ь)-
[гаром(ь) . . . . въ. лѣто архи]ереиства моего : б(ож)иѫ помощиѫ
[. . . . . изсѣ]кох(ь). горѫ в(ъ) сеи пѹстыни. и създах(ь) храмь
[. . . . . вь] имѧ прѣс(вѧ)тыѧ б(огороди)цѧ маторскыѧ. і вь
[имѧ с(вѧ)т(а)го еѵ]ангеліста їω(анна) б(о)госл(о)ва и призвах(ь) велї-
[каго ц(а)рѣ михаила а]сѣн(ѣ) с(ы)на же великаго ц(а)рѣ асѣнѣ. а внѹка стараго
[асѣнѣ ц(а)рѣ . . . . . .] сеи манастыр(ь) не тькмо до того единого. нѫ и по
[. . . . .] и есть царскы манастырь. и приемь сь любовиѧ
[великоѫ приде миха]иль ц(а)рѣ и дарова семѹ манастырю село
[. . . батош]ово ї в(ь) нем рібаре
[. . . ц(а)]рь міха(и)л(ь) или проч(и) ц(а)рие бѫ(дѫ)щи пот(о)мь дад(ѫть)
[. . . ни] самь михаиль ц(а)р ктитор ни бѫд(ѫ)щи ц(а)р
[не . . . .] и сьн

2. на мањем фрагменту

. . . з(д)рѹшит . . .
. . . ѧ сие мѣсто пр . . .
. . . т епидоси · то да сѧ . . .
. . ма]настыр(ь).въ вѣкы . . .

сл. 19

титле

знаци интерпункције

лигатуре

Споменик се налази у Народном музеју у Софији.

[64] Исто, 114—145, сл. 39 (са старијом литературом).

20

Морачки натписи (1252) (сл. 20а, б, Т. Ш, 20)

Ктиторски натпис Стефана, сина кнеза Вукана, налази се на надвратнику спољњег портала од сивог мермера у цркви манастира Мораче. Дужина камене греде је 156 см, ширина око 43 см. Текст гласи:[65]

син с(ве)тыи храмь. прѣс(ве)тыѥ д(ѣ)вы б(огороди)цє. сьздах. и оу-
красих. в(ь) имє оуспениꙗ є.азь стєфань с(ы)нь велиега кнеза влка · вноук
с(ве)т(а)го сумешна неман(и) · и сіꙗ быш(є) в(ь) д(ь)ни б(л)агоче(с)тива(г)о крал(а)
н(а)шего оурош(а). в(ь) лѣ(то) · ѕ · ѱ · ѯ · инд(и)кта · і · го.

сл. 20а

Други натпис се налази на надвратнику унутрашњег портала између припрате и наоса. Надвратник је од сивог мермера а по облицима слова и изузетној техници клесања савремен је првом натпису. Дужина плоче је 1,48 м, ширина 0,38 м, слова су нешто виша него у ктиторском натпису-11 см. Текст гласи:[66]

в(ь) храмь живота люд(и)є вниде̂тє · хвалєщє и сла-
вєщє : єдиносоущноу · животворєщоу. троицоу

сл. 20б

лигатуре а б

бројеви а

титле а

надредни знаци а

~~надредни~~ знаци ИНТЕРПУНКЦИЈЕ а б

Натписи представљају високи домет епиграфске калиграфије.

[65] Натпис је читан више пута: Н. Дучић, *Морача и Острог у Црној Гори*, Гласник Српског ученог друштва XLIII, Београд 1876, 55, са таблом; Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 7, бр. 17. Исправке читања Љ. Стојановића даје В. Петковић, *Натписи и записи у старим српским црквама*, Старинар VI, 1931, 79—86. Подаци које прилажемо и читање проверени су на терену.

[66] Текст је погрешно објавио Lj. Kovačević, *Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka*, Starine JAZU, X, Zagreb 1878, 263.

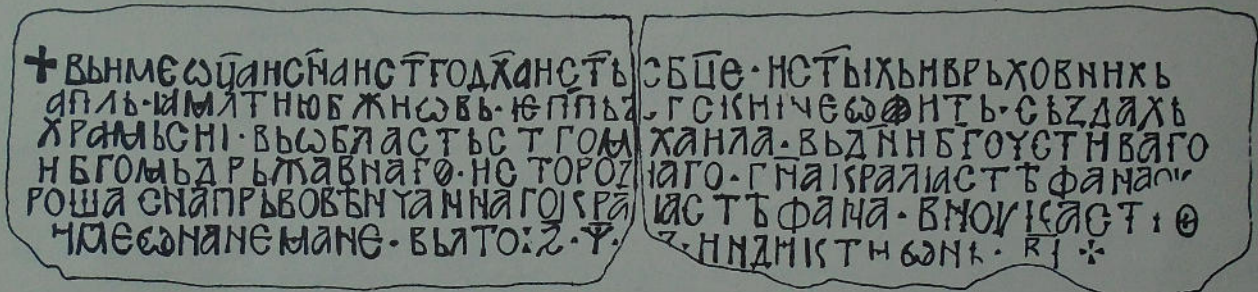
21

Ктиторски натпис зетског епископа Неофита (1269) (сл. 21, Т. III, 21)

Натпис је на плочи од жућкастог пешчара која је у средини пукнута.[67] Налазила се над улазом цркве св. Петра у селу Богдашићима у Боки Которској. Када је средином XIX века црква продужена натпис је узидан у ново прочеље.[68] Црква је обновљена 1925. г. и плоча са натписом уграђена је десно од западног портала на висини од 2,55 м од земље. Натписно поље је дуго 1,14 м, широко 0,20 м, висина слова уједначена — 3 см. Слова троугласто завршавају. Дубина уреза 2 мм. Натпис одаје врсног мајстора.

Текст гласи:[69]

+ вь име ѡ(т)ца и с(ы)на и с(ве)таго д(оу)ха и с(ве)тые б(огороди)це. и с(ве)тыхь
и врьховнихь
ап(осто)ль. ıа м(и)л(ос)тию б(о)жиѡвь. ıеп(иско)пь зетскиı неѡфить. сьздахь
храмь сиı. вь ѡбласть с(ве)т(а)го м[и]хаила. вь д(ь)ни б(о)гоч(ь)стиваго
и б(о)гомь дрьжавнаго. и с(ве)тороднаго. г(осподи)на кралıа стѣфана оу-
роша с(ы)на прьвовѣнчаннаго кра[л]ıа стѣфана. вноука с(ве)т(а)го
[с]имеѡна немане. вь л(ѣ)то : ѕ · ѱ[о] з · индиктиѡнь . вı +

сл. 21

бројеви знаци интерпункције титле

22

Ктиторски натписи из Богородице Љевишке (1307) (сл. 22а, б, Т. III, 22)

Ктиторски натпис краља Милутина тече дуж југоисточне, источне и североисточне стране апсиде цркве Богородице Љевишке у Призрену.[70] Налази се 1,55 м испод апсидалног венца и дуг је 13,28 м. Други натпис, епископа Саве, паралелан је са натписом краља Милутина, али је краћи — 6,10 м и ближи апсидалном венцу, односно 1,05 м изнад првог натписа. Оба натписа су од опека које су дуге од 0,40—0,43 см, а широке 22—23 см. Слова су резана у непеченој опеци, али нису удубљена већ је снижена основа на којој се налазе а слова су остала пластична у односу на основу за 0,5——1 см. Висина слова је 14—16 см. Натпис је уоквирен двоструком траком од које је прва ивични део опека а друга је начињена од хоризонтално положених опека.

Ктиторски натпис краља Милутина гласи:[71]

+ стефаань оурошь кра(ль) христѣ возѣ бл(а)говѣрьнь краль срьбскь(ıх) и по-
морскıхь прѣвнѹкь с(ве)т(а)го сıмеѡна немане и зеть ц(а)ра грьчкаго кıрь
андроника палеѡлога поновихь храмь с(ве)т(и)е б(огороди)це лѣвишке
от самого ѡснованиıа и ıа смѣрени п(о)пь призрѣньскы дамıань
трѹдих(ь) се в(ь) л(ѣ)т(о) ѕ ѱ еı

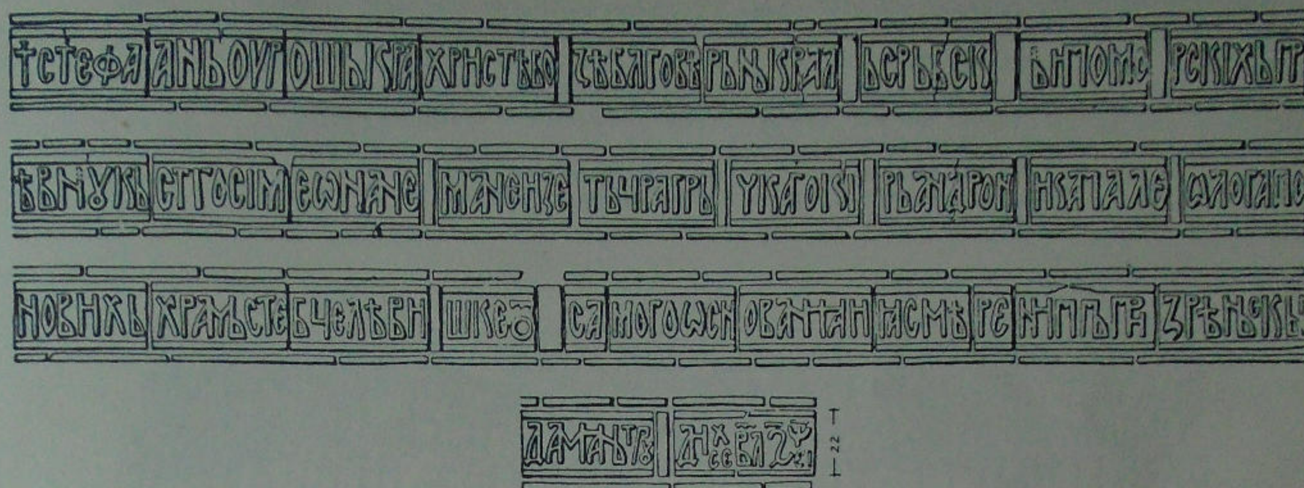
[67] Технички подаци о натпису прикупљени су на терену.

[68] Б. Стратимировић, *О прошлости и неимарству Боке Которске*, Споменик СКА XXVIII, Београд 1895, 14 (са старијом литературом); М. Црногорчевић, *Михољски збор у Боци Которској*, Старинар X, 1893, 70; Б. Бошковић, *Две бокељске цркве*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, V, бр. 1—4, 1937, 7—8.

[69] Читање код Љ. Стојановића није у свему исправно: *Записи и натписи I*, 11, бр. 23.

[70] С. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд 1963, 25—26, 77—80, Т. XXXIX, XL, XLI, XLII, сл. 7, 8, 9, 36.

[71] Љ. Стојановић, *Записи и натписи IV*, 4, бр. 6006 (непотпуно); М. Васић, *Црква св. Богородице на Левиши у Призрену и призренски епископ Дамјан*, Прилози КЈИФ I, 1921, 93—101 (непотпуно); Б. Бошковић, *Белешке са путовања*, Старинар VII, 1932, 113, нота 1 (даје тумачење датума и цртеж, сл. 36); текст потпун са незнатним погрешкама даје С. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 25—26.

сл. 22а

Црква је била у турском периоду претворена у џамију и натписи се нису видели. Изгледа да је натпис краља Милутина откривен за време првог светског рата, док је натпис епископа Саве очишћен приликом рестаурације цркве 1950. г.

Натпис епископа Саве гласи:

+ сава м(и)л(о)стию б(о)жнею изволениемь с(ве)тие б(огороди)це всеwсв(е)щени
кп(и)с(ко)пь призрѣньскы сава прѣс(ве)тага б(огороди)це

сл. 22б

Овај натпис постављен је у средини дужине другог натписа, краља Милутина, тако да се оба натписа уклапају у декоративни систем керамопластичних детаља на фасади цркве и обогаћују њен изглед.

лигатуре бројеви

23

Ктиторски натпис краља Милутина из Ст. Нагоричина (1313) (сл. 23, Т. IV, 23)

Натпис се налази на гранитној плочи изнад западних врата споља у цркви св. Ђорђа из Ст. Нагоричина.[72] Плоча је дуга 1,90 м, а широка 0,39 м. Датум је убележен погрешно-недостаје слово ω

[72] Й. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, София, 1931, 132.

односно број 800.[73] Текст гласи:

+ изволениемь божиемь създа сѧ домь с(ве)таго и великославнаго
мѫченика христова геѡргиѣ вь дни с(ве)тороднаго и прѣвысокаго кралѣ
ȣроша милȣтина и боголѣ самодрьжьцȣ всеи срьбьскои зем(л)и и поморь-
скои при б(о)гоч(с)тивѣи кралици симонидѣ и при игȣменѣ
андоны в(ь) лѣто ѕ(ѡ)н к и а в(ь) тоже лѣто краль изби
тȣрки

сл. 23

лигатуре — бројеви

По мишљењу Ј. Иванова[74] последња мисао додата је касније и уклесао ју је неки други мајстор. Облици слова, међутим, показују да је натпис јединствен. Последња реч је дописана ситнијим словима која због мањих димензија не личе на остала слова у натпису, али типолошки не одударају од њих. Клесар није испланирао простор па је последњу реч уклесао ван реда, а датум развукао преко потребе.

Текст натписа показује утицај бугарске редакције.[75]

24

Ктиторски натпис краља Милутина из Студенице (1314) (сл. 24а, б, Т. IV, 24)

Натпис је уклесан на плоче од белог студеничког мермера које су узидане споља у тространу апсиду цркве Јоакима и Ане у Студеници, дуж јужне, источне и северне стране под кровним венцем.[76] Плоче су различитих дужина, а ширина им је око 0,25 м. Величина слова је 6,5—7 см. Цео натпис, клесан у два реда, дуг је око 5 м, а широк 17 см. Слова и спојеви слова необично су лепи и китњасти и одају дворског мајстора.

Текст гласи:[77]

+ вь име о(ть)ца и с(ы)на и с(ве)т(а)го д(оу)ха азь рабь б(о)жі стефань ȣрошь.
правнȣкь
с(ве)т(а)го г(осподи)на с(і)меѡна. и вьноук. прьвовѣнчаннаго кралıа

[73] V(atroslav) J(agić), *Die Kirche des heil. Georg in Nagorič (oder Nagoričino) bei Kumanovo in Altserbien mit einer slavischen Inschrift*, Archiv für slavische Philologie, XXXI, 1910, 300—305 (са старијом литературом). Снимак натписа дала нам је М. Николић.

[74] И. Ивановъ, *Български старини..*, 1931, 132, напомена 1.

[75] V. J(agić), Archiv XXXI, 301.

[76] Р. Н(иколић), *Натпис на Краљевој цркви у Студеници*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе IX, 1970, 76—79, сл. на стр. 77, 78, 79.

[77] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, 20, бр. 46, са старијом литературом; В. Петковић, *Старине — записи, натписи, листине*, Београд, 1923, 20. Ниједно читање није у свему верно оригиналу.

стефана с(ы)нь великаго кр(а)лїа оурошa·:·и крал(ь) всѣх србскых земьл
и поморскых·:·сьздах си храмь вь име
с(ве)тыю праведникꙋ и прародителю х(ри)с(то)воу иωакїма и·анны·:·в(ь) лѣт(о)
.ѕ. ѿ. кв. иньдикта. кв. и вса іаже прило-
жїхь семꙋ с(ве)томоу храмоу и оу хр(и)сꙋволꙋ пис(а)хь. кто ли
се поѣтвори. да ес(т) проклет ωт б(ог)а и ωт мене грѣшнаго аминь
+сьзда же се сы храмь сь потрꙋждениемь
архїмандрїта и протосїнгелоу игꙋмена іωван(а)

сл. 24а

лигатуре

знаци интерпункције

бројеви

титле

надредни знак

сл. 24б

25

Ктиторски натпис казнаца Драгослава (1315)
(сл. 25, Т. IV, 25)

Натпис се налази на надвратнику од светложућкастог тврдог пешчара на улазу цркве Богородице Одигитрије у селу Мушутишту североисточно од Призрена.[78] Натпис је дуг 1,73 м, широк око 20 см, висина слова 4—5 см. Натписно поље је уоквирено удубљеном линијом.

Текст тече у три реда:

+ поче се: и сьзда се: б(о)ж(ь)ствьни. і всечстни. храмь прѣч(и)стие вл(а)д(и)ч(и)це
н(а)ше б(огороди)це
ѡдігитріе: іс темелиа ва дан прѣвисокаго. кралѣ. ȣроша сь) трȣдомь і сь
поспешениемь. іѡан(а) великаго ка-
зница. драгослава. сь еленомь. с(ь) подрȣжиемь своимь. і станишомь с(ы)номь си.
и сь аномь дьщерию сі. в(ь) лѣ(то): ѕ. ѿ. кг. енд(икта) і҃

сл. 25

лигатуре — титле — бројеви — знаци интерпункције — надредни знак

26

Надгробни натпис Стефана Порће (децембар 1317)
(сл. 26, Т. IV, 26)

Натпис се налазио на плочи данас изгубљеној, пронађеној у скопској тврђави крајем XIX века.[79] Натпис је тешко читљив.[80]

м(ѣсе)ца дек(ембра) . . . . прѣ-
стави се стефан. а
зовомь поркіа . . . .
ȣ славо. [з]овомаа
. . . . рȣзи велме мо . .
. . . . жалосн[а сь]лз[и . .]те
вѣ[р]ноі неіакнехь же ра . . . .
. . шали се се же и гроб его
вѣчьнаа мȣ паметь вь лѣто
ѕ ѡ кз

[78] Подаци о натпису (и снимак) прибављени су на терену. О натпису писали: Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 20, бр. 47 (са старијом литературом); В. Ђурић, *Непознати споменици српског средњовековног сликарства у Метохији I*, Старине Косова и Метохије II—III, Приштина 1963, 61—91; С. Ненадовић, *Белешке са пута по Космету*, Музеји 7, 1952, 168—179, сл. 2.

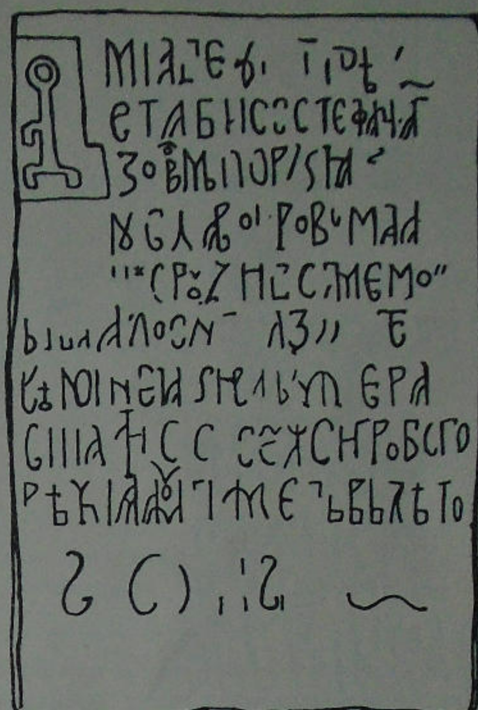
[79] Р. Грујић, *Скопска митрополија*, Скопље 1935, 180.

[80] Потпуно погрешно читање код Љ. Стојановића, *Записи и натписи, I*, 33, бр. 80; Р. Грујић даје делимично тумачење текста (*Скопска митрополија*, 180); Б. Сп. Радојичић истиче да би треће слово у датуму могло бити и К, и Н, па да се натпис може датирати у 1318. г. или у 1348. г. (*Црква св. Николе у Врању*, Старинар XIII, 1938, 65). Највероватније је, међутим, да у датуму недостаје слово К.

лигатуре

бројеви

титле

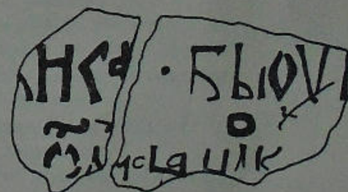
сл. 26

27

Натпис из Касталана (20. јули 1322)
(сл. 27, Т. IV, 27)

Натпис је делимично сачуван на два фрагмента који су били узидани као сполије у зид трпезарије манастирског комплекса на Касталану код Неменикућа.[81] Фрагменти се спајају и износе око 24 см у дужину, 12 см у ширину, док је дебљина плоче 11 см. Висини слова је 3,5 — 3,7 см. Камен је кречњак са отисцима шкољки. Плоча је била грубо отесана и са доње стране. Натпис је надгробни. Од текста може да се прочита ово:

[. . . . ж]ика. бы оүн[оүк . . . .]
[вь лѣто ѕ] ѿ ӣ м(ѣ)с(е)ца иол(иа) к҃ [д(ь)нь]

сл. 27

лигатуре

бројеви

знак интерпункције

28

Надгробни натпис Васила из Б. Љевишке (1327)
(сл. 28, Т. IV, 28)

Натпис се налази на каменој плочи која је уграђена споља у југоисточни угао јужног брода цркве Богородице Љевишке у Призрену.[82]

[81] Натпис је пронађен током археолошких радова у манастирском комплексу Касталану код села Неменикућа 1970. г. која је вршила Г. Марјановић-Вујовић. Захваљујући њеној љубазности могли смо да у раду користимо и овај, иначе необјављени натпис.

[82] С. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд 1963, 29, сл. 11.

Текст гласи:

[пр҄ѣ]стави се рабь хр(истоу)
. . . . аа а зовомь василь
[се и гр]обь его е
[вь лѣт(о)] ѕѡле

лигатуре

бројеви

сл. 28

29

Ктиторски натпис краља Стефана Дечанског из манастира Бање (1329) (сл. 29, Т. V, 29)

Натпис је делимично сачуван на два фрагмента полукружног надвратника цркве манастира Бање код Прибоја на Лиму.[83] Фрагменти су пронађени на њиви у близини цркве и данас се налазе у припрати цркве. Димензије већег дела су: 41 x 60 x 27 cм ,а мањег: 27 x 48 x 25 cм. Камен је на доњој страни преклесан у облику полукруга и тиме је оштећен доњи део текста те га је стога тешко реконструисати. У горњем делу садржај натписа може да се допуни доста поуздано. Камен је тврди пешчар сивкастобеле боје. Висина слова је 4—4,5 см.

Текст натписа, уз предложену реконструкцију изгубљеног дела, гласио би:

+ вь име ѡ(ть)ца і с(ы)на и с[(ве)таго д(оу)ха]
си храмь сьзда се вь име с(ве)т(а)го и великаго [архиереа] і чу-
[дотвор]ьца х(ри)с(то)ва николы вь дни с(ве)тороднаго и великаго кр[ала уро]ша
третиега
[и с(ы)на] его ст(е)фан(а) кра(ла) правнукь с(ве)т(а)го и великаго [прьваго] мироточьца
[симе]ѡна немане и унукь с(ве)т(а)го и вели[каго прьвона]стольника ку-
[рь сави и с(ы)]нь с(ве)т(а)го и бл(а)говѣрьнаго уроша крал(а) и с[ьздах хр]амь
с(ве)т(а)го николе
[сь трудомь и по]двигомь азь б[л(а)говѣрьни крал(ь) урош трети сь п]омощию
б(о)жиею
[сьзижь]дающу [при всечьстнѣмь епископѣ ку]рь николѣ сь многимь
[. . . . . . . .д]оброюмы. . . . .[сьв]рьши храмь с(ве)т(а)го
[никол]ы вь лѣт[о ѕ·ѿ·л҃·з҃]

лигатуре

титле

[83] М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја*, Саопштења РЗЗСК IX, Београд 1970, 19—46, сл. на стр. 30; В. Јовановић, *О једном ктиторском натпису у манастиру Бањи*, Зограф 4, Београд 1972, 27—34.

сл. 29

30

Надгробни натпис монахиње Марте мајке епископа Николе III (око 1330) (сл. 30, Т. V, 30)

Натпис је на плочи у поду северног дела олтарског простора у манастиру Бањи код Прибоја.[84] Плоча је од беличастог кречњака. Једним делом улази у северни зид, а видљив део је дуг 1,0 м x 0,55 м. Натпис тече у осам редова и запрема поље дуго 0,77 м, а широко 0,54 м. Висина слова 6,5—— 7 см.[85]

Текст гласи:

м(ѣсе)ца. маıа. въ
кв прѣста-
ви се раба б(о)жі-
ıа марѳа мо-
наха м(а)ти еп(иско)па
николе третиега
сеі же и гробь еи
покои ю б(ог)ъ ам(и)н(ь)

[84] М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање..*, Саопштења IX, 36—37, сл. 11 и сл. на стр. 39.

[85] Технички подаци о натпису које смо лично прибавили на терену у извесној мери одступају од података које о овоме натпису даје М. Шакота, Саопштења IX, 36—37.

лигатуре

титле

број

знак интерпункције

сл. 30

31

Ктиторски натпис Николе Драгослава Тутића
(1332) (сл. 31, Т. V, 31)

Натпис се налази на каменој плочи која је била пронађена у другој половини прошлог века при копању улице на Папас чаршији у Призрену.[86] Плоча је 1879. г. била узидана у дућан цркве св. Ђорђа[87] који се наслањао на цркву св. Николе из улице Милана Поповића бр. 3.[88] Живопис у цркви припадао би XIV веку и можда стварно треба везивати ктиторски натпис Николе Тутића за ову грађевину. Дућан у коме се налазио натпис био је срушен већ 1952. г.[89], а натпис скинут. После изложбе у Приштини где је био изложен не може му се ући у траг.[90] Од целог споменика остао је снимак неколико фрагмената који су преклесани да би се користили као грађевински материјал.[91] Раније читање текста омогућује да се реконструише изглед и садржај натписа. Према сачуваним снимцима плоча на којој је био натпис била је скоро дваипо пута дужа него шира, иако П. Костић наводи да плоча није ни дуга ни широка „више од пола аршина“[92]. Милош С. Милојевић, чији су подаци највећим делом веома непоуздани, једини је при читању текста дао поделу на редове[93] која омо-

[86] М. С. Милојевић, *Путопис дела праве — старе Србије*, III, Београд 1877, 231.

[87] И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве*, Београд, 1879, 60.

[88] С. Ненадовић, *Белешке са пута по Космету*, Музеји 7, Београд 1952, 178—179; Ј. Радовановић, *Тутићева црква св. Николе у Призрену*, Београд 1962, 3—5.

[89] С. Ненадовић, Музеји 7, 179.

[90] Податак смо добили 1969. г. од службеника Завода за урбанизам и заштиту споменика културе у Призрену.

[91] Фотографију натписа уступио нам је проф. Ј. Ковачевић.

[92] Величко Трпић (Петар Костић), *Милош С. Милојевић у Призрену и његовој околини*, Београд, 1880, 95—96.

[93] *Путопис дела праве-старе Србије III*, 1877, 231. Текст натписа код Љ. Стојановића, *Записи и натписи I*, 27, бр. 60.

гућује да се реконструише натпис. Првобитан текст је гласио:

[Вь іме wтца и с(ве)таго д(оу)ха азь рабь хр(и)стоу николае а зовомь мирь]-
[с]кимь драго[славь тоутиць и с по]-
[др]оугомь с[и бѣломь и потьціа]-
свѣ се ств[ори(ти) храмь с(ве)т(а)го нико]-
ліе вь пом[оць наю юре бо не и]-
масвѣ чед[ь да кто.. . .име пѣти дана и]
помина. и[покоупихь землю wко]-
ло цркве ин[о све цю е мои дѣ]-
ль или ви[ноград или коука]
и двѣ чрьн[ци конь цркве все]
дахь с(ве)том[оу николѣ а сьзида]
се си храмь [вь дни благовѣрнаго]
[кралıа стефа(на) д҃]го. а с[(ы)на]
[кр(а)лıа о]урwш[а] б(ого)мь пом.. . . . . .
. . . . . .о вь лѣ(то) ѕwм
[инд]икта е҃

лигатуре

бројеви

титла

знак интерпункције

сл. 31

32

Надгробни натпис из 1335 .г. (сл. 32, Т. V, 32)

Натпис се налази у Куршумли хану.[94] Плоча је од белог мермера при врху оштећена тако да недостаје почетак натписа. Доњи део је сведен у троугаони завршетак. Очувани део плоче дуг је 1,48 м, широк 0,66 м, дебљине у просеку 17 см, док је при дну плоча тања — 7 см. Делимично је

[94] Податке о натпису прикупили смо у Куршумли хану у Скопљу. Нисмо, међутим, могли да добијемо обавештење одакле потиче натпис.

очувано пет редова натписа са словима високим 3—4,5 cм. Чита се:

[. . . . . дьн]ь а
[. . .прѣст]ави се. . . . . .
. . . . же нанов. . . .
. . . . е вѣчна е[моу. . . .]
[паметь вь лѣт ѿ] ѕ.ѿ.м҃.г҃.

бројеви

сл. 32

33

Натпис протомајстора фра Вите (1335)
(сл. 33, T. V, 33)

Натпис се налази на мермерном надвратнику јужног спољњег портала припрате манастира Дечана. Камен је преко средине пукнут. Димензије плоче од жућкастобелог мермера су 185 x 38 cм.[95] Натпис је уоквирен урезаном линијом а редови текста теку између две паралелне урезане линије. Украс на крају текста, од путаче уписане у квадрат, означавао би печат радионице. О личности клесара Фра Вите написано је више расправа.[96] Текст гласи:

фрадь. вита мали брать протомаисторь. ис кот(о)ра град(а) крал(ѣ)ва. сьзида
ѡвоузи цр(ь)квь с(ве)тога пандократора. г(оспо)д(и)ноу кралю стефаноу оуро-
шоу.г҃.емоу и своѥмоу с(ы)ноу свѣтломоу и прѣвеликомоу. и прѣсла-
вномоу. г(оспо)д(и)ноу кралю стефаноу. і сьзида се за ·и҃· годищь
и доспѣла ѥ сь всѣмь цр(ь)квь вь лѣ(то) ѕ ѿ м҃ г҃

сл. 33

лигатуре

титле

бројеви

знак интерпункције

[95] Подаци о натпису прикупљени су приликом обиласка манастира.

[96] Коментар о личности фра Вите в. у *Историји Црне Горе* II., 220—221 (са наведеном литературом); Б. Вуловић, *Раваница*, Саопштења РЗЗСК VII, 1966, 20, примедба 69. Пример манастира Дечана и натписа фра Вите показује да се не би смело прихватити мишљење Б. Вуловића да су уместо потписа клесара урезивани знаци радионице, јер се у дечанском натпису појављује и име мајстора и знак радионице.

34

Ктиторски натпис јероманаха Антонија (прва половина XIV века) (сл. 34, Т. V, 34)

Натпис је пронађен испред западне фасаде цркве св. Атанасија изнад села Лешка код Тетова.[97] Натпис је изведен на опекама а сачувао се само почетак текста на четири опеке и више фрагмената опека са понеким словом. Слова су изведена као и у натпису из Богородице Љевишке. У непеченој опеци негативном техником изрезивања основе слова су добила пластицитет за 1—1,5 см у односу на основу. Опеке су дуге 0,32 м, а широке 0,14 м. Висина слова износи 12 см.[98]

Техника израде натписа и подаци из надгробног натписа ктитора цркве указују да је црква почела да се зида у време краља Милутина, а да је завршена пре крунисања Душана за цара.

Текст гласи:

+ вѣ име о(ть)ца и с(ы)на и с(ве)т(а)го [д(оу)ха. . . .]

сл. 34

35

Ктиторски натпис Хреље (1335) (сл. 35, Т. V, 35)

Натпис се налази на јужној страни изнад улаза камене куле коју је подигао протосеваст Хреља приликом обнове Рилског манастира 1335. г.[99] Слова у натпису изведена су од целих четвртастих опека. Текст гласи:

+ при дрьжавѣ г(осподи)н-
а прѣвысокаго степана
дѹшана кра(ла) сьзыда сьи
пиргь г(оспо)д(и)нь прот(о)сева(сть) хрел(ь) сь трѹд-
омь великомь и ексодо-
мь с(ве)т(о)мѹ ѡ(т)цѹ иѡ(а)нѹ рыл(с)комѹ
и м(а)т(е)ри б(о)жіи нарицаемѣи ѡ-
сѣновица в(ь) л(ѣто) + ѕѿмг ин(диктіѡнь) є

бројеви

титле

сл. 35

[97] Р. Грујић, *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак*, Гласник Скопског научног друштва XII, Скопље 1933, 33—77.

[98] Исто, 59.

[99] И. Ивановъ, *Св. Иванъ Рилски и неговият монастиръ*, София 1917, 32, 33, 143 и сл. на стр. 143; И. Дуйчевъ, *Изъ старата българска книжнина II*, София 1944, стр. XXXII, 280, бр. LXXXVI, стр. 418—419.

36

Ктиторски натпис госпође Данице (1337)
(сл. 36, Т. VI, 36)

Натпис је на надвратнику од жућкастобелог кречњака (2,14 x 0,34 м) више западних врата цркве св. Николе у селу Љуботену код Скопља.[100] На средини је препукао. Слова су уједначене висине 6—7 см.

Текст гласи:[101]

+ сьзида се сии б(о)ж(ь)с(т)вьныи храмь с(ве)т(а)го вел(и)каго ѡца николы
подвигомь и троудомь г(оспо)жде дьнице вь дни стефана кралѣ доушане
а дрьжаше с(ы)нь старѣи боико маткоу а дрѹги с(ы)нь звечань(сь) итницомь в(ь)
лѣт(о). ѕ.ѡме.⁖

сл. 36

лигатуре — титле — бројеви — знак интерпункције

37

Ктиторски натпис великог војводе Јована Оливера
(1341) (сл. 37 а, б, Т. VI, 37)

Ктиторски натпис великог војводе Оливера представља оснивачку повељу манастира Леснова. Састоји се из три дела, и два натписа од којих је један на грчком а други на српском језику. Натпис на српском језику тече на мермерном надвратнику изнад западних врата у нартексу,[102] и наставља се на надвратнику јужног портала.[103] Изнад натписа у нартексу налази се грчки натпис који укратко понавља садржај оснивачког чина, али је из каснијег времена, из 1349. г.[104]

100 Податке о натпису прибавили смо на терену. М. В. Веселиновић, *Српске калуђерице*, Глас СКА LXXX, (47), Београд 1909, 199; Н. П. Кондаков, *Македония, археологическое путешествие*, Санктпетербургъ, 1909, 177—180, сл. на стр. 178.

101 Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 29, бр. 66 (са старијом литературом).

102 И. Ивановъ, *Български старини* . . ., 1931, 157—158; Okunev, *Lesnovo, L'art byzantin chez les Slaves* II (Paris 1930), 222—263, сл. 162.

103 И. Ивановъ, *Бларски старини* . . ., 1931, 159.

104 Исто, 158.

Оба надвратника имају облик издуженог трапеза и постављени су под углом у односу на зидно платно тако да горња ивица испада за десетак сантиметара.[105] Надвратник у нартексу дуг је горе 1,50 м, а доле 1,36 м, док му је ширина само 15 см. Натпис је уклесан у 4 реда ситним словима (2—2,5 см). У последњем реду слова су немарније изведена, понекад само угребана. Текст гласи:

+ сьзда се сїи свѣтлыи и чьс(т)ныї.храмь.великаго воеводе вышних силь. архистратига
михаила. сьзда се и сьвршши се. вь дни стефан(а) крал(а). сь трȣдомь. ї подани-
ємь рабa б(ож)ига їωан(а) великаго воеводе ωливера. и подроужига его рабȣ
б(о)жию анноу. марȣ и вьзлюбленнаго емȣ с(ы)на краика. в(ь) лѣт(о). ѕ.ѿ.м҃.ѳ.
се же села и метохїе. село конь цркве лѣсново. сь заселкомь лȣковȣ и ȣ баковѣ
црквь с(ве)т(о)га николе сь селомь. ї на рѣцѣ заселькь глобица
и село добрьево и ȣ дрѣвѣнои. с(ве)тыї елисеи и засельк пещно и с(ве)ты прокопие.
и катȣнь влах(а) на строи и ȣ шипѣ с(ве)ты никола поп сїфневь.и. к҃. кȣкеи.

сл. 37 а

Други део натписа налази се споља изнад јужног портала. Услед дејства атмосферилија камен је почео да се љушти и тако је уништен део натписа. Бела мермерна плоча дуга је горе 1,53, а доле 1,36 м, док је ширина надвратника 16 см. Натпис је урезан у пет редова и стога су слова нешто ситнија него на првом натпису — износе у просеку 1,5—2 см. Текст гласи:

[. . . . . ц]ркωвни ω . . . . [ни]з доль до [колника] подь г(р)дско лозие до дѣла
и по дѣлȣ к(ь) волȣıакȣ та низь доль. та ȣз коритьн(н)цȣ до . . . .
. . . . . . пр . . . од н . . ет. и на просѣченикь на блатце. и на планȣ. и на ȣхо над бȣковȣ
равьнь и пȣтемь на писаны борь. на брѣзȣ на планиницȣ на клобȣчець до пȣта
на дѣлѣ та
[. . . . . ен]ие прѣз липовець. подь присадь низ колникь надь гь(рд)ско лозие.
подь пещно на доль и ωд злетовьс[каго трьга]
[. . .дв]есто перпѣрь и ло . . . . морь. ȣзь млатьıевь потокь и прѣз равьнникь по дѣлȣ кь
каменȣ на кысѣлицȣ посрѣдь ливадȣ на морылицȣ и прѣко прѣз брьдо прѣз. . .
[д]о[ль на др]ȣмь кь прьчевȣ и ȣзь дрȣмь ωд кр(с)та и ни[зь] доль к(ь) бȣнашȣ и
прѣз(ь) брьдо кь крстȣ и прѣко на мраморь и низь дѣль кь млатѣевȣ долȣ
прѣзь рѣкȣ. . .

сл. 37 б

[105] Подаци о натпису прикупљени су на терену.

лигатуре

бројеви

титле

знак интерпункције

·

38

Надгробни натпис ћесара Хреље (27. децембар 1342) (сл. 38, Т. VI, 38)

Натпис је оштећен и делимично сачуван на три фрагмента беле мермерне надгробне плоче која је првобитно била постављена у главној манастирској цркви у Рилском манастиру.[106] При каснијем проширењу цркве била је узидана у леву црквену просторију код куле. Извађена је 1834. г. Фрагменти натписа чувају се у музејској збирци манастира и библиотеци. Текст натписа може да се допуни према потпуном препису натписа сачуваном на предњем листу књиге бр. Б 2 5 из библиотеке Рилског манастира.[107]

Плоча је широка 0,65 м, а првобитна дужина износила је 1,54 м.[108]

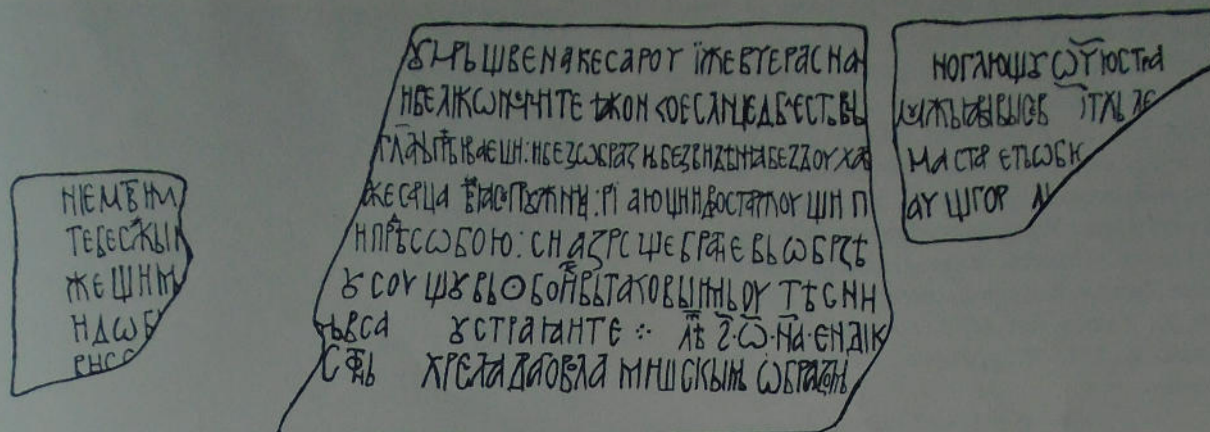
Текст гласи:

[гробь те сьдрьжить нинꙗ] ѹмрьцвена кесароу: ӏже в(ь)чера с(ь) нам[и] ѣсно
гл(агол)юцѹ:ѡ ч(оу)дю стра-
[шнѹ:ѡ прѣславномѹ видѣнїю. т]и великѡимените ꙗко нѣкое с(ь)лнце д[ѡ]блестьвны-
[и] мѹжь ꙗвивы се в(ь) [дѡбро]т(а)хь ле[жи]-
[ши оумрль вь гробѣ малѣ ѡх ѡх какѡ бе]з гласнь прѣбиваеши: и безѡбразнь без(ь)
видѣниꙗ без доуха в[ес]ма: страждеть ѡбою[дѹ ѹмрьцвле]-
нием твоим(ь) [кесарѹ прѣизреднѣ: хваленїꙗ] кесарица твоꙗ сѹпрѹжница рї[д]аюцѹи
и двостраждоуцѹи: п[л]ач[ю]цѹи гор(ь)[ко печѣлию вса ѡдрьжима]
тебе сджы [не видиш]и прѣд сѡбою: сиа зреще братие вь ѡбразѣ[оусрьдно вьнимѣте
ѡ ле]-
жецѹимь [толикѹ велик]ѹ соуцѹѹ вь обоих вь таковыимь оутѣсни[вша се малѣ гробѣ]
и дѡб[рѣ жити сїе им]ь вса ѹстраꙗнте·:· лѣт(о). ѕ.ѿ.на ендїк[тїѡн ӏа м(ѣ)с(е)ца
дек(ембра) кз д(ь)нь прѣста]-
ви с[е славны кесарь] стефань: хрелꙗ драговола: мнишьскымь ѡбразомь
[харїтѡн ктиторь с(ве)т(а)го храма сего]

[106] И. Ивановъ, *Св. Иванъ Рилски и неговият монастиръ*, София, 1917, 34, Т. X.

[107] Г. Беласчевъ, *Словѣнски надниси отъ югозападна България*, Минало II, књ. 5 и 6, София, 1911, 19—23. На стр. 19, примедба * аутор даје старију литературу.

[108] И. Ивановъ, *Св. Иванъ Рилски...*, 144.

сл. 38

лигатуре

бројеви

титле

знаци интерпункције

39

Надгробни натпис кнеза Балдовина (1331—1343-45)
(сл. 39, Т. VI, 39)

Натпис је пронађен 1894. при обнови цркве св. Николе у Врању.[109] Са још два натписа пренет је у београдски музеј. Данас се налази у лапидаријуму у лагумима Доњег града на Калемегдану.

Надгробна плоча је од белог мермера са сачуваним горњим полукружним делом, док је доњи део оштећен[110]. Горња површина је глатка, а са стране и с наличја грубо отесана. Очувана дужина износи 0,77 м, ширина 0,57, дебљина 0,15 м. Мермер од којег је начињен споменик је слојевити и лако се цепа. Тако је на горњој површини скинут део при врху плоче и оштећен први и део другог реда натписа. Натписно поље је широко 0,40 м, а високо 0,30 м. Висина слова у просеку је 4 см.

Текст гласи:[111]

[. . . . . прѣс]тав[и се]
. . . . . . кнезь бал-
[до]вин. м(ѣсе)ца октебра
а д(ь)н.

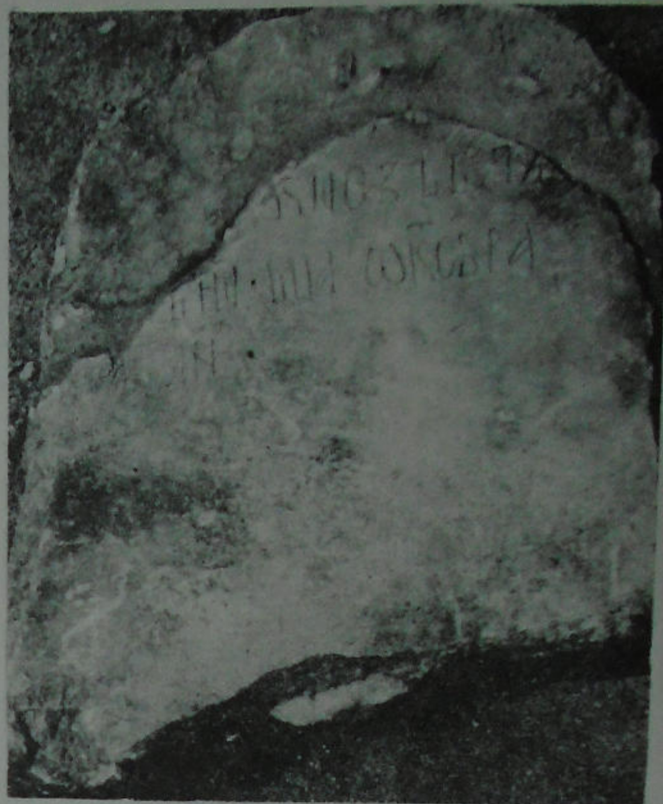
сл. 39

[109] Б. Сп. Радојичић, *Црква св. Николе у Врању*, Старинар XIII, 1938, 53—70 (са прегледом литературе).
[110] Подаци о натпису прикупљени су на лицу места.
[111] Б. Сп. Радојичић, *Црква св. Николе у Врању*, Старинар XIII, 1938, 64.

Цркву св. Николе у Врању доделио је Стефан Дечански кнезу Балдовину, а краљ Душан је на молбу властелина Маљушата прилаже Хиландару.[112] Из текста Душанове повеље може се закључити да је властелин Маљушат близак сродник и наследник кнеза Балдовина, а на то указује и његово влашко име, и да је непосредно после смрти кнеза Балдовина Душан новом власнику цркве св. Николе издао повељу. Стога се смрт кнеза Балдовина може датирати у крај прве половине XIV века, од 1331. г., када Душан постаје краљ, до 1343-45, времена издавања Душанове повеље.

лигатуре — број — титле

знак интерпункције

40

Надгробни натпис Исаије Симона (30. новембар 1345) (сл. 40, Т. VI, 40)

Натпис се налази на масивној надгробној плочи од љубичастобелог мермера (110 x 65 x 27 см) која је 1873. г. била у дворишту манастира Сопоћана[113], а 1931. г. Ђ. Бошковић наводи да је пронађена у поду цркве.[114] Данас се налази у дворишту манастира десно од улаза у цркву. Натпис се налази у горњем делу плоче и дуг је 63, а широк 47 см. Висина слова варира од 2,5 до 7 см.

Текст натписа гласи:

вь лѣт(о) ѕ҃ ѿ нд
м(ѣсе)ца ноiебра вь .л҃. прѣ-
стави се рабь б(о)жи иса-
iиꙗ симонь се же и
гробь его вѣчни-
а м8 паметь
ам(ин)ь

лигатуре — бројеви — титле

сл. 40

---

[112] Б. Сп. Радојичић, Старинар XIII, 1938, 70; А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру св. Николе у Врањи*, Прилози КЈИФ VII, 1927, 107—115.

[113] *Собраніе сочиненій А. Гильфердинга.* Т. III *(Боснія, Герцеговина и Старая Сербія).* С. Петербургъ 1873, 103.

[114] Б. Бошковић, *Белешке са путовања*, Старинар VII, Београд 1932, 107. Техничке податке о натпису прикупили смо на терену.

41

Надгробни натпис јеромонаха Симона
(22. јули 1346) (сл. 41, Т. VI, 41)

Приликом ископавања цркве св. Петра у Бијелом Пољу 1957. г. у наосу је пронађена надгробна плоча која потиче вероватно са гроба ископаног уз јужни зид.[115] Плоча је дуга 2,14 м, широка 0,94 м, а дебела 12 см. На бочној уској страни је натпис дуг 86 см са словима од 2—2,5 см висине.[116]

Текст гласи:[117]

м(ѣсє)ца июл(а) вь кв прѣстав(и) сє рабь б(о)жı симонь єримон(ахь) ва лѣто ѕѡнд

сл. 41

лигатуре

бројеви

титла

42

Надгробни натпис великог челника Димитрија
(6. март 1349) (сл. 42, Т. VII, 42)

Натпис се налази на гробном камену од ружичастог мермера у поду наоса манастира Бање код Прибоја.[118] Плоча је дуга 2,21 м, широка 0,65, док натпис запрема дужину од 0,75, а ширину од 0,65 м.[119] Висина слова у прва четири реда је 6—7 см, у петом реду су висока 4—7 см, а у шест последњих редова 3,5—4 см.

Текст натписа није до сада исправно читан,[120] нити је објављен са верним цртежом и добрим снимком.[121]

Не уочивши манир клесара да вертикално стабло слова К замењује претходним словом, које је у три случаја слово С, М. Шакота је у четвртом реду текста читала: *србсце*, делом и због непрецизног цртежа.[122] Отуда се и њен закључак о невештини клесара који окреће понекад слова наопако не може прихватити.[123]

Текст гласи:

[115] Р. Љубинковић, *Ископавања на цркви светог Петра у Бијелом Пољу*, Материјали IV (VII Конгрес археолога Југославије — Херцег-нови 1966), Београд 1967, 107, сл. 4.

[116] Податке о натпису и паус-копију дао нам је проф. Ј. Ковачевић.

[117] Читање Р. Љубинковића, Материјали IV, 107, не слаже се са цртежом оригинала који нам је уступио проф. Ковачевић.

[118] М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање*, Саопштења IX, 1970, 37, калк на стр. 40.

[119] Подаци о натпису прикупљени су приликом екскурзије студената археолошке катедре 1967. г. коју је водио В. Јовановић.

[120] М. Шакота даје преглед ранијег читања, али такође не чита текст сасвим тачно. Саопштења IX, 37.

[121] Исто. Цртеж код М. Шакоте не одговара калку оригинала који нам је дао В. Јовановић и који смо лично проверили на лицу места.

[122] Уп. М. Шакота, Саопштења IX, калк на стр. 40 и сл. 42 коју прилажемо.

[123] М. Шакота, Саопштења IX, 37.

[в]ь лѣто ѕ҃ тисȣщно
ѡнз·:· вь дни ц(а)ра ст(е)ф(а)на и с(ы)на
мȣ (ȣ)роша вьсѣхь земле
срьбскихь и пом(о)рски-
хь грьчских м(ѣсе)ца. марѳа
вь ѕ҃ д(ь)нь прѣстави се рабы.
б(о)жи д(ь)митрие а зовомь велики
[ч]елникь ко. . . . . . вь те д(ь)ни дрь-
[жа дав]рь · и дри[н]ȣ и гьцко
[р]ȣдинами. поменѣте ме др[ȣжи]-
но а в(а)сь б(ог)ь·:·

лигатуре

сл. 42

бројеви

знаци интерпункције

титле

надредни знак

43

Надгробни натпис Вратка Чихорића (5. јули 1349)
(сл. 43, Т. VII, 43)

Натпис се 1880. г. налазио у цркви Св. Николе у Куршумлији.[124] Уклесан је на гробни камен од белог мермера који је дуг 1,42 м, а широк 0,65 м.[125] Данас се налази у Нишком музеју.

[124] М. Б. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 359.

[125] М. С. Ризнић, *Дописи II, Црква свети Никола у Куршумлији*, Старинар I, Београд 1884, 148.

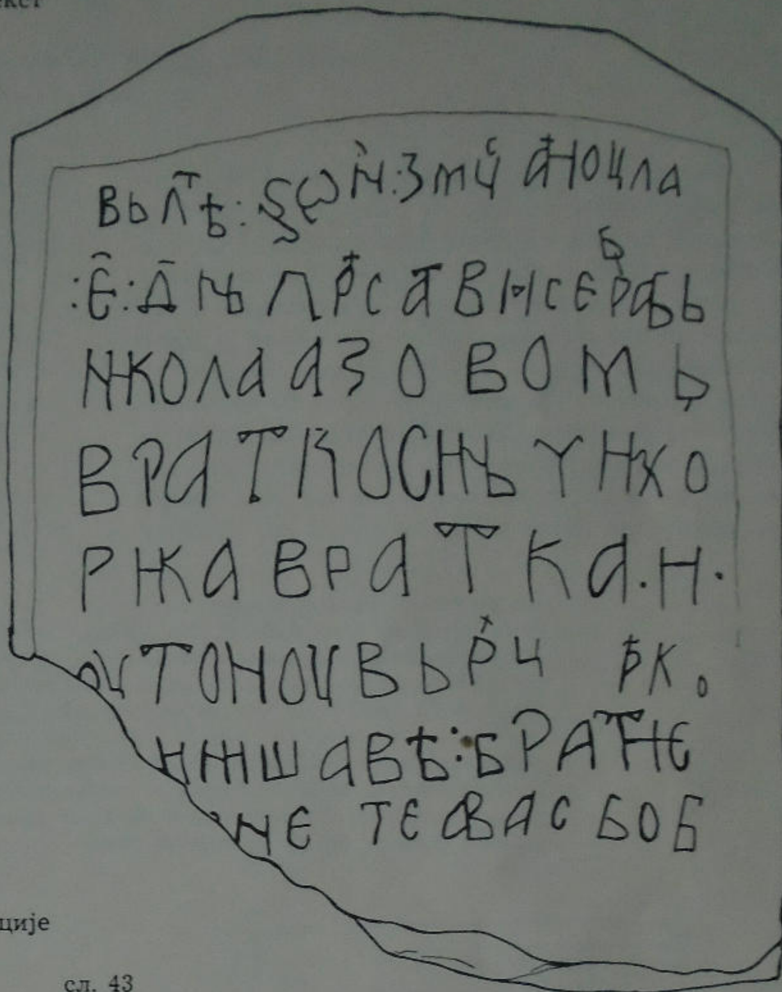
Плоча је оштећена у доњем левом углу. Текст гласи:

въ лѣт(о) : ѕѡнз м(ѣ)с(е)ца ноула
·ѥ· д(ь)нь прѣстави се рабь
никола а зовомь
вратко синь чихо-
рика вратка . и
оутоноу въ рѣц(ѣ) рѣко-
[ме]и нишавѣ : братие
[поме]нете а вас богь

лигатуре бројеви

титла

знаци интерпункције

сл. 43

44

Ктиторски натпис Дабижива (1355)
(сл. 44, Т. VII, 44)

Натпис се налази на плочи од кречњака која је узидана у западни зид наоса разрушене цркве у селу Ваганешу код Новог Брда.[126] Плоча, дуга 0,60 м, широка 0,50 м, и дебела око 15 см, налази се изнад улаза у цркву.

Датирање натписа извршено је на основу другог натписа ктитора који је изгубљен.[127]

Текст гласи.[128]

+ си храмь с(ве)тие б(огороди)це
постави дабиживъ дро-
бнаковъ ѹнѹкь з брат-
омъ си съ храномь и з бо-
гоемь : и сь ѡ(т)цемь калѹгером
и съ материю сь вишномь : дабиживь
писа самь : вь д(ь)ни ц(а)ра степана

сл. 44

лигатуре

титле

знак интерпункције

:

[126] В. Јовановић, *Црква у Ваганешу*, Старинар IX/X, 1958, 332—343, сл. 8, 9.

[127] Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 39, бр. 105—106.

[128] В. Јовановић, Старинар IX/X, 336.

45

Надгробни натпис Марије Палеолог (1355)
(сл. 45, Т. VII, 45)

Натпис је објављен први пут 1852. г.[129] Плоча је била узидана у цркву св. Димитрија у Скопљу и одатле однета за време првог светског рата у Софију, а 1925. г. враћена музеју у Скопљу. Плоча је од светлосивог мермера правоугаоног облика са профилисаним рубом. Оштећена је једна трећина плоче (лева) тако да је сада широка 41 cm, а првобитно је била широка око 60 cm. Висина плоче је 0,72 m, дебљина 14—14,5 cm. Плоча је стајала на некој другој водоравној плочи усправно јер доњи део плоче има удубљење које полази од левог угла плоче и износи 27—32 cm. У цркву св. Димитрија доспела је крајем XIX века када је под цркве био покривен гробним плочама. Тада је плоча уздуж преклесана. Висина слова је 4—4,5 cm.

У натпису недостаје име сахрањене владарке, а и део датума је оштећен. Садржај натписа указује, уз остале историјске податке,[130] да је надгробна плоча стајала на гробу маћехе цара Душана, краљице Марије Палеолог. Плоча је из 1355. г.[131]

Са реконструкцијом изгубљеног дела [132] текст натписа гласи:

ѡт ц(а)рскыих ıадрь произидох
[и вь ц(а)рскаıа пакы при]идох. ї҆же м(и)рски зовома бѣхь
[мариıа милости]ю сьздавшаагo ме вл(а)д(ар)кы. мни-
[шьскаго сьподобихь се] ѡбраза. вь нем(ь)же нареч(е)н(ь)на
[бѣхь марѳа смьрт]ному часу на ме пришдшꙋ : и зе-
[мли дана бѣхь вь лѣт(о) ѕ҃ѡ] ѯ҃г. м(ѣ)с(е)ца а(п)рил(а) · з҃ · д(ь)нь. ц(а)рьствꙋющꙋ
[прѣвьзлюблен(ь)нѡмь мое]мꙋ с(ы)нꙋ. всѣми срьбли. и грькы.
[самодрьжавнѡмь ц(а)рꙋ] ст(е)фанꙋ и прѣвьзлюблен(ь)нѡм
[моемꙋ вьнꙋкꙋ кралꙋ ꙋрошꙋ] м(о)лю же вы ѡ г(оспод)и ѡ(т)ци и
[братие помените ме] вь м[олит]вахь своихь ⁘

лигатуре

бројеви

надредни знаци

титле

знаци интерпункције

сл. 45

[129] Г. Юришић, *Дечански првенацъ*, Нови Сад 1852, 111; Р. М. Грујић, *Краљица Теодора мати цара Душана*, Гласник Скопског научног друштва I₂, 1926, 309—328, сл. 1, 2; цртеж натписа који доносимо је калк оригинала који смо начинили у Народног музеју у Скопљу.

[130] Ст. Новаковић, *Хрисовуља цара Стефана Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, Споменик СКА IX, Београд, 1891, 1—7; М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњевековној Србији*, Београд 1926, 83—96; А. Дероко, *Средњовековни град Скопље*, Споменик САНУ CXX, 1971, 10, сл. 33; J. Радонић, *О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Ани Марији*, Глас СКА XCIV, 1914, 74—108.

[131] М. Ласкарис, *Византиске принцезе . .*, 93.

[132] Реконструкцију је дао Р. Грујић, *Краљица Теодора мати цара Душана*, ГСНД I₁, 1925, 316; име краљице, међутим, није Теодора већ Марија.

46

Натпис Аврама (1346—1355) (сл. 46, Т. VII, 46)

Натпис се налази на два дела уздуж преломљене камене плоче који су били узидани у џамију у селу Студеници у Метохији.[133] Плоча је са две стране углачана а са друге две само отесана и вероватно је била првобитно довратник у цркви.[134]

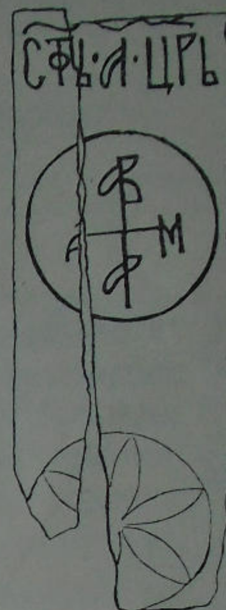
Поменом цара Душана датује се у време од 1346—1355. г. Сачувани део текста гласи:
(у водоравном реду)

ст(е)ф(а)нь ·а· ц(а)рь

(у кругу са крстастим монограмом)

авраам

лигатуре — број — титле

сл. 46

47

Ктиторско-надгробни натпис игумана Јоаникија (1346—1355) (сл. 47а, б; Т. VIII, 47)

Натпис се налази на саркофагу у цркви св. Атанасија изнад села Лешка код Тетова.[135] Постављен је у десној певничкој апсиди уз јужни зид. Сандук (1,90 x 0,72 x 0,60 м) је од жућкастог крупнозрнастог пешчара. У врху прочељне плоче између рељефних представа крстова налази се натпис:

си грѡбь ктиторовь + вѣчнаꙗ мꙋ паметь

Главни натпис ктитора цркве и покојника налази се на сивом мермерном поклопцу саркофага у четири реда дуж предње и десне бочне стране закошене ивице широке 0,18 м. Поклопац је дуг 2 м, широк 0,80 м, а дебљина му је 4 см. Слова су висока 3,5 см и широка 1—1,5 см.

Према подацима из натписа смрт игумана Јоаникија догодила се у време цара Душана, односно у периоду од 1346. г. до 1355. г.

Текст гласи:[136]

+ изволениемь ѡца и вьпльщениемь с(и)на и поспѣшениемь с(ве)т(а)го д(оу)ха азь ерииомонаахь анѳоние придохь вь сие мѣсто и растиежаахь и раскопахь габрие и ꙋравнихь брегове

и начехь си храмь зидати с(ве)т(а)го аѳанасиꙗ вь дни краліа милꙋтина и втораго кр(а)лꙗ с(и)на мꙋ ст(е)фана и третиего кр(а)лꙗ с(и)на моу д(оу)ш(а)не и призва патриарха бльгарскаго и архіе-

[133] S. Smirnov, *L'église de la Mère — de — Dieu de Hvosno*, Старинар X/XI, 1935/36, 47—69, сл. 5.

[134] Ђорђе Сп. Радојичић, *„Авраам" (о једном монограму из времена цара Стефана Душана)*, Старинар XIV, 1939, 63—70 (са старијом литературом).

[135] Р. Грујић, *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак*, ГСНД XII, 1933, 33—77.

[136] Читање текста које није у свему исправно дао је В. Ћоровић у приказу чланка Р. Грујића (в. напомену 135) у Југословенском историском часопису I, (Љубљана—Загреб—Београд) 1935, св. 1—4, 118.

пискѹпа србскаго ишаникиіа и створи зворь ѹ скопи и бл(а)гословише (є)го на ц(а)рьски сань и бысть првонастолны ц(а)рь србскои земли и грчкои и поморскои (и) архиепискѹпа ишаникиіа бл(а)гословише

на патриархию србскои земли вь то ц(а)рство бл(а)гословише аньтониіа на епискѹпство долнемѹ пологѹ првонастолна по изволению б(о)жию прѣтворише име іемѹ ишаникие понеже нѣє било прѣге (є)пискѹп(ь) (п)олозѣ

сл. 47а

сл. 47б

лигатуре

титле

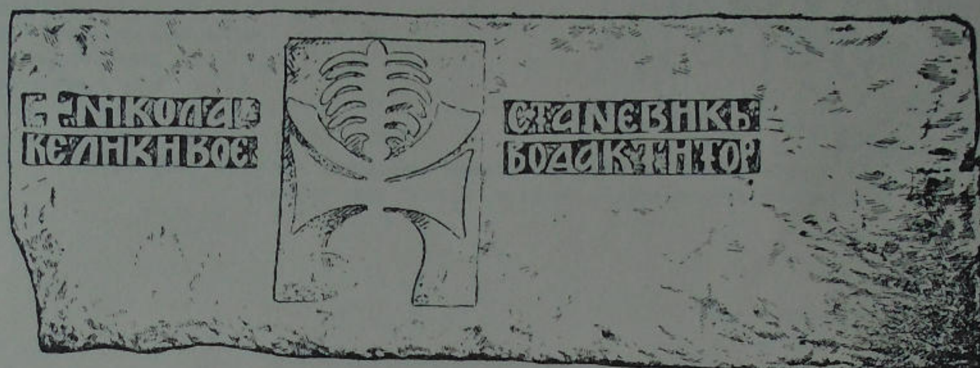
48

Ктиторски натпис великог војводе Николе Стањевића (1346—1355) (сл. 48, Т. VIII, 48)

Натпис је на плочи која је пронађена у нартексту цркве у Кончи код Струмице.[137] Пре другог светског рата пренета је у Куршумли хан у Скопљу, а после рата изгубљена.

Плоча је издуженог облика са представом грба у средини и натписом у два реда лево и десно од грба. Текст гласи:[138]

+ НИКОЛА СТАНЕВИКЬ
ВЕЛИКИ ВОЕВОДА КТИТОР

сл. 48

лигатура

Изгледом и садржајем натпис би се могао сматрати ктиторским. Цркву је подигао велики војвода Никола Стањевић у време цара Душана, па се и натпис може датовати у период од 1346—1355. г.[139]

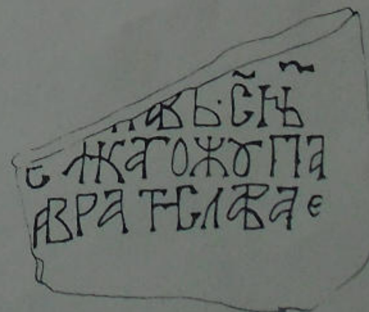
49

Надгробни натпис сина жупана Вратислава (1319 до средине XIV века) (сл. 49, Т. VIII, 49)

Натпис се налази на белој мермерној плочи од које је сачуван само доњи десни угао.[140] Пронађена је у шуту крај апсиде цркве у Давидовици на Лиму са северне стране. Према подацима из Дубровачког архива[141] може да се веже са Радославом, сином жупана Вратислава који се помиње августа 1319. г.

Сачувани део текста гласи:

[радосл]авь. с(и)нь
[в]еликаго жѹпа-
[н]а вратислава

сл. 49

лигатуре

титле

~ ~

знак интерпункције

·

[137] Р. Грујић, *Археолошке и историске белешке из Македоније. Задужбина великог војводе Николе Стањевића у Кончи код Струмице*, Старинар III/IV, 1952/53, 205—212.

[138] Исто, 206.

[139] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 444.

[140] М. Љубинковић, *Археолошка ископавања у Давидовици*, Саопштења РЗЗСК IV, 1961, 119, сл. 6.

[141] М. Љубинковић, Саопштења IV, 119, указује на податке које доноси К. Јиречек, *Историја Срба II*, 1952, 248, примедба 141.

50

Надгробни натпис госпође Каталене (1349—1363)
(сл. 50, Т. VIII, 50)

Натпис је делимично очуван на четири фрагмента камена са уништеног гроба на средњовековној некрополи у Врањевом селу код Неума.[142] Гроб је откривен 1956. г. поред гроба кнеза Владислава Николића. Први фрагмент је дуг 89 см, широк 20—22 см; други је дуг 28 см, широк 18 см; трећи 32 x 11 см и четврти фрагмент има дужину од 27 см, ширину од 23 см.

Последњи помен госпође Каталене потиче из 1349. г,[143] те се њен надгробни натпис може датовати у период од 1349. г. до 1363. г. јер се после ове друге године њен син Владислав Николић, који јој је подигао надгробни споменик, не помиње у изворима.

Са допунама М. Вега текст би гласио:[144]

[+ а се лежи гос]поѣ каталѣна (сь) своим[ь господином жѹпаномь николомь]
[кои слѹжаше котром]енев(и)ћь таста и сл[авнаго бана стѣпана]

[п]остав-
и
на н-
ѹ вла[дислав синь]
. . . . . мѹ да . . . .

сл. 50

лигатура

51

Натпис војводе Масна (1355—1377)
(сл. 51, Т. VIII, 51)

Натпис је усечен у стену на левој обали реке Дрежанке близу њеног ушћа у Неретву у селу Доња Дрежница.[145]

Војвода Мастан Бубањић помиње се послед-

[142] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZM XV/XVI, 1960/61, 269—270, T. I, 1, 2, 3, 4; в. и М. Вего, *Зборник I*, 44, бр. 25.

[143] M. Vego, GZM XV/XVI, 1960/61, 268; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 6—7.

[144] M. Vego, GZM XV/XVI, 1960/61, 269; исти, *Zbornik I*, 45, бр. 25.

[145] Ć. Truhelka, *Dva starobosanska natpisa*, GZM III, 1889, 23—24; M. Vego, *Zbornik I*, 32—33, бр. 15 (са старијом литературом).

њи пут 1355. г.[146] Отуда се натпис може датовати у период од 1355. г. до 1377. г. јер се у натпису помиње бан Твртко.

Текст гласи:

+ ва име ѡ(т)ц(а) и с(и)на и с(ве)-
таго д(ȣ)ха а се дворь вое-
воде м(а)сна и негови-
ю с(и)нȣ радосл(а)ва и м(и)-
росл(а)ва се писа рабь
б(о)жи и с(ве)таго д(и)мит-
рие ȣ дни г(оспо)д(и)на крал-
а ȣгарьского лои-
ша и г(осподи)на бана босань-
ского тврьтка тко
би то потрьль да е
проклеть ѡц(е)мь и с(и)-
номь и с(ве)тимь д(ȣ)хом-
ь

сл. 51

лигатуре

титла

52

Надгробни натпис Дамјана Радослава
(6. октобар 1357) (сл. 52, Т. IX, 52)

Натпис се налази на плочи од пешчара која је секундарно била употребљена за базу осовине вратница на улазу у Призренски град.[147] Данас се налази у наосу Богородице Љевишке. Плоча је оштећена са леве стране и на горњем делу, а отвор за углављивање греде оштетио је део текста. Очувана дужина плоче је 1,28 м, ширина 0,64-0,96 м, а дебљина 0,28 м. Натпис је широк 45 см, а дуг 60 см. Слова су висока 4—5 см.

Са претпостављеном реконструкцијом текст би гласио:

[вь] лѣ(то) ѕ҃ ѿ҃ ѯ҃ ѕ҃ м(ѣсе)ца ѡ(кто)бра ѕ҃
[д(ь)нь] прѣстави се р[а]бь х(рист)у
[м(о)н(а)]хь дамиа[нь ми]рскимь
[з(ов)о]мь радосл[авь] ѡбра-
[дик]ь зде [и гробь его вѣ]чь-
н[аа мȣ паме]ть

[146] M. Vego (GZM XV/XVI, 1960/61, 263) датује натпис у период од 1355—1357 г. Међутим, само је западни део Хума предат био угарском краљу 1357. г. западно од Неретве са дријевским тргом. Иако је имање војводе Масна било на десној страни Неретве не може се сматрати као поуздано да је натпис могао настати само до 1357. г., већ, према помену краља Лајоша и бана Твртка мора се датирати у период од 1355. године до 26. октобра 1377. године када је Твртко постао краљ.

[147] Плоча је откривена 1966. г. приликом конзерваторских радова на Призренском граду које је изводио Завод за урбанизам и заштиту споменика културе у Призрену. Подаци о натпису узети су на лицу места.

лигатуре

бројеви титле

сл. 52

53

Надгробни натпис Димитрија Вратка (око 1360)
(сл. 53, Т. IX, 53)

Натпис се налази на подној гробној плочи испод куполе у централном делу цркве манастира Давидовице на Лиму.[148] Дужина плоче је 1,80 м, ширина 0,55 м. Слова су урезана у рељефни круг око штита.[149]

Споменик се датује у време око 1360. г.[150]

Текст гласи:

м(ѣсе)ца маѣ
вь ї д(ь)нь прѣ-
стави се ра-
вь б(о)жи д(и)митрые
а зовомь вратко

лигатуре број

сл. 53

[148] Ј. Нешковић, *Црква манастира Давидовице на Лиму*, Саопштења РЗЗСК IV, 1961, 97; литература о натпису код: Б. Сп. Радојичић, *Црква св. Николе у Врању*, Старинар XIII (1938), 65, напомена 37 и 38.

[149] Б. Бошковић, *Неколико натписа и записа*, Старинар XIII, 1938, 216, сл. 13.

[150] И. Руварац, *Краљице и царице српске*, Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, 31—32; Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 119.

54

Надгробни натпис Дабижива енохијара цара Уроша (јануар 1362) (сл. 54, Т. IX, 54)

Натпис се налази на белој мермерној плочи која је узидана у олтарски зид споља у цркви манастира Трескавца код Прилепа.[151] Димензије натписног поља су: дужина 36 см, ширина 24, висина слова од 2,5—3 см.[152]

Текст гласи:

:·м(ѣ)сеца генара: оуспе
рабь б(ожи)еи дабижи-
вь: енохиıарь: ц(а)ра
оуроша: вьсе срьбь-
скыѥ земьле: грьчь-
скѥ: и поморьскѥ
вь лет(о): ѕ҃: ѿ҃: о҃:·
еньд(и)кта:· еı҃:·

бројеви

лигатуре

титле

знаци интерпункције

сл. 54

55

Надгробни натпис Јерине (28. јули 1362) (сл. 55, Т. IX, 55)

Натпис је на великој мермерној плочи која је узидана у припрату цркве св. Илије у Старом Дојрану.[153] Плоча је издељена на три квадратна поља. У првом се налазе четири крстаста монограма у круговима на грчком језику. У другом пољу је старосрпски натпис са датумом око нејасне представе шлема са челенком и скраћеницом за годину на грчком језику. У трећем пољу налази се дужи поетични натпис на грчком језику.

Читање које предлаже Ј. Иванов не може се у свему усвојити.[154] Цртеж који прилаже није довољно јасан. Комбиновањем података из сва три натписа добија се презиме оца умрле девојке коју је Иванов назвао Теофаном. У цртежу натписа нема места за ово име. Предлажемо читање:[155]

[151] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Прилеп и његова околина*, Београд 1902, 83. Архив САНУ 10095, Д. Павловић (снимак натписа и опис).

[152] Подаци су дати према калку натписа који нам је уступио проф. Ј. Ковачевић (са гипсаног одлива у Куршумли хану у Скопљу).

[153] И. Ивановъ, *Български старини*.., 1908, 262—263, сл. на стр. 262.

[154] Исто, 263.

[155] Реч коју је Иванов читао у грчком тексту као Теофана помогао нам је да протумачимо професор др Фрањо Баришић, на чему му захваљујемо.

Монограми

1. ТАФОС ЕР(I)NAC
2. ΘΙΓΑΤΡΟC
3. МИХАИЛ
4. КРІВАВАТϚІ(ТϚ)

Старосрпски текст

м(ѣсе)ца юлѣ ки д(ь)нь
пр(ѣ)стави се па(ва) б(о)жиꙗ
ероина кѫки миха-
ила крѫвавчїикѣ
ѕ҃ ѿ҃ ѻ҃
ет(оу)ѕ

Грчки текст

CY Д(Е) (Е)ΙΠÈ ΛΙΘ(Ε) ΤΙΝΑ ΚΡΑΤΗC
ΝΕΚΡΟΝ ΚΟΡΗΝ ΤΡΙΦ(Ε)ΡΑΝ ΤΟΥ
ΜΙΧΑΗΛ ΠΆΛΑ ΓΌΝΟ
ΤΡΙC ΕΥΚΑ(Λ)ΕΙ ΜΕΓΙCΤΗ
ΕΚ ΒΑCΙΛΈωΝ ΕΡΕΥ-
CΕΝ ΕΙC ΓΗ̄Ν ΑΛΑ ΠΑ-
ΠÀΙ ΤΗC ΤΥΧΗC:·

сл. 55

лигатуре		старосрпски текст	грчки текст
старосрпски текст	грчки текст	бројеви	знак интерпункције
МЈ	Ћ	ѕ̄	:·
Њ	Н	ѿ̄	
Ѣ	ІК	о̄	акценти
МН	Ѣ	КН̄	\
ИЛ	АН	титла	/
Ж	АН	—	
ІК	Ϛ	надредни знак	
		·/	

56

Надгробни натпис Данила (19. октобар 1362)
(сл. 56, Т. IX, 56)

Натпис је на белој мермерној плочи (59 x 47 см) у поду испред олтара цркве у Ђураковцу.[156] Текст гласи:[157]

..ωд м... аго....
данила да му ѥ вѣ-
чна паметь в(ь) лѣт(о)
ѕ҃ ѿ҃ оа м[(ѣсе)ца
ω[к(товра)] θ[ї]

[156] Б. Бошковић, *Белешке са путовања,* Старинар VIII/IX, 1933/34, 290, сл. 17; В. Петковић, *Натписи и записи у старим српским црквама,* Старинар II, 1925, 29. Податке о натпису прикупио је на терену 1973. г. и ставио нам на располагање проф. Рељa Новаковић, на чему му захваљујемо.

[157] В. Петковић, Старинар II, 1925, 29.

лигатуре бројеви

сл. 56

57

Надгробни натпис Јоакима Ђураша трећег витеза
(после 1362) (сл. 57, Т. IX, 57)

Натпис је на сивој гранитној плочи која се 1893. г. налазила у цркви св. Тројице на Превлаци у Боки Которској, а донета је са гробља испред цркве св. Михаила.[158] Данас је у привременом лапидаријуму на Превлаци. Плоча је широка 57 см, дуга 66 см, дебела 19 см. Натпис је у горњем делу плоче где је камен грубо заглачан, док му је доњи део остао само притесан. Натпис је широк 52 см, дуг 29,5 см. Слова су клесана веома примитивно преко оштећења и неравнина на камену. Висина слова је неуједначена — од 2,5 до 6 см.[159]

Натпис се датира у време после 1362. г.[160]

Текст натписа до сада није тачно објављен.[161] Читање гласи:

+ рабь хр(и)с(т)у иωакимь а з[о(во)]-
мь гурашь унукь стави-
льца гураша враньчика бы у
ц(а)ра у стѣпана трети вите-
зь писа се и прѣстави се
м(ѣсе)ца с(е)п(те)вра е д(ь)нь

лигатуре број

титле

сл. 57

[158] М. Црногорчевић, *Михољски збор у Боци Которској*, Старинар X, 1893, 21—22; Б. Стратимировић, *О прошлости и неимарству Боке Которске*, Споменик СКА XXVIII, 1895, 16.

[159] Подаци о натпису прикупљени су на терену.

[160] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 1952, 243.

[161] Погрешно је читано име Максим у првом реду: Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 43, бр. 120.

58

Надгробни натпис великог кнеза Војислава Војиновића (25. октобар 1363) (сл. 58, Т. X, 58)

Натпис је на гробној плочи у поду наоса испред олтара у цркви манастира Бање код Прибоја на Лиму.[162] Плоча је од сиво-белог мермера дуга 212 см, широка 50 см.[163] Још 1923. г. натпис је био тешко читљив, а данас се не види ни онолико текста колико је тада могао да прочита В. Петковић.[164] Висина слова је 5—5,5 см.

Досадашња читања нису у свему коректна.[165] Текст гласи:

м(ѣсе)ца ѡкте(бра) ке д(ь)н(ь)
прѣстави се раб
х(рист)а б(ог)а стефань а зо-
вомь велики кнез(ь) вои-
славь в[сеи ср]бскои
и грѣчскои [и поморь]скои зе-
мли се же г(ро)бь егов . . . . .
. . . .
. . . .
л(ѣт)о + ѕѡо[в]
ендикта з

лигатуре — бројеви — титле

сл. 58

59

Надгробни натпис кнеза Владислава Николића (1363—1380) (сл. 59, Т. X, 59)

Натпис је уклесан на надгробном споменику у облику сандука на средњовековној некрополи у Врањевом Селу код Неума.[166] Површина споменика је само оклесана. Дужина сандука је 2,13 м, ширина 1,08 м, висина 0,67 м.

Кнез Владислав се у изворима последњи пут

[162] М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање*, Саопштења IX, 1970, 43—44, сл. 13 (нејасан снимак).

[163] Подаци о натпису узети су на терену. Калк натписа и фотографије дао нам је В. Јовановић.

[164] В. Петковић, *Натписи и записи у старим српским црквама*, Старинар II, 1925, 28.

[165] Исто; М. Шакота, Саопштења IX, 44.

[166] A. Benac, *Srednjevjekovni stećci od Slivna do Čepikuća*, Anali Historijskog instituta JAZU, Dubrovnik 1953, II, 68; M. Vego, *Zbornik I*, 42—43, бр. 24 (са старијом литературом).

помиње 1363. г., па се и натпис може датовати у период од 1363 до 1380. г. када се већ појављује друга генерација Николића.[167]

Текст гласи:

+а се лежи кнез владиславь жѹпана н-
иколе синь вана ст-
ѣпана нети а лежи на свои зема-
и на племе(ни)то(и) а писа по-
мочань

сл. 59

60

Надгробни натпис Ратославе супруге жупана Алтомана (1366—1371) (сл. 60, Т. X, 60)

Натпис је на плочи од црвенкастог мермера у поду наоса цркве манастира Бање код Прибоја.[168] Дуга је 1,27 м, широка 0,51 м. Натпис је широк 0,44 м, а дуг 0,32 м, док је висина слова 4—4,5 см.

Споменик је поставио Никола Алтомановић мајци па би се натпис могао датовати од новембра 1366. г., када се он први пут јавља,[169] до краја владавине цара Уроша 1371. г.

Текст натписа није до сада тачно прочитан.[170] Иако су слова делимично истрвена гажењем садржај натписа је сасвим јасан:

а се лежи г(оспо)ж(да) ратослава
д(ь)щ(и) воеводе млад'ѣна а ж(е)н(а)
в[елик]ога. жѹпана алтомана
и си [к]ам(ь)н(ь) постави с(и)нь ми жѹп(а)нь
никола вь д(ь)ни ц(а)ра ѹроша

лигатуре

знак интерпункције

сл. 60

[167] M. Vego, *Zbornik I*, 42—43; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд, 1967, 6—7.

[168] М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање*, Саопштења IX, 1970, 44—45, сл. 14. Подаци о натпису које дајемо проверени су на терену.

[169] М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 8.

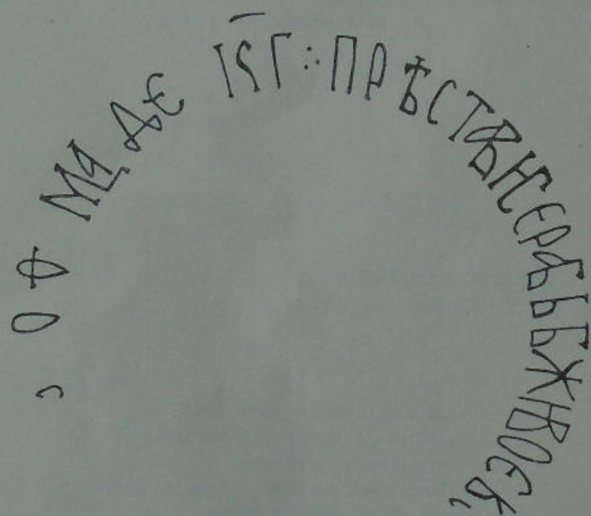
[170] Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 45, бр. 136; М. Шакота преузима читање по Влачићу, Саопштења IX, 44.

61

Надгробни натпис непознатог војводе из Речана
(23. децембар 1370) (сл. 61, Т. X, 61)

Натпис представља сачувани део текста са надгробне плоче која се налазила 1879. г. у поду у средини цркве св. Ђорђа у Речанима.[171] Не може се утврдити да ли је било два натписа на једној истој плочи или су постојале две плоче са два натписа. П. Срећковић 1882. г. помиње велику мермерну плочу са оштећеним натписом у редовима и полукружним доњим последњим редом,[172] која данас не постоји.[173] Сачуван је фрагментовани натпис који тече у полукругу на мермерној плочи. Натпис запрема површину широку 63 см, дугу 50 см. Слова су висока у просеку 6 см.[174] Текст гласи:

[вь лѣт(о) ѕ] ѡ оѳ м(ѣсе)ца де(кембра) кг⁝·прѣстави се рабь б(о)жи воево[да...]

сл. 61

лигатуре

бројеви

знак интерпункције

62

Надгробни натпис Марине Струје (2. март 1371)
(сл. 62, Т. XI, 62)

Натпис се налази на надгробној каменој плочи пронађеној приликом конзерваторских радова 1968. г. у поду цркве св. Недеље у Призрену.[175] Плоча је дуга 187 см, широка 72 см и дебела 18 см. Натпис је уклесан плитким урезима. Слова су висока 6—7 см. Текст гласи:

+ вь лѣт(о) ѕ·ѡ·ѻ·ѳ м(ѣсе)ца мар(ѳа) ·в· д(ь)нь
прѣстави се раба б(о)ж(и)ıа марина а зо-
вомь мирскымь струıа сьврь-
стьница чельника манка
иже прочитаıет(е) рьц(и)те ми вѣчнаа памет(ь)

[171] И. С. Јастребов, *Стара Сербия и Албания*, Споменик XLI, Београд 1904, 66; исти, *Подаци за историју српске цркве*, Београд, 1879, 64.

[172] П. Срећковић, *Путничке слике*, Летопис Матице српске 130, Нови Сад 1882, 20.

[173] S. Vučenović, *Arhitektura crkve sv. Đorđa u Rečanu i konzervatorski radovi na njoj*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, I, Priština 1956, 350—351, сл. 6.

[174] Калк и подаци о натпису прибављени су на терену.

[175] М. Ивановић, *Још један натпис из древног Призрена*, „Политика", недеља 13. април 1969. г.

лигатуре бројеви титле

сл. 62

63

Ктиторски натпис краља Марка (1371)
(сл. 63, Т. XI, 63)

Натпис је пронађен случајно 1966. г. поред остатака цркве св. Недеље у Призрену.[176] Налази се на каменом надвратнику димензија 130 x 30 - x 35 см са одлично очуваним и изванредно укомпонованим текстом. Текст гласи:

+ изволениемь ѡ(т)ца : и въплъщениемь с(и)на. и благодѣтию с(ве)т(а)го
д(ꙋ)ха: сии с(ве)ты и божьствны храмь пр(ѣ)ч(ь)стїе
вл(а)д(ичи)це наше б(огоро)д(и)це : выхода же сьзда се ї пописа : повѣлѣнїемь ї сь ѡткꙋпомь
г(оспо)д(и)на млад(а)го крала марка : лѣт(о) ѕ ѿ оѳ индик(т)иѡ(н) ѳ

сл. 63

знаци интерпункције бројеви титле лигатуре

надредни знаци

[176] М. Ивановић, *Натпис младог краља Марка са цркве св. Недеље у Призрену*, Зограф 2, Београд 1967, 20—21, сл. на стр. 20.

64

Надгробни натпис Страцимира Балшића (1372)
(сл. 64, Т. XI, 64)

Натпис се налази на надгробној плочи са гроба који је пронађен споља уз јужни зид цркве св. Арханђела код Призрена.[177] Плоча је пренета у Куршумли хан у Скопљу.[178]

Плоча од шареног сиво-црвенкастог мермера оштећена је на горњем и доњем делу. Очувани део дуг је 1,51 м, широк 0,72 м, а дебљина плоче је 19 см. Висина слова је 4—5 см.

Текст гласи:

. . . . . . д(ь)нь. прѣстави сѥ.
[мона]хь: сава: а мирским(ь)
[з]ѡвомь. страцимирь бальшик
и вечна мꙋ паметь в лет(о) ѕ ѿ
п҃

сл. 64

лигатуре

бројеви

титла

знаци интерпункције

65

Ктиторски натпис Ненада сина казнаца Богдана (1372) (сл. 65, Т. XI, 65)

Натпис се налази на монументалном градском надвратнику у облику овалног стуба од белог мермера који је пронађен у Нишком граду. Дужина стуба је 126 см, висина 37 см[179], на доњој страни налази се усек за наслањање на зид дуг 26 см.[180] Слова су висока око 4 см. Натпис је на крајевима оштећен. Текст гласи:

бл(а)г(о)моу и прѣбл(а)г(о)мꙋ чл(о)в(ѣ)колюбц(оу) б(о)гоу рекї всемꙋ ѿт небитꙑ бит в[с]-
[ѣ]дрьжещомꙋ ѡбластию и по ѥговоу неизречномꙋ бл(а)гор(о)д[ствоу]
азь ненад с(и)нь казньца богдана сьзидах си градь копрьꙑань ї год[ищь]
вь д(ь)ні бл(а)говѣрнаго г(осподи)на ми кнеза лазара вь лѣт(о) ѕѡп

[177] Р. Грујић, *Откопавање Светих Арханђела код Призрена*, ГСНД III₁, 1928, 239—275.

[178] Натпис смо копирали и прикупили податке о њему у Народном музеју у Скопљу.

[179] Љ. Стојановић, *Где је био град Копријан*, Прилози КЈИФ VII, 1927, 217—218, сл. 1.

[180] М. Марковић, *Натпис из града Копријана*, Старинар XII, 1937, 98—99; о положају града в.: М. Костић, *Да ли је средњевековни Копријан данашњи Курвинград?* Лесковачки зборник VII, 1967, 154—156 (са старијом литературом); Ј. Јовановић, *Градови Копријан и Јелица у доба Деспотовине*, Лесковачки зборник IX, 1969, 257—265.

сл. 65

лигатуре   бројеви   титла

66

Надгробни натпис Марије Велиславе
(28. септембар 1372) (сл. 66, Т. XI, 66)

Натпис се налази у поду цркве св. Богородице манастира Матке код Скопља.[181] Плоча је од белог мермера трапезастог облика, дуга 1,19 м, широка горе 0,50 м, а доле 0,62 м. Слова су једва читљива. Према старијем читању, када је натпис био боље очуван, текст гласи.[182]

[+] почто [дивы]те
се ѡ чл(о)в(е)ці зре-
ще мене вь г[ро]б[ѣ]
вѣдїт[е ꙗк]о [и также]
вы [хощет(е) би(ти) нь помнꙋ-
ще [ми с вами любо поме]-
нꙋ[їт]е [и м]ен[е рабꙋ б(ож)ыю]
[м(а)]р(и)ю а зо[вѡм] вел[иславꙋ]
п[р]ѣст[ав]и се м(ѣ)[с(е)ц(а)] с[е(пте)бр(а) ки]
в(ь) лѣ(то) [.ѕ.ѿ.па]

сл. 66

[181] Јастребов, *Наставак бележака из мог путовања по Старој Србији*, ГСУД 57, 1884, 49; Й. Ивановъ, *Български старини*, 1931, 128—129.

[182] Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 46, бр. 141. Натпис смо копирали на терену.

67

Надгробни натпис Марине Витославе (април 1374)
(сл. 67, Т. XII, 67)

Натпис је на надгробној плочи од љубичастог мермера у поду припрате манастира Дечана лево од улаза у наос.[183] Натпис се налази на горњој половини плоче чија дужина износи 155 см, а ширина 70 см. Натпис је дуг 50 см, широк 48 см, висина слова̑ износи 4,5—5 см. Текст гласи:

в(ь) лѣ(то) ѕ҃ѿпв м(ѣсе)ц(а) (а)прил(а) а҃
[д(ьн)]ь п(р)ѣстави се раба б(о)жиа марина (а) зо-
в(о)мь витослава дьщи ѹглеше
ненадикꙗ и сестрична
ѡливера деспота
а жена бранка пек(ь)пала
и зде ѥи ѥст гробь да к[т]о прочте
р(ь)ц(е) б(ог)ь да ю прости вь вѣки ам(и)нь

лигатуре — бројеви — титле

сл. 67

68

Надгробни натпис Ђурђа Остоуше Пекпала
(3. септембар 1377) (сл. 68, Т. XII, 68)

Натпис се налази на гробној плочи од жућкастобелог мермера у северозападном углу припрате манастира Дечана.[184] Масивна плоча (216 x 85 x17 см) затвара зидану гробницу и уздигнута је изнад нивоа пода око 30 см. Натпис је дуг 39 см, широк 62 см, висина слова 3—6 см.

[183] В. Петковић, *Портре једнога властелина у Дечанима*, Прилози КЈИФ, XIII, 1, 2, 1933, 95—101 (са старијом литературом). Калк натписа и податке о споменику прибавили смо на терену.

[184] Г. І. Юришић, *Дечански првенацъ*, Нови Сад 1852, 20; В. Петковић, Прилози КЈИФ XIII, 1, 2, 1933, 100 (са старијом литературом). Натпис смо копирали у манастиру Дечанима 1969. г.

Текст гласи:

+ м(ѣ)с(е)ца сектебра
г д(ь)н(ь) прѣстави се р(а)бь
б(о)жи ефрем а зовѡмь г-
ѹргь ѡстоѹша пе(к)паль и со
гробь ѥгѡ вечна мѹ
п(а)меть лѣтѡ ѕѡпѕ

сл. 68

бројеви

лигатуре

69

Надгробни натпис Прибислава Петоивића
(1353—1377) (сл. 69, Т. XII, 69)

Натпис је пронађен 1954. г.[185] Налази се на надгробном споменику у облику сандука (180 x 75 x 50 cm) на средњовековној некрополи на брегу Хумац у Љусићима код Улога.[186] Текст гласи:

а се лежи добри прибиславь петоиви-
ћь на свои земли на племенитои
слѹжихь банѹ тврьдвкѹ г(оспо)д(и)нѹ
вѣрьно на томь погибохь п(и)са бр(а)тонѣ

сл. 69

Датира се поменом бана Твртка у период од 1353—1377. г.

[185] Š. Bešlagić, *Kalinovnik*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, VII, Sarajevo 1962, 95.

[186] Š. Bešlagić, *Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima*, GZM (A) XIV, 1959, 243—244; M. Vego, *Zbornik III*, 48—49, бр. 182.

70

Надгробни натпис монаха Доментијана (1379)
(сл. 70, Т. XII, 70)

Натпис је откривен 1969. г. приликом сондирања темеља цркве Петковице код Страгара.[187] Слова су урезана шиљатом алатком. Текст се налази у горњем делу издужене плоче која се горе овално завршава и има закошене ивице. Камен је преломљен и део текста оштећен. Текст гласи:

+ вь лѣт(о) ѕѡпз
прѣ[ѣ]стави се рабь
б(о)жи м(о)нах(ь) дѡменти-
іань а зѡвомь
.... д .... ово .... нь
динь м .... димитри-
ıа вѣчна ıем[ѹ па]-
меть

лигатуре бројеви титле

сл. 70

71

Надгробни натпис монаха Теодора (9. децембар 1381) (сл. 71, Т. XII, 71)

Натпис је пронађен у поду цркве манастира Сопоћана.[188] Текст гласи:

вь лѣ(то) ѕѡς
м(ѣсе)ца дек(ембра) ѳ д(ь)н[ь]
прѣстави се
рабь б[ожи] ѳе-
[о]дорь ⁝ монах ⁝ а з-
[овом ......] ..... н ..

лигатуре бројеви знак интерпункције

⁝

сл. 71

[187] Д. Мадас, *Црквина „Петковица" код Страгара*, Саопштења РЗЗСК IX, 1970, 93—96, сл. 4, 5.

[188] М. Панић-Суреп, *Заштита Сопоћана*, Саопштења ЗЗСК НР Србије, I, 1956, 26, цртеж 5 на стр. 25.

72

Ктиторски натпис Карла Топије (1383)
(сл. 72, Т. XIII, 72)

Натпис се налази на мермерном надвратнику изнад јужних врата цркве св. Јована Владимира код Елбасана (Шин Ђон).[189] О подизању цркве говоре још два натписа. Најдужи је на грчком језику и налази се на мермерној греди на јужном порталу изнад надвратника са старосрпским натписом. Трећи натпис је на латинском језику са готичким словима. Садржај натписа говори да је црква подизана од 1381. до 1383. г. и да је, према томе ћирилички натпис најмлађи. Може се претпоставити да је сва три натписа радило исто лице. Међутим, док је грчки и латински натпис изванредно клесан, са веома лепим и складним облицима слова, ћирилички, премда има почасно место на надвратнику поред грба Карла Топије, показује примитивнију технику компоновања текста, неуједначене величине слова и неугледних облика. Чак и да клесар није добро познавао језик натписа, а да је био добар мајстор који је радио друга два натписа, ћирилички текст би могао да буде боље израђен. Текст гласи:

+ сию с(ве)тѹ цркву .с(ве)таго иωвана влад(и)мира · створи карль теω-
пиıа г(оспо)д(и)нь · рабьньски · вь ҟв л(ѣ)то г(о)сп(о)дства своего и сврши ю вь
л(ѣ)то ҟд г(о)сп(о)д-
сва с-
вог-
о

сл. 72

лигатуре

бројеви

титла

знак интерпункције

·

[189] S. M. Štedimlija, *Tragom popa Dukljanina*, Zagreb 1941, сл. на стр. 40—41, 56—57 (са старијом литературом). Текст сва три натписа код: Ст. Новаковић, *Први основи словенске књижевности*, Београд, 1893, 226—227. О грбу Карла Топије и натпису на латинском језику код: T. Ippen, *Nadgrobni spomenik kneza Karla Topije od Albanije*, GZM XIII, 1901, 439—442, сл. 1, 2.

73

Натпис Стјепана из Раванице (1385—1386)
(сл. 73, Т. XIII, 73)

Натпис је делимично очуван на два фрагмента тимпана портала старог нартекса манастира Раванице који су били секундарно уграђени у зид млађе Стефанове припрате.[190] Натпис је уклесан на унутрашњој страни тимпана од пешчара. Датира се у време подизања манастира (1385—1386. г.). Први део натписа гласи:

[м(а)ло]є пок-
[л(о)нені]є ˊраба
[бож]ııа

Други део текста, са десне стране, гласи:

бог(ь) да дарıı[в]-
:а братѣ8 с-
тѣпан8 8н-
8к(8) ц(а)ρ[а] б(лаго)в(ѣрнаго) ст(є)[па]-
[на]

сл. 73

лигатуре

знаци интерпункције

надредни знаци

74

Натпис протомајстора Рада Боровића (1385—1387)
(сл. 74, Т. XIII, 74)

Натпис протомајстора Боровића Рада налази се уклесан у праг портала између припрате и наоса у манастиру Љубостињи.[191] Праг је монолитна греда од сивкастог тврдог пешчара дуга 1,90 м, широка 11 см. Натпис је дуг 1,08 м, висина слова износи 6—8 см. Греда је прсла на два места.

Натпис је датиран према времену кад је завршена Љубостиња.[192] О личности протомајстора писао је Ђ. Бошковић.[193] Натпис гласи:

+ протомаистор боровикь рад

сл. 74

лигатура

[190] Б. Вуловић, *Раваница*, Саопштења РЗЗСК VI, Београд 1966, 36, примедба 159.

[191] М. Б. Милићевић, *Манастири у Србији*, ГСУД IV (21), 1867, 44. Податке о натпису које дајемо прибавили смо у самом манастиру.

[192] Б. Вуловић, *Раваница*, Саопштења РЗЗСК VII, 1966, 36, нота 160.

[193] Ђ. Bošković, *De l'origine du protomaître Rade Borović*, Bulletin de l'Académie serbe des sciences et des arts, Tome XXVIII, Section des sciences sociales, Nouvelle série, № 8, 1961, 13—14; исти, *Стари Бар*, Београд 1962, 430.

75

Натпис Вука из Љубостиње (1385—1387)
(сл. 75, Т. XIII, 75)

Натпис је на унутрашњој страни довратника портала у Љубостињи.[194] Текст је оштећен. Чита се:

. . . нене . . .
[пок]онцѥ
. . пост[а . . .]
. . брат . .
. . вѣст . .
вьл-
кь

сл. 75

76

Надгробни натпис Полихраније Радаче (1383—1391)
(сл. 76 Т. XIII, 76)

Натпис је уклесан дуж све четири стране каменог надгробног споменика у облику сандука са гробља у селу Величанима у Поповом пољу.[195] Текст гласи:

+ вь име ѡ(т)ца и с(и)на и с(ве)т(а)го д(ȣ)ха се лежи раба б(о)жиа
полихраниꙗ а зовомь мирьскимь госпоꙗ
радача жоȣпана неньца чихорића кȣчьница а невѣста жȣпана вратька и слȣге дабиж-
ива и тепьчиѥ стипька а кьчи жȣпана мильтѣна драживоѥвика а казньцȣ с(ь)никȣ
с(е)стра а поста-
ви сь бѣлѣгь не с(и)нь дабиживь сь б(о)жиѡмь помоцию самь своими
лȣдьми а вь дн(и) г(оспо)д(и)на крала твръка

Натпис би могао да се ближе датира у период од 1383. г., када се спомиње у изворима син госпође Радаче Дабижив,[196] до 1391. г. када Твртко није више краљ.

[194] Б. Вуловић, *Раваница*, Саопштења РЗЗСК VII, 36, нота 160, сл. 8.

[195] M. Vego, *Zbornik II*, 48—49, бр. 102 (са старијом литературом).

[196] К. Јиречек, *Властела хумска на натпису у Величанима*, Зборник Константина Јиречека I, Београд, 1959, 430.

лигатура ѱн

сл. 76

титле

77

Надгробни натпис Тодора сина Жегра номика
(27. август 1387) (сл. 77, Т. XIV, 77)

Натпис се налази уклесан у гробни камен у поду цркве св. Богородице Љевишке у Призрену.[197] Текст гласи:

почтѡ дивите се ѡ чл(о)вѣци
зр(е)щіе мене н(и)ніа вь гробѣ лежеща ѹв(ѣ)дите
іако и ви тлѣнни iесте іакоже и азь и н(и)ніа м(о)-
лю в(и) го[с(по)ди] ѡ(т)ци и братніа помѣнете ме
вь м(о)литвах(ь) ваших(ь) и р(ь)цѣте вѣчна ти
память м(ѣсе)ца авгѹс(та) вь кз
прѣстави се тод(о)рь с(и)нь жѣгра номика
и се гроб его и вѣчнаіа мѹ память
вь лѣ(то) ѕѡҁе

[197] С. Неналовић, *Богородица Љевишка*, Београд 1963, 29—30, сл. 12.

лигатуре

бројеви

титле

сл. 77

78

Надгробни натпис Маре жене Ивана Шишмана III (1388) (сл. 78, Т. XIV, 78)

Натпис је делимично очуван. Налазио се на плочи која је касније преклесана уздуж тако да је део натписа изгубљен, док је остала лева половина.[198] Плоча се налазила до краја прошлог века у трновској цркви св. Четрдесет мученика. Пренета је у археолошки музеј у Софији (каталошки број 407). Висина плоче је 94 см, ширина 35 см, дебљина 13—14 см.

Натпис је поставила Мара, кћи кнеза Лазара, супруга Ивана Шишмана III, над гробом девера Ивана Асена који је убијен 1388.[199]

Текст гласи:[200]

+ азь бл(а)гочьстива · ї х(рис)толюби[ва маріа. снь]-
ха прѣвеликаго ц(а)рѣ ιω(анна) алеѯань[дра. сꙑпрѫга ц(а)ре]-
ва и анеѱіа великаго вое[воды їωанна]
ц(а)рѣ бл(ъ)гаромь асѣнѣ доше[дши ми зде]

[198] В. Сл. Киселков: Ив. Гошев, *Търновски царски надгробен надпис от 1388 година.* Български старини, кн. 14, Известия на Българското историческо дружество, XXII—XXIV, (София 1948) 501—507 (приказ); Ив. Гошевъ, *Царь — Асѣневиятъ надписъ надъ крепостьта Кричимъ,* Списание на Българската академия на наукитѣ и изкуствата, София 1945, кн. LXX, 77, сл. 12.

[199] В. Сл. Киселков: Ив. Гошев, Известия БИД XXII—XXIV, 503.

[200] Исто.

и ѡбрѣтши землѧ блг[арскѫѧ ѡмрь]-
сена ѡт изман[лить погрѣбох асѣнѣ]
г(осподи)на си ц(а)рѣ лѣтом нї[ц(а)рства шишмана волеѧ]
б(о)жїеѧ оутшлен быс(т) из[ити на бран в(ь) ран же всѣда]-
вшаг(о) насели сѧ нга р(а)дї ар[матосѧ сѧ и нас на плач ȣны]-
ина сьбра г(осподи)нь ми ц(а)рь б(о)жїеѧ сї[лоѧ наказах]
асѣнѣ хотѧ пасти сѧ ѡт лѣ[поты вѣры]
и оукрѣпихь прѣбы х(ристо)вѣ цр(к)ви [ѡтшедшȣ же емȣ]
ѡт настоѧщаго сего житиа. [положих его зде]
сьбравши чѧд моа прѣд ȣмер(л)ѣ [асѣнѣ ке(сар)]-
рѫ и пакы иного асѣнѣ еже и годі [сѧ б(ог)ȣ не пр(о)стити сѧ емȣ]
же сь г(осподи)номь ц(а)р(е)мь ѡ(т)цемь ихь [ниже сь ни]-
ма ѡтроковицма в(ь) лѣт(о) [·ѕ·ѿ·ч·ѕ]

лигатуре

сл. 78

титле

знак интерпункције

79

Надгробни натпис сина челника Милоша (1390)
(сл. 79, Т. XIV, 79)

Натпис је на мермерној плочи која је пронађена при археолошким радовима 1962. г. у цркви св. Петра код Новог Пазара.[201] Плоча је откривена у западној конхи нартекса, испод пода из XX века. Оштећена је у горњем и доњем делу, а површина камена, која се делимично сљуштила, однела је и део текста. Натпис гласи:

[ꙑабъ]ь б(о)жї : ї[ωвань]
[с(и)нь ч]елника милоша
.... ѥвікіа лѣт(о)
[ѕ] ѿ ч҃ й

сл. 79

лигатуре

бројеви

титле

знак интерпункције

:

80

Натпис митрополита кир Матеја (1393)
(сл. 80, Т. XIV, 80)

Натпис се налази на четвртастом постољу крстионице у Марковом манастиру код Скопља.[202] Натпис је дуг 85 см, висина слова 4,5—5 см.

Текст гласи:

вь лѣ(то) .ѕ.ца҃ сніа кр(с)тилница митрополита кѵр маѳе[а]

сл. 80

лигатуре

бројеви

титла

надредни знак

[201] М. Љубинковић, *Челник Милош из околине Н. Пазара и гробовник Охмучевића*, Прилози КЈИФ 35$_{1, 2}$, 1969, 228—236, сл. на стр. 229; иста, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, Зборник радова Н. музеја VI, Београд 1970, 196, Т. XI, 3.

[202] Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, 142, бр. 5558; Л. Мирковић, *Још нешто из Маркова манастира код Скопља*, ГСНД I$_{1, 2}$, 1926, 301; у овоме раду је коришћен калк (уз скицу споменику) који нам је уступио проф. Ј. Ковачевић. Снимак споменика на којем не може да се чита натпис доноси Р. Грујић, *Скопска митрополија*, 1935, 169, сл. 85.

81

Натпис севаста Огњана (око 1395)
(сл. 81, Т. XIV, 81)

Натпис је монументалан, дуг 3,25 м, широк 1,90 м. Налази се на највишем делу тврђаве изнад села Боженице североисточно од Софије.[203] Уклесан је у необрађено лице стене неуједначеним словима (од 8,5 до 20 см висине). Читање текста гласи:

азь др(аг)ом(и)рь
писахь
азь севастѧ ѡ-
гнѣнь бихь при цари
шишман(ѣ) кеф(а)лиа и мно-
го злопати-
хь в(ь) то врѣ-
мѧ тȣрци воюахь
азь са дрьжах вѣрь шишмана ц(а)рѣ

Натпис се датује у време нешто пре смрти цара Шишмана којег је Бајазит покорио и убио 1395. г.

сл. 81

82

Надгробни натпис Георгија Хрба (1365—1398)
(сл. 82, Т. XV, 82)

Натпис је клесан на плочи од сиво-црвеног пешчара која је пронађена у околини Зајечара, а одатле пренета у Археолошки музеј у Софији.[204] Дужина плоче је 1,18 м, ширина 0,55 и дебљина 0,28 м. Закошене ивице формирају оквир. Плоча је оштећена на више места што отежава читање:

[203] П. Мутафчиевъ, *Боженишкиятъ надписъ*, Списание на Българската академия на науките, XXII (София 1922), 88—115, сл. на стр. 115; Б. Цоневъ, *Каменниятъ надписъ надъ с. Боженица*, Списание на БАН XXII, 1922, 117—121.

[204] Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 60, бр. 194; И. Гълъбов, *Един малко известен надпис от времето на Срацимира*, Български език, София 1956, VI, 229—238, сл. на стр. 237.

вь [име] ѡтца и с(ин)а и св(е)-
таго д(ꙋ)ха в дни ц(а)р(а)
срацимира преставі с-
е рабь б(ож)и геѡрьги а з-
ов(о)мь хрьвь м(ѣсе)ца юл-
а:кз д(ьн)ь да брат-
ıа и ѡ(т)ци просте(те) и бла-
госло[ве]те и по-
менете раба бо-
жиıа хр[ьба] а вась
б(ог)ь

лигатуре

сл. 83

бројеви

титле

Натпис се датује поменом цара Страцимира у време од 1365—1398. г.

83

Надгробни натпис Богдана Хатељевића
(1398—1404) (сл. 83, Т. XV, 83)

Натпис се налази на надгробном споменику у облику сандука са некрополе у селу Милавићима у Дабру пољу.[205] Споменик је дуг 1,73 м, широк 0,75 м, а висок 0,85 м.[206] Натпис тече дуж све четири стране сандука:

+ а се лежи б(о)гадань хателевићь радича воеводе слꙋга ꙋ д-
обри чась родих се ꙋ добрѣ ꙋ дрꙋжини право чине(хь)
и ꙋмрѣхь г(оспо)д(и)нꙋ вѣрно слꙋже(хь)
а си билегь синове мои поста-
више

[205] M. Vego, *Zbornik II*, 40—41, бр. 93 (са старијом литературом).

[206] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZM XVII, 1962, 205.

сл. 84

лигатуре

Како је војвода Радич, чији је слуга био Богдан Хатељевић, од 1391. г. до маја 1398. године био у затвору, натпис би могао да се датује од маја 1398. г. до маја 1404. године јер се после тога времена војвода Радич не помиње.[207]

84

Надгробни натпис госпође Гоисаве (1398—1399)
(сл. 84, Т. XV, 84)

Натпис се налази на каменом сандуку на средњовековној некрополи у селу Бискупу код Коњица.[208] Дужина споменика је 173 cм, ширина 78 cм, висина 75 cм. Натпис се датира у 1398. г., односно између 19. маја 1398. г., када се госпођа Гоисава последњи пут помиње у изворима, и 3. новембра 1399. г., када Дубровчани шаљу војводи Радичу Санковићу поклоне поводом венчања.[209]

Текст гласи:

+ а се лежи госпоѣ гоисавь кћ(и) юриѣ баωшића а кѹћьница воеводе
радича а приста ѹ кѹћи каз(ь)нца санка и жѹпана билиѣка с почтениемь и приѣ своую вирѹ и вишнѹ славѹ

лигатуре

сл. 84

[207] Јованка Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи*, Историјски часопис XI, 1961, 39—40, 42.
[208] M. Vego, *Zbornik III*, 44—45, бр. 178 (са старијом литературом).
[209] M. Vego, *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica*, GZM X, 1955, 157—159, T. I; Јованка Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи*, ИЧ XI, 1961, 50.

85

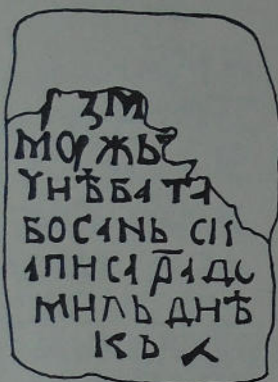
Надгробни натпис тепчије Батала (1399/1400)
(сл. 85, Т. XV, 85)

Натпис је на плочици од камена која је била узидана у прочеље раке у маузолеју са локалитета Црквине код Горњег Турбета.[210] Дуга је 24 см широка 17 см, оштећен јој је горњи део. Данас се налази у Земаљском музеју у Сарајеву.[211]

Натпис може да се датира око 1399 1400. г. Последњи пут се тепчија Батало помиње 1399. г.[212]

Текст гласи:

[а се лежи]
оузм[ожни]
моужь т[епь]-
чиѣ бата[ло]
босаньск[и]
а писа радо-
миль днѣ-
кь

сл. 85

знак интерпункције

надредни знаци

86

Надгробни натпис Стефана сина ћесара Угљеше (око 1400) (сл. 86, Т. XV, 86)

Натпис се налази на мермерној плочи уздигнуте зидане гробнице испод аркосолија у наосу манастира Љубостиње у југозападном углу. Објављен је средином прошлог века[213] и испрва погрешно повезиван са Угљешом Мрњавчевићем.[214] Ћесар Угљеша, који се помиње у натпису, рођен је био око 1359. г., а у изворима се јавља до 1423.[215]. Био је свакако у некој вези са ктиторком манастира кад му се син овде сахрањује. Како је покојник очигледно био још дете, јер нема никакву титулу, а и димензије плоче (150 x 50 см) на то указују, може се претпоставити да је натпис постављен око 1400. г., после зидања манастира, а пре његовог живописања (1402—1405. г.).

Текст натписа иде у полукруг у горњем делу плоче са словима високим 2—3 см. Гласи:

+ а се лежи стѣфань кесара оуглеше с(и)нѫ +

210 Ć. Truhelka, *Grobnica bosanskog tepčije Batala, obretena kod Gorijeg Turbeta (kotar Travnik)*, GZM XXVII, 1915, 365—374.

211 Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine IX, Sarajevo 1967, 104—105, сл. 64; M. Vego, *Zbornik IV*, 74—75, бр. 257 (са старијом литературом).

212 Ć. Truhelka, *Grobnica bosanskog tepčije Batala . . .*, GZM XXVII, 1915, 372.

213 Я. Шафарикъ, *Прилогъ къ изворима старе србске исторіе*, ГДСС V, 1853, 301.

214 И. Руварац, *Прилошци к објасњењу извора српске историје*, ГСУД XLVII, 1879, 192—193.

215 Л. Мирковић, *Монахиња Јефимија*, Сремски Карловци 1922, 10, 15. Податке о натпису и цртеж натписа прибавили смо на терену.

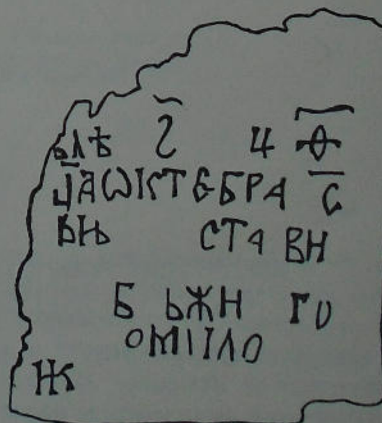
сл. 86

87

Надгробни натпис из цркве Јовче (5. октобар 1400)
(сл. 87, Т. XVI, 87)

Натпис се налази на каменој плочи која је откривена 1952. г. у цркви Јовчи у подграђу Новог Брда.[216] Плоча је нађена у припрати лево од улаза у наос. Лева страна плоче и њен горњи део недостају, а слова су истрвена. Плоча је дуга 0,65 м широка 0,55 м, висина слова је 5—6 см. Дубина уреза је 3—5 мм. Текст гласи:

[в]ь лѣ(то) ѕ ц ѳ
[м](ѣсе)ца ѡктебра е
[д]ьнь [прѣ]стави
[се ра]б(ь) б(о)жи [бо]го-
[ѥ . . .] омило[в]-
ик(ь)

сл. 87

лигатуре

[sample glyphs shown, approximately: Ѣ, Ж]

титле

—

бројеви

[sample numerals shown, approximately: є, ѕ, ѳ, ч]

[216] М. Бирташевић, *Црква „Јовча" у подграђу Новог Брда*, Старинар V/VI, 1954/55, 259—263, сл. 11, 12.

88

Надгробни натпис Вигња Милошевића (1404)
(сл. 88, Т. XVI, 88)

Натпис је уклесан у надгробну плочу која се налазила на Кочеринском пољу код Мостара, а данас је узидана у жупску цркву у Мостару.[217]

Натпис говори о догађајима у Босни који су се збили 1404. године када је босанска властела са херцегом Хрвојем Вукчићем збацила са власти краља Остоју.[218]

Текст натписа гласи:

+ва име ѡца и
сина и свет(а)го
д(ȣ)ха аминь се
лежи вигнь
милошевићь
слȣжи банȣ с-
типанȣ и кралȣ т(в)р-
(т)кȣ и кралȣ даби-
ши и кралици грȣби
и крала остою и ȣ т-
о вриме доиде и
свади се остоꙉ
краль с херцегомь
и з босн(о)мь и на ȣгре
пое остоꙉ то в-
риме мене вигна
доиде коньчина
и легохь на сво-
мь племенитомь
подь кочерином(ь)
и молȣ вась не наст-
ȣпанте на ме ꙉ с(а)мь
биль како ви есте
ви ћете бити како
егамь ꙉ

сл. 88

лигатуре

[217] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZM XV/XVI, 1960/61, 261; исти, *Zbornik I*, 12—13, бр. 1.

[218] С. Ћирковић, *Историја Босне*, Београд 1964, 203.

89

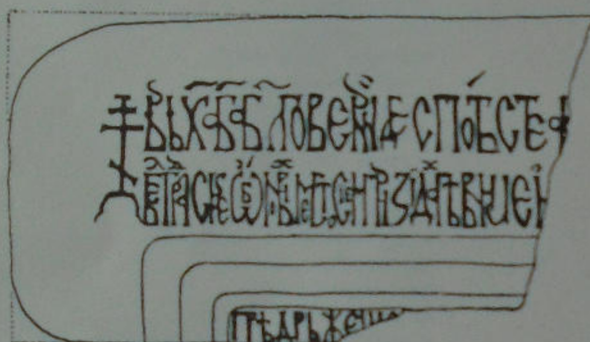
Ктиторски натпис деспота Стефана (1403—1415)
(сл. 89, Т. XVI, 89)

Натпис се налази на фрагменту белог мермерног надвратника који је откривен 1967. године на Калемегдану у Београду.[219] Сачувани део надвратника садржи део текста на левој страни портала. Камен је дуг горе 83 см ,а доле 71 см, ширина му је 47 см, а дебљина 24 см. Висина слова у прва три реда је 7,5—8,3 см, док су у трећем реду, који је уклесан изнад самих врата на ивичном делу надвратника, слова ситнија — 4,5 см.

Време обнове Саборне митрополитске цркве у Београду о којој говори натпис пада у период од 1403. године, када је деспот Стефан добио од Угарске Београд, до 1415. године када се већ помиње београдски митрополит Исидор.[220]

Текст гласи:

въ х(рист)а б(ог)а бл(а)говерни деспоть стеф[ань ....]
белградске ѡбнових место сїе и призїдах пѣвнице ....
прѣдрьжащ[оу .....]

сл. 89

надредни знаци

лигатуре

титле

90

Надгробни натпис Радоње Ратковића (1404—1435)
(сл. 90, Т. XVI, 90)

Натпис је уклесан на ужу страну каменог саркофага (1,55 x 0,84 x 1,50 м) са локалитета Ђуђенице из Кључа код Гацког.[221]

Радоња Ратковић погинуо је под Кључем за свог господара војводу Сандаља. Како је војвода Сандаљ Хранић заузео Гацко 1404. године натпис се датује у време од 1404. г. до смрти војводе Сандаља 15. марта 1435.[222] Данас је споменик у врту Војног музеја у Београду.

Текст гласи:

се лежи радона ратковићь
погибохь п(о)дь градоме
п(о)дь клꙋчеме за свога
г(оспо)д(и)на воеводꙋ санд(а)ла

сл. 90

[219] Б. Вујовић, *Натпис деспота Стефана Лазаревића*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 4, 1968, 175—189.

[220] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 91—92, 369, нап. 48; Б. Вујовић, *Натпис деспота Стефана ...*, Зборник за ликовне ум. МС 4, 181—182.

[221] M. Vego, *Zbornik III*, 32—33, бр. 159 (са старијом литературом); димензије споменика код: S. Delić, *Dva stara natpisa iz Hercegovine*, GZM XXIII, 1911, 491.

[222] С. Ћирковић, *Историја Босне*, Београд 1964, 267.

91

Надгробни натпис госта Мишљена (после 1404)
(сл. 91, Т. XVI, 91)

Натпис се налази на сломљеном стећку у селу Пуховцу источно од Зенице.[223] Један део споменика налази се у музеју у Зеници.[224] Стећак, који је био у облику сандука, разбијен је да би се узидао у зграду мектаба која је касније срушена. Већи део износи 130 x 85 x 90 см, а мањи је дуг 65 см, широк 30 см и висок око 60 см.[225]

Старац Мишљен се помиње 1404. г. што је terminus post quem за време настанка натписа.[226]

Текст гласи:

а се лежи добри г(оспо)д(и)нь гость мишлень комꙋ бише пр[иредно]
по ꙋредби аврамь свое велико гостолꙋбство
[господи]не добри када придешь придь г(оспо)да нашега исꙋ(са) [х(рист)а]
едно[га спо]-
мени и нась своихь рабов писа г(ость) м(ишлень)

сл. 91

92

Надгробни натпис Влатка Влађевића (1399—1407)
(сл. 92, Т. XVI, 92)

Натпис је на надгробном споменику у облику сандука на постољу са некрополе у Влађевини код Рогатице.[227] Стећак је пренет у Земаљски музеј у Сарајеву. Дуг је 2,95 м, широк 1,13 м и висок 1,42 м.[228]

Датује се у период од 1399. г., кад се последњи пут помиње Влатко Влађевић у изворима, до 24. марта 1407. године када је поменут као покојник[229].

Цео текст натписа, који је уклесан на три стране каменог блока, изврнут је и може да се чита само у огледалу. Може се претпоставити да је неписмени клесар, а такав је вероватно био и наручилац, војвода Миотош, добио предложак писан мастилом које је пробило папир, па је слова пресликао са обрнуте стране. Друга варијанта, мање прихватљива, била би у случају да је клесар прво у неком мекшем материјалу, дрвету нпр., изрезао позитив текста, обојио га и пресликао на камен. Текст гласи:

+ вь и́ме ѡтца и сина и свет(а)го д(ꙋ)ха а се лежи влатко вла(ђе)кићь
кои не молаше
ниеднога члов(е)ка тькмориа а ѡбиде много земле а дома погибе а за нимь не оста
ни с(и)нь ни брать
а нань ꙋсиче ками неговь воевода миѡтошь слꙋжи г(осподи)на божиѡмь пом-
оћю и кнеза павла милостою
кои ꙋкопа влатка поменꙋ б(о)га

223 Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 99—100, сл. 61 (снимак нејасан).
224 M. Vego, *Zbornik IV*, 62, бр. 249.
225 Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 99, 100.
226 Исто, 100.
227 M. Vego, *Zbornik IV*, 32—33, бр. 223 (са старијом литературом).
228 Исто, 33. Димензије споменика код: Ć. Truhelka, *Crtice iz srednjega vijeka*, GZM XX, 1908, 419.
229 Ć. Truhelka, GZM XX, 1908, 422. M. Динић, *Дукин преводилац о боју на Косову*, Зборник радова Византолошког института VIII₁, 1964, 58

А Б

А

Б

А Б

титла

сл. 92 А-уклесан натпис; Б-правилни лик

93

Надгробни натпис војводе Миотоша (1399—1415)
(сл. 93, Т. XVII, 93)

Натпис се налази на надгробном споменику у облику каменог сандука на постољу са некрополе у Влађевини код Рогатице.[230] Споменик је пренет у Земаљски музеј у Сарајеву.[231] Сандук је дуг 2,61 м, широк 1,70 м а висок 1,08 м.[232]

Текст гласи:

[230] M. Vego, *Zbornik IV*, 30—31, бр. 222 (са старијом литературом); J. Вуковић, *Ново читање и тумачење неких старих босанских надгробних натписа*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине I, 1949, 80—87 (са старијом литературом).

[231] M. Vego, *Zbornik IV*, 31.

[232] Ć. Truhelka, *Crtice iz srednjega vijeka*, GZM XX, 1908, 419—420.

+ вь име ѡца и с(и)на и свето(га) д(ȣ)ха се лежи воевода мишѡтошь своимь [с]иномь
стѣпкомь своmȣ г(оспо)д(и)нȣ влаткȣ влаћевићȣ конь ногȣ
кои мȣ послȣжи живȣ а мрьтва побилижи божи(о)мь [п]омоћю и кнеза павла
милостию а и се копанте на племе(ни)томь
и прави воевода мишѡтошь и много ѿт мое рȣке на земли би а ѣ ни ѿт ене
и ник-
орь не би мрьтвь не(хте)х га ȣбит(и).

сл. 93

Натпис се датује у време од 1399. г. (последњи помен Влатка Влађевића) до 1415 (смрт кнеза Павла Раденовића).[233]

титла

~

[233] С. Ћирковић, *Историја Босне*, Београд 1964, 243—244.

94

Надгробни натпис великог босанског кнеза Радоја (1405—1420) (сл. 94, Т. XVII, 94)

Натпис се налази на стећку у облику сандука са слеменом на некрополи Брдањак изнад села Забрђа.[234] Димензије споменика су: 2,40 x 1,10 x 1,20 м. Натпис почиње у полукругу око грба на прочељу споменика и наставља се у пет дугих редова на јужној бочној страни.

Велики кнез босански Радоје могао би бити кнез Радоје Радосалић или кнез Радоје Драгосалић који се оба помињу 20. јуна 1405. године у повељи краља Твртка Дубровчанима[235]. Син кнеза Радоја, Радич Радојевић, међутим, јавља се први пут у повељи краља Твртка од 16. августа 1420. године.[236] Отуда би време смрти кнеза Радоја падало у период од 1405—1420. године.

Текст гласи:

[се] з(л)аменне кнеза
радоѥ великога кнеза босанскога
а постави е синь негов-
ь кнезь радичь з божномь помоћю
н своихь вѣрнѣхь а с иномь ниедн-
омь иномь помоћию него самь онь

сл. 94

[234] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 96.

[235] Љуб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I₁, Београд—Сремски Карловци 1929, 494, бр. 513; види и M. Vego, *Zbornik IV*, 64—65, бр. 251 (са старијом литературом); Ć. Truhelka, *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne*, GZM XXVI, 1914, 236; P. Anđelić, *Arheološka ispitivanja, Lepenica*, Sarajevo 1963, 182; Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 96—97.

[236] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I₁, 504, бр. 522.

95

Ктиторски натпис монаха Стилијана (1412)
(сл. 95, Т. XVII, 95)

Натпис се налази на каменом надвратнику који је пронађен приликом ископавања код града Шумена на месту Кошкове.[237] Камен је локални кречњак, дуг око 0,80 м и 0,30 м широк, изломљен на два дела. Натпис је уклесао један мајстор али има два дела од којих је први писан крупнијим словима и дубоко и пажљиво урезаним. Цео текст гласи:

+ изволенниемъ б(о)жиѩ пом[о]щїѩ
въздиже сѧ сы храмь пр(ѣ)ч(и)стыѩ
бо(го)ма[тери] азь с[тил]нанъ мно(го)грѣшни писах си слова над вра-
ти прѣч(и)стои помилꙋи ме. г(оспо)ди б(о)же мои егда придши
въ ц(а)рс(т)вие писах въ л(ѣ)то.. тисꙋщно нѳ
сьтьно и ·к· и вь д(ь)нь ц(а)ра
сꙋлтан(а) прѣч(и)сти(ѥ) б(огороди)[це.. ..]
грѣшнаго си раба да....
....идоиманц....

лигатуре

титле

бројеви

знак интерпункције

сл. 95

96

Надгробни натпис жупана Медулина (после 1412)
(сл. 96, Т. XVII, 96)

Натпис је урезан на ужој страни надгробног споменика у облику сандука у Врпољу у Љубомиру.[238]

Жупан Медулин се помиње 1412. г.[239] па се и натпис може датирати после овог датума.

Текст гласи:

сл. 96

+ а сеи лежи жꙋпань
медꙋлинь никада
много не имахь а ни-
када нигра не стадѣ-
хь

[237] В. Н. Златарски, *Единъ български надписъ отъ XV. вѣкъ*, Периодическо списание на Българското книжовно дружество LXI, 1901, 726—730, сл. на стр. 726.

[238] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZM XVII (A), 1962, 234; исти, *Zbornik II*, 58—59, бр. 115.

[239] М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 72; M. Vego, *Zbornik IV*, 170.

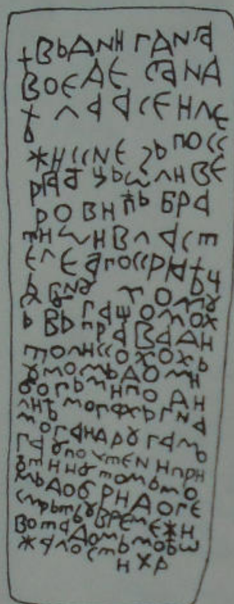
97

Надгробни натпис Покрајца Оливеровића (1404—1435) (сл. 97, Т. XVIII, 97)

Натпис се налази на високом стећку на некрополи у Врпољу у Љубомиру.[240] Стећак је висок 210 см, дуг 190 см, широк 65—78 см и налази се на плочи димензија 200 x 250 см.[241]

Поменом војводе Сандаља натпис се датује у период од 1404—1435. године.

Текст гласи:

сл. 97

\+ вь дни г(оспо)д(и)на
вое(во)де санд-
ѣла а сеи ле-
жи кнезь пок-
раѣць ѡливе-
ровићь бра-
тиѡ и власт-
еле а покраѣц-
ь г(осподи)нȣ момȣ
слȣга що мо(го)х-
ь вь правади
толико хо(те)хь
ȣ момь доми
богь ми поди-
ли ѣ могахь г(осподи)на
мога и дрȣга мо-
га ȣ почтени при-
ѣти и ȣ томь мо-
мь добри доге
смрьть ȣ време жи-
вота домь моѣ ѡ-
жалостихь

98

Надгробни натпис Озрина Копијевића (1415—1420) (сл. 98, Т. XVIII, 98)

Натпис се налази на једној ужој и једној дужој страни надгробног споменика у облику саркофага са слеменом и постољем на некрополи у Варошишту.[242] Датује се у период од смрти кнеза Павла Раденовића 1415. године до смрти његовог сина војводе Петра Павловића 1420. године.[243]

Текст гласи:

ва име божие а се лежи озринь копиевићь
жȣпань кнеза павла се писа диѣкь милосалићь
вароевићь смрьти не [п]оискахь навидѣнь кралевс(т)ва босанс-
кога и госпоцтва срьбьскога за мога г(осподи)на слȣжбȣ бодоше
ме и сѣкоше ме и стѣраше и тои смрьти не допадохь и
ȣмрихь на рош(де)ство христ(о)во и г(осподи)н ме воевода ѡкрилн и ȣкопа
и побѣ[ле]жи

[240] M. Vego, *Zbornik II*, 60—61, бр. 117 (са старијом литературом).
[241] Ć. Truhelka, *Starobosanski natpisi*, GZM VII, 1895, 267.
[242] M. Vego, *Zbornik IV*, 34—35, бр. 224 (са старијом литературом); J. Вуковић, *Ново читање и тумачење неких старих босанских надгробних натписа*, Годишњак Истор. друштва БиХ I, 1949, 96—99.
[243] С. Ћирковић, *Историја Босне*, 243—248.

сл. 98

лигатуре

99

Надгробни натпис кнеза Батића (1420—1428)
(сл. 99, Т. XVIII, 99)

Натпис је на стећку са слеменом и са постољем на средњовековној некрополи у селу Копошићима код Илијаша.[244] Споменик је од мермерастог вапненца. Горњи део је дуг 2,10 м, широк 1 м и висок 1 м.[245] Натпис је урезан на источној бочној страни у пет редова.[246]

Кнез Батић Мирковић помиње се последњи пут 16. августа 1420. г.[247]. Умро је између 1420. г. и 1428. г. када се као кнез босански помиње Твртко Боровинић.[248]

Текст гласи:

+ ва име ѡтца и сина и свет(о)га д(ȣ)ха аминь се лежи кнезь батићь на сво[е]
земли на племенитои милостию б(о)жиомь и славнога г(оспо)нд(и)на крала т-
врьтка кнезь босаньски на високомь се поболихь на дȣбо-
кȣме ме д(ь)нь доиде си билигь постави госпоѣ вȣкава с мо-
ими добрими живȣ ми вѣрно слȣжаше и мртвȣ ми послȣжи

сл. 99

лигатуре

титле

[244] M. Vego, *Zbornik IV*, 56—57, бр. 245 (са старијом литературом).

[245] K. Herman, *Nadgrobni spomenik kneza Batića*, GZM IV, 1891, 391—395, сл. 4.

[246] Đ. Mazalić, *Starine po okolini Sarajeva*, GZM LI sv. 1, 1939—40, 30—31; Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 44—45.

[247] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*₁, Београд—Ср. Карловци 1929, 504, бр. 522.

[248] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*₁, Београд—Ср. Карловци 1934, 8, бр. 629.

100

Надгробни натпис Вукосава Земљића (1420—1442)
(сл. 100, Т. XVIII, 100)

Натпис се налази на надгробном споменику у облику сандука у Клобуку код Требиња.[249] Последњи помен Вукосава Земљића забележен је 6. V 1420. године, док се Паокун и Мишљен Земљић помињу 1442. г.[250] Отуда би се натпис могао датовати у период од 1420—1442. године.

Текст гласи:

+ а се лежи вꙋкосавь землић

сл. 100

101

Ктиторски натпис Николе Дорјановића (1425)
(сл. 101, Т. XVIII, 101)

Натпис се налази на надвратнику од мермера на западним вратима цркве св. Николе у Шаторњи која воде из куле звонаре у нартекс.[251] Дужина греде је око 1,50 м, ширина око 0,40 м.[252]

Текст гласи:

изволениемь ѡ(т)ца и поспѣшенїемь с(и)на и сьврьшениемь с(ве)т(а)го
д(ꙋ)ха м(и)ло(с)тию и любовию и сь бл(а)гословениемь сьзіда се сьи с(ве)ты и
б(о)ж(ес)твны храмь вь име с(ве)т(а)го и славнаго ве-
ликаго архіереа и чюдотворца николи вь дны бл(а)гочьстиваго и хр(и)столюбіваго
и прѣславнаго великаго г(осподи)на деспота сте-
фана самодрьжца вьсѣмь срьбскымь землıамь и подꙋнавю и ꙋгромь и честь
бльгарске землıе и босьнске и арбанасомь и помо-
рию сь троудомь и ѡткꙋпомь вѣрнаго властелина г(осподи)нꙋ деспотꙋ николе
дорѣновикы да мꙋ е вь бл(а)жены покои и вѣчноу паметь и да мꙋ е
помощникь вь д(ь)нꙋ страшнаго сꙋдища х(ристо)ва. вь лѣтѡ ѕ ц ͞л г. индиктиѡн а.

сл. 101

[249] M. Vego, *Zbornik III*, 14—15, бр. 131 (са ранијом литературом).

[250] М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 66, нап. 1, 2, 3; M. Vego, *Zbornik IV*, 170.

[251] Б. Мано-Зиси, *Неколико старих српских цркава*, Старинар VIII/IX, 1933—34, 231—233.

[252] П. Поповић — С. Смирнов, *Два српска натписа на камену из прве половине XV века*, ГСНД XII, Скопље 1933, 260—261, сл. 9, 10; *Археолошки споменици и налазишта у Србији II, централна Србија*, Београд 1956, 151—154, сл. 127, 128 (са старијом литературом).

лигатуре

титле

знак интерпункције

·

102

Натпис о смрти деспота Стефана (19. јули 1427)
(сл. 102, Т. XIX, 102)

Натпис се налази на усправној плочи од белог мермера у засеоку Црквине код Крагујевца. Споменик се 1933. г. налазио у капели уз нову цркву у селу.[253] Данас се налази у црквеној порти.[254] Плоча је висока 1,86 м, широка 0,68 м и 0,26 м дебела. Горе је сведена у шиљак. На споменику има пет натписа од којих је главни на широкој страни према западу. Слова су висока 5 см, а резана плитко, шиљком.[255]

Текст гласи:

Натпис око крста

ц(а)рь слави
+ іс(ꙋсь) х(ристо)с
ника
г(оспо)д(и)нь

Натпис испод крста

+ азь деспоть стефань. с(и)нь с(ве)т(а)гѡ
кнез(а) лазара. и по того прѣста-
влен милостью б(о)жіею бїхь
г(осподи)нь вьсѣмь срьблемь и подꙋнавію
и посавію. и честы ꙋгрьскіе земли
и босньскїе. еще же. и поморию
зетскомꙋ. и вь б(о)годанѣи ми власти.
проводихь житіа моего врѣме елико
бл(а)гомꙋ изволи се богꙋ лѣть iако ·ли·
и тако приде и кь. м(ь)нѣ повелѣние ѡбще.
ѡт вьсѣхь ц(а)ра и б(ог)а гл(агол)е послани кь
м(ь)нѣ агг(е)ль греди. и тако д(ꙋ)ша моiа
ѡт ꙋбогаго ми раазлꙋчи се телѣсе
на мѣстѣ именꙋемѡмь глави
лѣтꙋ же тогда текꙋщꙋ. ѕ. моу
и·ц҃·мꙋ и л҃. и е҃ мꙋ. индиктиѡнь.
е҃. сли(ь)цꙋ крꙋгь. ѳі·и лꙋні·ѳі·м(ѣсе)ца
иоулiа·ѳі·д(ь)нь

лигатуре

бројеви

титле

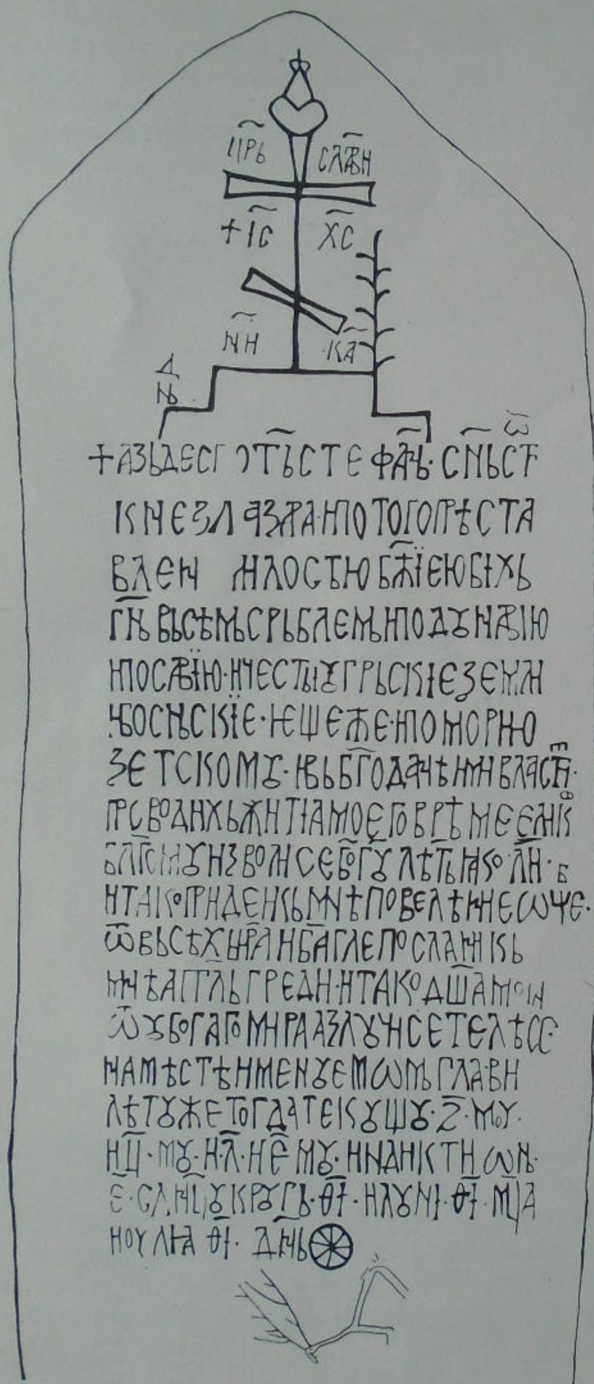
знак интерпункције

·

[253] П. Поповић — С. Смирнов, *Два српска натписа на камену из прве половине XV века*, ГСНД XII, 1933, 258—261, сл. 1—3.

[254] С. Томић, *Манасија*, Саопштења РЗЗСК VI, Београд 1964, 26—31.

[255] Подаци о натпису прикупљени су на лицу места.

сл. 102

103

Натписи Ђурђа Зубровића (1427)
(сл. 103, Т. XIX, 103)

На источној страни споменика из Црквина о смрти деспота Стефана (в. бр. 102) испод представе трокраког крста при дну је натпис Ђурђа Зубровића.[256] Њему се могу приписати и натписи са северне и јужне стране споменика. Натпис са источне стране гласи:

Натпис око крста

ıс(оуςь) х(ρисто)с
ника

Натпис испод крста

+ꙗ г8ρгь з8бρовикь гρѣшни
ρабь б(о)жи поставихь сьє
ками

Натпис са северне стране (на око 0,90 м од земље):

+ бл(а)гωчьстиви
г(осподи)нь деспоть
стефань добρи
г(осподи)нь

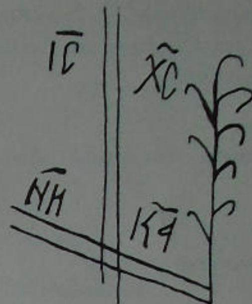
На јужној страни, око 0,60 м од земље, натпис гласи:

пρѣдωбρи и ми-
ли и слатки г(осподи)нь
десп(о)ть ω гоρе
тωм8. тко га
видѣ на семь мѣ-
стѣ мρьтва

лигатуре

титле

знак интерпункције

сл. 103

[256] Исто, 28—31, сл. 18, 20, 21.

104

Натпис попа Вукше (1427)
(сл. 104, Т. XIX, 104)

Испод натписа Ђурђа Зубровића на споменику о смрти деспота Стефана из Црквина,[257] налази се потпис попа Вукше:

+ прости б(ож)е поппа вакшꙋ

лигатура ПН

сл. 104

105

Натпис попа Богчина (после 1427)
(сл. 105, Т. XIX, 105)

Натпис је пронађен 1959. г.[258] Натпис, дуг 45 см и широк 20 см, урезан је у стену код игралишта „Леотар" у Полицама код Требиња. Поп Богчин се помиње последњи пут 1427. г.[259] па се натпис може датирати после овог времена. Текст гласи:

+ а се сѣ-
нь попа б-
огчина

сл. 105

106

Надгробни натпис кнеза Павла Комљеновића (1423—1434) (сл. 106, Т. XX, 106)

Натпис се налази на надгробном споменику на некрополи у Бакриму код Читлука.[260] Први део натписа је урезан на дужој страни саркофага у три реда. Саркофаг је висок 173 см, дуг 190 см, широк 92 см. Други део натписа, који понавља текст првог, налази се на каменом постољу саркофага које је дуго 240 см, широко 158 см и високо 30 см. Слова су уклесана уоколо плоче делом наопако а делом правилно.[261] Натпис се датује у време од 7. маја 1423. г., када се у изворима помиње Павле Комљеновић, до 12 августа 1434. г. када се у актима среће други брат Павко.[262]

257 П. Поповић — С. Смирнов, ГСНД XII, 258; С. Томић, *Манасија*, Саопштења VI, 28.

258 M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZM XIX, 1964 (A), 178; исти, Зборник III, 10—11, бр. 127.

259 M. Vego, *Zbornik IV*, 170 датира натпис у период после 1418. г. позивајући се на М. Динића, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 95. На истој 95. страни М. Динић у следећој реченици наводи да се кућа попа Богчина и синова помиње 1427. г. Чини се стога прихватљиво датирање у период после 1427. г., како је испрва и М. Вего датирао овај натпис (GZM XIX, 1964 (A), 178), а како је наведено у *Историји Црне Горе*, Титоград 1970, II₁, 472.

260 M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZM XIV, 1959, 224—233, T. III, 1, 2, 3.

261 M. Vego, *Zbornik I*, 24—26, бр. 11, 12.

262 M. Vego, GZM XIV, 1959, 229.

Натпис на саркофагу гласи:

+а се лежи кнезь паваш комлѣновићь на свои
племенитои на прозрачцȣ ȣ дни воеводе
сандаль

На постољу саркофага текст гласи:

—а се лежи кнезь паваш комлиновићь на свои (пле)менитои на
прозрачцȣ ȣ дни воеводе
сандаль кои га почтено и вирно слȣжаше ȣчьрто ȣчьрто на племенитеи

сл. 106

лигатура

107

Ктиторски натпис деспота Ђурђа (1430)
(сл. 107, Т. XX, 107)

Монументални ктиторски натпис деспота Ђурђа налази се на јужном зиду камене куле у Малом граду у Смедереву.[263] Натпис је дуг 10,65 м, слова висока око 46 см. Изведене су од мало притесаних опека дугих 40 см и дебелих 5—7 см. Натпис је израђен при зидању куле. Опеке су учвршћене мањим комадима опека који су замалтерисани. Слова трапезасто завршавају. Конзервација натписа извршена је 1949. г.

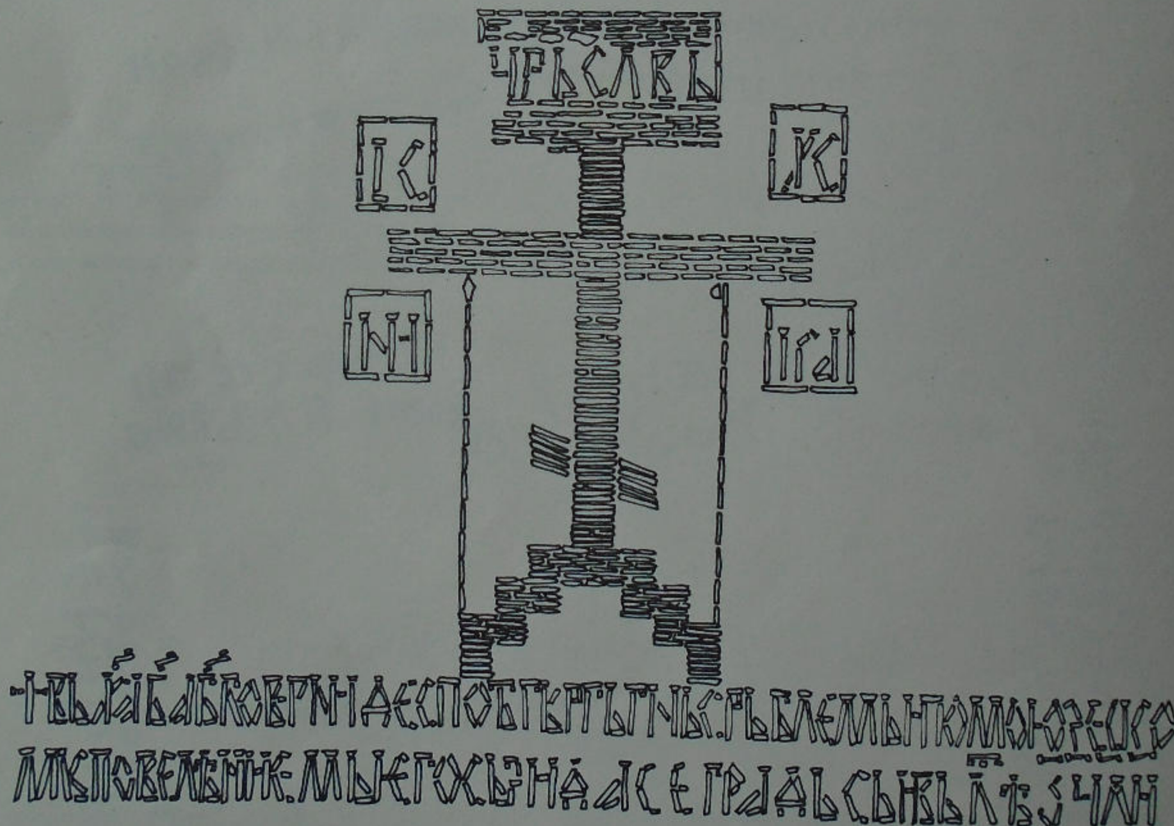
Текст гласи:

Натпис око крста

ц(а)рь сл(а)вь(ı)
ıс(ȣсь) х(ристо)с
ника

Натпис испод крста

+ вь х(рист)а б(ог)а бл(а)говерни деспоть гȣргь г(осподи)нь
срьблемь и помо(ри)ю зе(т)ско-
мȣ повелѣниемь юго сьзида се градь сьи вь лѣт(о) ѕ҃ц҃л҃и҃

сл. 107

титле

~ ⁓ ⁓

лигатуре

бројеви

ѕ҃ ч҃ л҃ н҃

263 А. Дероко, *Смедеревски град*, Старинар II, 1951, 85—96, сл. 54, 57—64; С. Ненадовић, *Конзервација натписа на Деспотовој кули у Смедереву*, Музеји 6, Београд 1951, 155—161, сл. 4.

108

Надгробни натпис Вукашина Добрашиновића (после 1433) (сл. 108, Т. XX, 108)

Натпис се налази на високом каменом надгробном споменику са постољем на некрополи у селу Коњском код Требиња.[264] Висина сандука је 1,60 м, дужина 1,20 м, ширина око 0,58 м (доле је сужен). Натпис се налази на ужој страни саркофага.

Вукашин (Вукосав) Добрашиновић се спомиње последњи пут у изворима 18. XII 1433. г. Натпис се датује после овог времена.[265]

Текст гласи:

а се лежи
вѹкьшинь
добрашин-
овићь ѹ тои
доба ѹм(р)не-
хь сваком-
ѹ ме жаѡ
би момѹ

сл. 108

109

Надгробни натпис Љеша Црнојевића (после 1435) (сл. 109, Т. XX, 109)

Натпис се налази на подној гробној плочи у цркви св. Богородице на Кому у Скадарском блату између Жабљака и Врањине.[266] Плоча се налази десно од улаза у цркву.

Натпис гласи:

+ сiа плоча деспо-
та степана вое-
воде мѹ лѣша
црьноевића

сл. 109

Љеш Црнојевић се помиње од 1403. г. до 1435. г.[267] Натпис је из времена после 1435. г.

[264] M. Vego, *Zbornik III*, 14—15, бр. 132 (са старијом литературом). Димензије споменика код: Ć. Truhelka, *Starobosanski natpisi*, GZM VII, 1895, 266.

[265] М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 77.

[266] И. С. Јастребов, *Стара Сербія и Албанія*, Споменик СКА XLI, Београд 1904, 153; литература о натпису Љеша Црнојевића у: *Историја Црне Горе* II_1, Титоград 1970, 478, нота 3.

[267] *Историја Црне Горе* II_1, 478, нота 3.

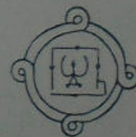
110

Надгробни натпис Родопа (7. фебруар 1436)
(сл. 110, Т. XX, 110)

Натпис се налази на надгробној плочи која је богато украшена рељефним преплетом, а пронађена је у разрушеној цркви у селу Бањи код Рудника у метохијској Дреници.[268] Родоп је био познати звоноливац.[269] Текст натписа у првом делу чине стихови из 26. псалма.[270] Испод текста у кругу је Родопов монограм. Текст гласи:

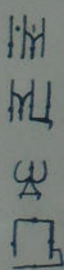
+ г(оспод)и вьзлюбихь бл-
аголѣние дому т-
воего и мѣсто вьсе-
лениia слави твоеѥ
не погуби сь не[чь]-
стивыми д(у)шу мою ⁝
вь лѣ(то) · ѕцмд · м(ѣсе)ца
февруаріа ӡ · д(ь)нь ·
прѣстави се рабь
б(о)жи родшпь · вѣ-
чнаа ему паметь ⁝ ·

монограм
(ρ)шд(ш)пь

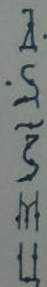

сл. 110

лигатуре

бројеви

титле

надредни знаци

знаци интерпункције

111

Надгробни натпис Радована (пре 1439)
(сл. 111, Т. XXI, 111)

Натпис тече дуж једне дуже и једне уже стране надгробног споменика у облику сандука у селу Мећеђи код Устипраче.[271] Радашин крстијанин, који се помиње у натпису, не среће се у изворима после 19. августа 1439. г.[272] Натпис се стога датује у период пре овог датума.[273] Текст гласи:

[268] С. Смирнов—Б. Бошковић, *Археолошке белешке из Метохије и Прекорупља*, Старинар VIII/IX, 1933/34, 261—262, сл. 15, 16.

[269] В. Петковић, *Родоп из Дренице*, Прилози КЈИФ VII, 1927, 116—122.

[270] Исто, 116.

[271] M. Vego, *Zbornik IV*, 14—15, бр. 209 (са старијом литературом).

[272] Исто; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, 633, 635, 637 (бр. 612, 614 и 615).

[273] M. Vego, *Zbornik IV*, 14—15, бр. 209, датује натпис међутим, после 1439. г.

каменне ѕзвѕче радова[н] с милим
с крьстиѣниномь с радашиномь
[за жив]ота на се

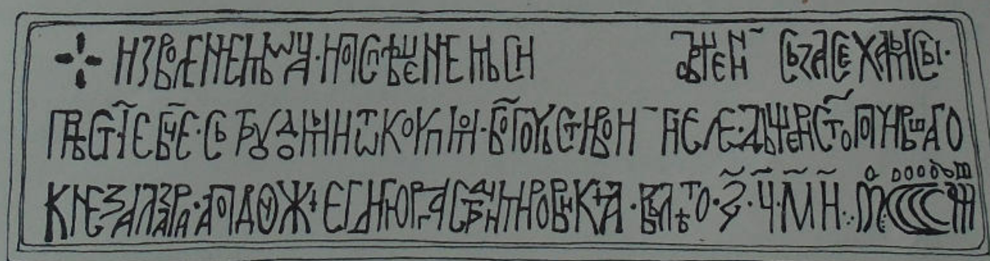
сл. 111

112

Ктиторски натпис госпође Јелене Страцимировић
(1440) (сл. 112, Т. XXI, 112)

Натпис се налази на надвратнику портала цркве св. Богородице на острву Брезовици (Горици) на Скадарском језеру.[274] Натпис је изванредно клесан, тече у три реда, на крају је датум поновљен латинским бројевима. Текст гласи:

+ изволениемь ѡца · и поспѣшениемь сина и д(оу)ха св(е)т(а)го посвещениемь.
сьзда се храмь сы.
прѣс(ве)тїе б(огороди)це · сь трѕдомь и ѡткоупом · богочьстивои г(оспо)ги еле ·
дьщери с(ве)топочившаго
кнеза лаз(а)ра · а подроужїе г(оспо)ди(на) гюргїа страцимировикїа · вь
лѣто · ѕ · ц҃ · м҃ · и҃ :· MCCCCIIII

сл. 112

бројеви

титле

знак интерпункције

лигатуре

[274] Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 88, бр. 276; снимак натписа дао нам је проф. Б. Бошковић.

113

Надгробни натпис јеромонаха Доментијана
(1443) (сл. 113, Т. XXI, 113)

Натпис се налази на рубу оштећене плоче која је пронађена приликом истраживања у цркви Петковици код Страгара.[275] Дужина текста износи око 10 см. Слова су урезана ситно шиљатом алатком. Текст гласи:

вь лѣ(то) ѕ҃ц҃н҃а҃ пре(с)тави се ра(б) [б(о)]жи[і]
їер(о)мωнах дом(е)нтіань

сл. 113

бројеви

114

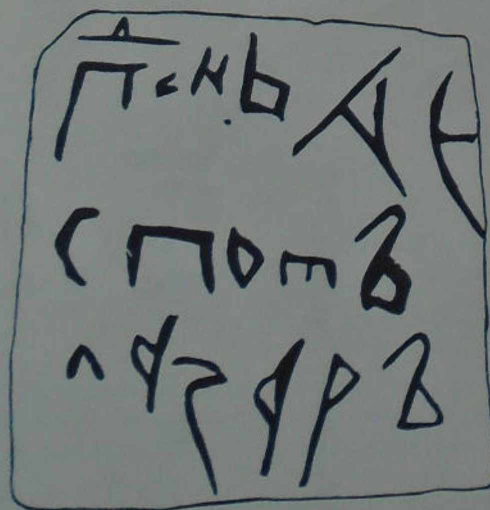
Натпис деспота Лазара и Гргура (1446—1458)
(сл. 114, Т. XXI, 114)

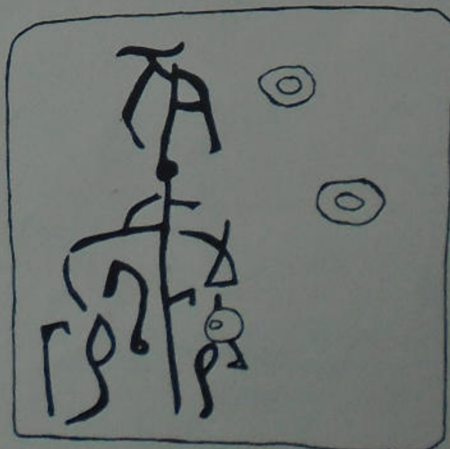
Натпис се налази на обе стране плочице од меког талкшист камена која је пронађена у шуту у комплексу манастира Градца.[276] Боја камена је маслинастомрка, димензије 2,7 х 2,8 см, дебљина 0,9 — 1,1 см. Текст на предњој страни гласи:

г(о)с(по)д(и)нь де-
спотъ
лазаръ

На другој страни урезан је плитко монограм који се тешко чита. Врх монограма чине изгледа два слова :ЛА (зар), средина би се могла протумачити као Г(оспо)д(ин), а доњи део је јасан и гласи: Гръгѹръ.

Плочица је са наличја била за нешто причвршћена јер је очувано испупчење са три рупице. Натпис се датује у време деспота Лазара од 1446 до 1458. г.[277]

сл. 114

[275] Д. Мадас, *Црквина „Петковица" код Страгара*, Саопштења IX, 1970, 95, сл. 5.
[276] М. Шакота, *Камена плочица из Градца*, Саопштења РЗЗСК VIII, 1969, 129—131, сл. 1, 2.
[277] К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 386.

115

Надгробни натпис војводе Згура (1454)
(сл. 115, Т. XXI, 115)

Натпис је уклесан у надгробну плочу која је пронађена у селу Злести крај Охрида и пренета у охридски музеј.[278] Плоча је од сивог кречњака дуга 183 см, широка 70 см и дебела 20 см. Висина слова је 5—8 см. Слова су изведена на грубо заравњеној површини камена косим резом дубине 3 мм. Текст гласи:

+ вь лѣт(о) · ѕ ц
ѯ в прѣст-
авн се згоу-
рь воивод-
а вѣчна моу
паметь

сл. 115

бројеви

лигатура

116

Ктиторски натпис херцега Стефана (1454)
(сл. 116, Т. XXI, 116)

Натпис је уклесан у бели мермерни надвратник цркве св. Ђорђа у Доњој Сопотници код Горажда.[279] Натпис је премазан мрком уљаном бојом. Дужина натписа је 1,24 м, ширина 0,18 м, док је висина слова уједначена — 7 см. Облици и спојеви слова у натпису показују најбоље везу епиграфских калиграфских натписа са потписима повеља. Манир шрафирања слова (нпр. А) који је карактеристичан за клесара овог натписа, среће се у потписима повеља босанских владара, а и општи изглед натписа из Сопотнице са изграђеним системом лигатура указује на дворску канцеларију.[280]

Текст натписа гласи:

+ вь лѣт(о) ѕцнд азь раб х(ри)с(т)ȣ б(ог)ȣ г(опо)д(и)нь херц(е)гь ст(е)фан:
вьздвыгох; храмь с(ве)т(а)го вел(и)комȣч(е)н(ик)а
х(ри)с(то)ва геѡргіа. моле с(е) емȣ. да пом(о)лит се ѡ м(ь)нѣ грѣшн(о)мь
вл(а)д(и)ць(і) моемȣ х(ри)с(т)ȣ

[278] Фотографију натписа и податке о натпису прибавио нам је В. Маленко, сарадник Завода за заштиту споменика културе у Охриду.

[279] M. Vego, *Zbornik III*, 54—55, бр. 193 (са старијом литературом). Калк натписа и све податке о њему које наводимо прикупили смо на терену.

[280] П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 395, сл. 197, 396, сл. 198, 397, сл. 199, 399, сл. 201.

сл. 116

лигатуре · знаци интерпункције · бројеви · титле

надредни знаци

117

Надгробни натпис кнеза Радивоја Влатковића
(1460—1463) (сл. 117, Т. XXII, 117)

Натпис је уклесан на јужној бочној страни надгробног споменика у облику сандука са постољем на некрополи у селу Опличићима код Чапљине.[281] Димензије сандука су: 165 x 108 x 48 см.[282] Натпис се датује у време од 25. III 1460. г, кад се последњи пут помиње у изворима Радивоје Влатковић, до 1463. г. када се јављају његова браћа без њега.[283]

Текст гласи:

+ а сеи лежи кнез радивои влатко-
вићь ѹ тои вриме наиболи мѹжь
ѹ дѹбравахь бихь

а вѹреб(а) лавь сеи сѣче
грѹбачь
ковачь

сл.117

[281] M. Vego, *Zbornik I*, 56—57, бр. 36 (са старијом литературом).

[282] Š. Bešlagić, *Stećci u Opličićima*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 145—153, сл. 1, 2.

[283] M. Vego, GZM XV/XVI, 1960/61, 271; M. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас СКА CLVIII, Београд 1935, 257.

118

Надгробни натпис госпође Маре Црнојевић (1464—1465) (сл. 118, Т. XXII, 118)

Натпис се налази на гробној плочи у поду цркве св. Богородице на Кому. Плоча, од племенитог белог камена, налази се уз бочни зид. Натпис је при врху плоче и подељен је орнаменталном траком по средини.[284] Дуг је око 30 см, широк 8 см, висина слова варира од 2,5 до 3,5 см.[285]

Текст гласи:

сıа плоча г(о)спогє
марє

сл. 118

лигатура — титла

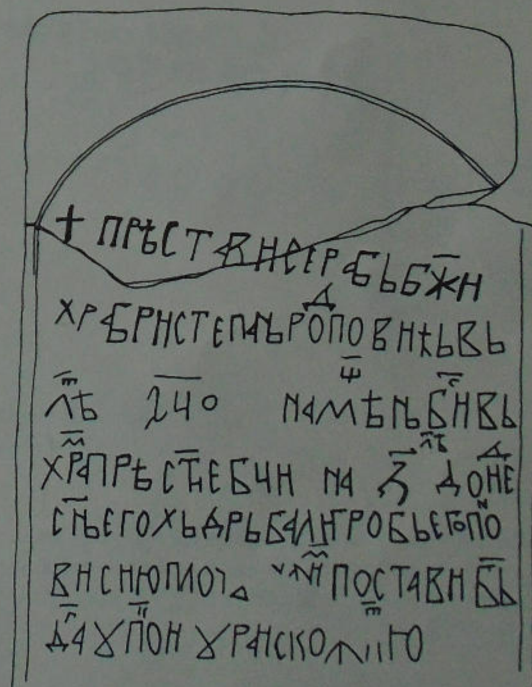
119

Надгробни натпис Степана Родоповића (1469) (сл. 119, Т. XXII, 119)

Плоча са натписом налази се у музеју у Скопљу.[286] Плоча је од сивог гранита грубо оклесана, димензија 114 x 62 x 12 см, док висина слова износи у просеку 4 см.[287] Текст је уклесан на горњој половини плоче и гласи:

+ прѣстави сє рабь б(о)жи
храбри стєпань род(о)повић вь
лѣт(о) ѕцо намѣщ(ѣ)нь бис(ть) вь
храм(ь) прѣс(вє)тиє б(огороди)ци на з҃ лѣт(о) доидє
с(и)нь єго хьдрьбал и гробь єго пон(о)-
ви сию плочѹ [над] ним(ь) постави б(ог)ь
да г(д) ѹпок(о)и ѹ раиско[м] ж[и]т[и]ю

лигатуре — бројеви — титле

сл. 119

[284] *Историја Црне Горе* II_2, Титоград 1970, 496—497, нап. 33 и сл. 99.

[285] Подаци о натпису наведени су према калку натписа проф. Ј. Ковачевића.

[286] П. Поповић, *Неколико звона из XV века*, Старинар IV, 1926/27, 109.

[287] Натпис смо копирали 1972. г. у Народном музеју у Скопљу.

120

Надгробни натпис Радоја сина војводе Стипана
(пре 1475) (сл. 120, Т. XXII, 120

Натпис се налази на стећку у облику сандука на некрополи у Радимљи.[288] Споменик је горе дуг 120 см, доле 100 см, широк горе 100 см, а доле 72 см и висок 170 см. Почива на постољу које има у средини удубљење. Димензије постоља су: 260 x 171 x 28 см. Натпис је широк 11 см, висина слова 3—4 см.[289]

Војвода Петар, који је поставио споменик брату Радоју, према подацима из извора живео је седамдесетих година XV века. Натпис може да се датује пре 1475. г. јер се тада међу браћом Војводе Петра не помиње Радоје.[290] Текст натписа гласи:

+ сие лежи добри радое синь воеводе стипана на свои баштини на батногахь
си билигь постави на ме брать мои воевода петарь

сл. 120

121

Надгробни натпис Махмута Бранковића
(1471—1485) (сл. 121, Т. XXII, 121)

Натпис је уклесан на каменом нишану који се налазио у селу Бранковићима код Рогатице а отуда је пређет у Земаљски музеј у Сарајеву.[291] Текст гласи:

и погибе на бо-
ю деспотовꙋ
а сие бил(и)гь
·махмꙋта

бранков-
иħа на сво-
и баштин-
не
на петро-
вꙋ полꙋ
да е благ(о)с(л)-
овена р-
ꙋка ко-
ѣ сиече
и писа

[288] M. Vego, *Zbornik I*, 68—69, бр. 45 (са старијом литературом).

[289] A. Benac, *Radimlja*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine I, 1950, 9, сл. 13, 14; T. XL, сл. 79a, b.

[290] B. Hrabak, *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*, GZM VIII, 1953, 326.

[291] M. Vego, *Zbornik IV*, 36—37, бр. 225 (са старијом литературом).

Околина Рогатице припадала је турској нахији Борач где појаву исламизације можемо очекивати тек после 1463. године када су Турци запосели ове крајеве. Отуда би се тешко могло прихватити датирање М. Вега који погибију Махмута Бранковића, потурчењака, у „боју деспотовом" ставља у период од 1454—1459. г. Највероватније је да помен „деспотовог боја" треба повезати са деспотом Вуком Гргуровићем, унуком деспота Ђурђа Бранковића, који је у служби угарског краља Матије био истакнута личност у продорима на турску територију, па се натпис може датовати у период од 1471. — 1485. године.

лигатура

сл. 121

122

Надгробни натпис Богавца и Тараха Бољуновића
(пре 1477) (сл. 122, Т. XXIII, 122)

Натпис је уклесан на стећку са постољем са некрополе у селу Бољуни код Стоца.[292] Саркофаг је дуг 128 см, висок 110 см, док му је дебљина 73 см. Плоча на којој почива дуга је 184 см, широка 137 и дебела 20 см.[293]

Милиш Тараховић, син Тарахов, помиње се 1477. г. из чега се може закључити да му је отац већ био мртав.[294] Отуда се натпис може датовати у период пре 1477. г. На овакво датовање указује и клесар натписа, ковач Грубач, који је радио и натпис на надгробном споменику кнеза Радивоја Влатковића, којег извори помињу последњи пут 1460. г.[295]

Текст натписа гласи:

а се леже
богаваць и
тарахь болȣ-
нови-
ћь с ѣме

+ а се: сѣ-
че: грȣ-
бачь
молȣ се: боже
помилȣи ме
милости
твое

знак интерпункције

:

лигатура

сл. 122

[292] M. Vego, *Zbornik II*, 18—19, бр. 63 (са старијом литературом).

[293] Исти, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZM XVII, (A), 1962, 209.

[294] B. Hrabak, GZM VIII, 1953, 325.

[295] M. Vego, GZM XV/XVI, 1960/61, 271.

123

Ктиторски натпис Ивана Црнојевића (1484)
(сл. 123, Т. XXIII, 123)

Натпис је био урезан у надвратник првобитне цркве цетињског манастира, задужбине Ивана Црнојевића.[296] Данас је узидан изнад улаза у нову цркву манастира на Цетињу.[297]

Текст натписа гласи:[298]

+ вь име рождьства ти. прѣс(ве)та б(огороди)це
сьзидахь сьи свети. храмь твои
азь грѣшни рабь твои · ивань цьрно-
евикь. вь лѣто. ѕ · ц҃ · ҁ : в҃ :

сл. 123

лигатуре

бројеви

знаци интерпункције

124

Натпис војводе Петра (1477 — 1490)
(сл. 124, Т. XXIII, 124)

Натпис је уклесан у камену столицу у стени у Ошанићима код Стоца.[299] Натпис на столици говори да ју је обновио војвода Петар после очеве смрти у периоду од 1477. г., када се он први пут јавља као старешина катуна Храбрена, до његове смрти око 1490. г.[300]

Текст натписа гласи:

а се сто воеводе
стипана мило-
радов(и)ћа
а понови
га воево-
да пет-
арь синь
мѹ

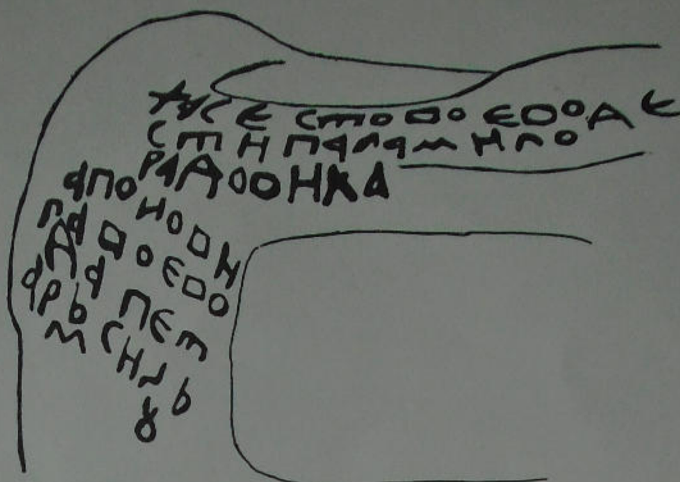
[296] П. Ровинскій, *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ*, II₄, С. — Петербургъ 1909, 128—129.

[297] *Историја Црне Горе II₂*, Титоград 1970, 489, нота 18, сл. 94; фотографију натписа коју смо користили у раду дао нам је В. Јовановић.

[298] П. Ровинскій, *Черногорія* ..., 129.

[299] M. Vego, *Zbornik II*, 12—13, бр. 56 (са старијом литературом).

[300] B. Hrabak, GZM VIII, 1953, 326—327.

сл. 124

125

Надгробни натпис архиепископа Теодосија Дојчетовића (20. март 1498) (сл. 125, Т. XXIII, 125)

Натпис је урезан на велику камену плочу (2,25 x 0,96 x 0,18 м) која је пронађена у џамији села Врела.[301] Натписно поље дуго је 0,76 м, широко 0,63 м, док је висина слова 5—7 см. Текст натписа гласи:

си гробь прѣωс(ве)щеннаго архї-
еп(и)ск(о)па фωстанскаго кур(ь) θеωд(ω)сїа
доичетовикіа вѣчна мꙋ паметь
вь лѣт(о). з҃ · ѕ. м(ѣсе)ць м(арть) к҃ прѣ-
стави се вь · в҃ · чꙿс(ь) нωщи

лигатуре

бројеви

титле

надредни знак

знаци интерпункције

сл. 125

[301] S. Smirnov, *L'èglise de la Mère-de-Dieu de Hvosno*, Старинар X/XI, 1935/36, 51—52, сл. 10. Податке о натпису које смо користили у раду дао нам је В. Јовановић.

III

ХРОНОЛОШКЕ ТАБЛЕ

	1 Самуилов натпис 993	2 Варошки натпис 17. II 996	3 натпис чргубила Мостича 976—1001	4 Битољска плоча 1017	5 натпис жупана Грда 1173—1189	6 Поваљски натпис 1184	7 натпис бана Кулина 1185	8 натпис судије Градеше 1180—1204	9 Благајски натпис 1168—1196
а	ааа	а	а	аааааа	ааааа	ааааа	ааааааа	аааа	аааа
б	бб		ббб	ббб	ббб	бб	ббб	б	
в	вв		ввввв	вввв	ввв	в	вввв	вввв	вв
г	гг		гг	гг	гг	г	ггг	гг	г
д	дд	д	д	дд	ддддд	дд	ддд	дддд	д
е	є	єє	єєєєє	єєєє	єєєє	єєє	єєє	єєєєєєє	єє
ж	ж		ж	жжж	ж	ж		жж	ж
ѕ									
з	з		зз	ззз	зз	ззз	ззз	ззз	
і			іі	ііі	++	і		і	
и	н	н	нн	ин	н	н	н	н	н
ђ									
к	кк			кк	кк	кккк	кккккк	к	к
л	лλλ	λ	λλ	ллл	л	лл	л	λλλ	л
м	мм		ммм	ммм	ммм	мм	м	м	м
н	NN	N	NN~	NN	NNN	NN	NN	NNN	N
о	о	оо	о	о	ооо	о	оо	о	ооо
п	п	пп	п	п	пп		пп	п	
р	ррр	р	рррррр	ррр	рр	рр	ррррр	ррр	р
с	ссс		сссссс	сссссс	ссс	сс	сс	ссс	сс
т	т	т	тттт	т	ттт	тт	т	т	т
оу, ѹ	оу ѹ	ѹ	оу оу	оу оу оу	ѹ ѹ ѹ	ѹѹѹ	ѹ ѹ ѹ	ѹѹѹѹ	оу оу
ф		ф		ф					
х	хх			хх	х	х		х	х
ѡ	ѡ	ѡ		ѡ					
щ				щ			щ		
ц	ц		цц	ццц		цц	ц		
ч		ч	чч	ччч		чч	чч	чч	
ш			ш	ш				ш	
ъ	ъъ	ъ	ъъъъ	ъъъъъ	ъъъъъ	ъъъ	ъъъъ		
ь	ьь		ььь	ььь		ьь	ь	ьь	ьь
ы, ꙑ			ꙑꙑꙑꙑ	ꙑꙑꙑꙑ	ꙑ	ꙑꙑ		ꙑ	
ѣ	ѣѣѣ	ѣ	ѣѣѣѣ	ѣѣѣѣ	ѣѣѣ	ѣѣ	ѣѣ	ѣѣ	ѣѣ
ꙗ			ꙗ	ꙗ					
ѥ			ѥ						
ю				юю				ю	
ѧ, ѩ	ѧѧ		ѧ	ѧѧѧѧѧѧѧ					
ѫ, ѭ	ѫ		ѫ	ѫѫ			ѫ		
ѳ									
ѯ									
ѱ									
у			у						

	10 натпис кнеза Мирослава 1170—1190	11 натпис Вране дуке 1197—1207	12 натпис Лада 1218	13 Трновски натпис цара Јована Асена II 1230	14 натпис Марије Дивице 11. март 1231	15 натпис кнеза Мирослава (Омиш) 1208—1235	16 Кожељски натпис 1239
а	аааа	аааааа	ааааааааа	аааааааааааааааа	ааааааа	аа	
б	бб		бб	ббббб	ббб	б	
в	в	ввв	вввв	вввввввв	ввв		вв
г	г	г	г	ггггг			
д	д	д	дд	дддддддд	ддд	д	
є	єєє	є	є	єєєєєєєєєєєє	єє	єєє	
ж	ж		ж	жжж	жж	жж	
ѕ							
з	ззз	з	з	зззззззззз	з	зз	з
і	і	і		іііі			
и	и	и	ии	иии	ии	ии	
ћ							
к	к	кккк	к	ккккккк		к	
л	лл	лл	лл	лллллллл	л	лл	л
м	мм	м	мм	мммммммм	ммм	ммм	м
н	ннн	н	н	ннннн		нн	
о	о	о	оо	оооо	оо	оо	о
п	п		п	п	пп		
р	ррр	ррр	рр	рррррррррр	ррр	рр	р
с	ссс	с	ссссс	ссссссссссс	сс	сс	с
т	тт	т	т	тттттт	тт	тт	тт
оу, ȣ	оу	оу	оу	ȣȣȣ оу	ȣ		
ф				ф			
х	хх		ххх	хххххх			
ѡ		ѡ	ѡѡ	ѡѡѡѡѡ			
ѱ				ѱѱ			
ц	ц	цц	ц	цццц	цц	ц	
ч		ч		чччч			
ш				шш			
ъ		ъъъъ		ъъъъъъъъъ		ъъъ	
ь	ььь		ььь	ьь	ь		
ы, ъі		ы		ыыыы			
ѣ	ѣѣ	ѣѣ	ѣ	ѣѣѣѣѣѣѣѣѣѣ	ѣѣѣ	ѣ	ѣ
ꙗ					ꙗ		
ѥ							
ю				ю			
ѧ, ꙙ			ѧ	ѧѧѧѧѧѧѧѧѧѧѧ			
ѫ, ѭ			ѫѫ	ѫѫѫѫѫѫѫ			
ѳ				ѳ			
ѯ							
ѱ							
у							

	17 натпис жупана Прибилше 1234—1243	18 Врачански натпис 1246—1256	19 Батошовски натпис 1246—1256	20 Морачки натписи 1252	21 натпис епископа Неофита 1269	22 натписи из Богородице Љевишке 1307
А	ааааааааа	аааааа	ааааааааааааа	ААААААА	ааааааааа	АААААА
Б	БББ	Б	ББББББ	ББ	ББББ	БББ
В	ВВВВВВ	В	ВВВВВВВ	ВВВ	ВВВВВВ	ВВВ
Г	Г	Г	ГГГ	ГГ	ГГГ	Г
Д	ДД		ДДД	ДДД	ДДД	ДД
Е	Є	ЄЄ	ЄЄЄЄЄЄЄЄ	ЄЄЄ	ЄЄЄЄ	ЄЄЄЄ
Ж	ЖЖ		Ж	Ж	ЖЖ	Ж
S						
З			ЗЗ	ЗЗ	З	ЗЗЗЗ
І		І	І	ІІ	ІІ	І
И	ННН	Н	ННН	ННН	ННН	Н
Ћ						
К	КК	К	ККККККК	КК	ККККК	КККК
Л	ЛЛЛ	Л	ЛЛЛЛЛЛЛ	ЛЛЛ	ЛЛЛЛ	ЛЛ
М	М	М	ММММММ	ММ	ММММММ	ММ
Н	NN	NN	NNNNN	NNN	NNNNN	N
О	ОО	ОО	ОООООО	ООО	ООООО	ООО
П	ПП		ПП	П	ПП	П
Р	РРРРРР	РРРРР	РРРРРР	Р	РР	РРРР
С	ССС	ССС	ССССССС	ССС	СССССС	СССС
Т	Т	Т	ТТ	ТТТТТ	ТТ	ТТТ
ОУ, Ȣ	Ȣ ОУ		ȢȢȢ	ȢȢȢȢȢȢȢȢȢ	ОУ	ОУ Ȣ
Ф				Ф	ФФФ	Ф
Х	Х		ХХХХ	ХХХХ	ХХХХХ	ХХ
Ѡ			Ѡ	Ѡ	ѠѠѠѠ	ѠѠѠ
Щ			Щ	ЩЩЩ		Щ
Ц		Ц	ЦЦ	ЦЦ	ЦЦ	ЦЦ
Ч			Ч	Ч	ЧЧ	Ч
Ш	Ш			ШШ	Ш	Ш
Ꙉ						
Ь	ЬЬЬЬЬЬЬ	ЬЬ	ЬЬЬЬЬ	Ь	ЬЬЬЬЬЬ	Ь
ЬІ, ЪІ		Ы	ЫЫЫ	ЫЫ	Ы	Ы
Ѣ	ѢѢѢ	ѢѢ	ѢѢ	Ѣ	ѢѢ	ѢѢ
Ꙗ				ꙖꙖ	Ꙗ	Ꙗ
Ѥ				Ѥ	Ѥ	ѤѤ
Ю			Ю		Ю	ЮЮ
Ѧ, Ѩ			ѦѦѦѦ			
Ѫ, Ѭ			ѬѪѪѪѪ			
Ѳ						
Ѯ						
Ѱ						
Ѵ				Ѵ		

T.IV

	23 натпис краља Милутина из Ст. Нагоричина 1313	24 натпис краља Милутина из Студенице 1314	25 натпис казнаца Драгослава 1315	26 натпис Стефана Порђе децембар 1317	27 Кастальан 20. јул 1322	28 натпис Васила 1327
а	аааааааааа	аааа ааааааааааааааааа	ааааааааа	ааааа	аа	ааааа
б	бббб	б	бб	б	б	бб
в	вввв	ввввввв	вввввв	ввв		вв
г	ггг	гг	гг	гг		г
д	дддд	дд дд	д ддддд			
є	єєєєєє	єєєєєєєєєєєєєє	єєєєєєєєєєє	єєєєє		є
ж	жжж	жжжж	жж	ж		
ѕ						
з	ззззз	зззз	зз	ззз		з
і	і	ії	ії			
и	ннн	нннннн	ннннн	н	н	н
ћ						
к	кккккк	ккккк	кккк	к	к	
л	лллллл	ллллл	лллллл	ллллл		л
м	мммм	мммммм	ммммм	мммммм		м
н	ииииии	иииииии	иииии	ии		
о	оо	ооооо	оо	оо	о	оо
п	п	ппп	пп	п		
р	ррррр	рррррр	рррр	р		рр
с	ссссссссс	ссссссссссс	ссссссссс	сссс	с	ссс
т	ттт	ттттт	ттт	тт		т
оу, ꙋ	ꙋꙋꙋꙋꙋ	ꙋꙋꙋꙋꙋꙋꙋꙋꙋꙋꙋ	ꙋꙋꙋ	ꙋꙋ	оу	
ф		ф		ф		
х	х	хххххх	х			х
ѡ	ѡ	ѡѡѡѡ	ѡѡ			
щ			щ			
ц	цц	ц	ццц		ц	
ч	чч	ч	ччч	ч		
ш	ш	шшш	шш			
ъ	ъъъъъ					
ь	ьь	ььь	ььььььь	ь		ььь
ы	ыы	ыыы			ы	
ѣ	ѣѣѣѣѣѣѣ	ѣѣѣ	ѣѣѣ	ѣѣѣ		
ꙗ		ꙗꙗꙗ		ꙗ		
ѥ		ѥѥ	ѥ			ѥѥ
ю		юю	ю			
ѧ, ꙙ	ѧ					
ѫ, ѭ	ѫ					
ѳ						
ѯ						
ѱ						
ѵ						

	29 натпис краља Стефана Дечанског из манастира Бање 1329	30 натпис монахиње Марте око 1330	31 натпис Драгослава Тутића 1332	32 натпис из 1335	33 натпис фра Вите 1335	34 натпис Антонија 1/2 XIV века	35 натпис Хреље 1335
а	аааааааааааааа	ааааааааа	ааааааа	ааа	ааааааа	аа	ааааа
б	ббб	ббб					б
в	вввввв	вв	ввв	вв	ввв	в	ввввв
г	ггг	г	ггг		г	г	гг
д	дддд		д		ддддд		ддддд
є	єєєєєєєє	єєє	єєєєє	є	єєє	є	єєєє
ж	ж	жж		ж			ж
ѕ							ѕ
з	зз				зззз		
і	і	і	і				
и	иии	ии	ии	и	иии	и	иии
ћ							
к	ккккккккк	кк	кк		ккккк		кккк
л	лллл	л	ллл		ллл		л
м	мммм	мммммм	мммм		ммммм	м	м
н	нннн	н	нн	нн	ннн	н	нннн
о	ооо	оо	оо		о	о	о
п	п	пп	пп		п		п
р	рр	рррр	рр		ррр		ррррр
с	сссссссс	ссс	сссссс	с	сссс	сс	ссссс
т	тт	тт	т		тт	т	тт
оу, ȣ	ȣȣȣȣȣȣ		оу		оу оу оу		ȣȣȣȣ
ф	ф				фф		
х	хх	х	хх				х
ѡ	ѡ		ѡ		ѡ		ѡѡѡ
щ	щ				щ		
ц	цц	ц	ц		ц	ц	цц
ч	ч		ч	ч			
ш					ш		ш
ъ						ъ	
ь	ьььь	ьь	ьььь	ь	ьььь		ьь
ъі, ы	ъіъі						ыыыы
ѣ	ѣѣ	ѣ	ѣѣѣѣ	ѣ	ѣѣѣѣ		ѣѣѣѣ
ꙗ		ꙗꙗ					
ѥ	ѥ	ѥѥ			ѥ		
ю	ююю	ю			юю		
ѧ, ѫ							
ѩ, ѭ							
ѳ							
ѯ							
ѱ							
у	у						

T. VI

	36 натпис госпође Данице 1337	37 натпис великог војводе Јована Оливера 1341	38 натпис ћесара Хреље 27. децембар 1342	39 натпис кнеза Балдовина 1331—1343/5	40 натпис Исаије Симона 30. новембар 1345	41 натпис Симона 22. јули 1346
А	ААААААА	ААААААААААА	ААААААААААААААА	АА	ААААААААА	АААА
Б	Б	БББББББ	ББББББ	ББ	БББ	ББ
В	ВВВВВ	ВВВВВВВВВ	ВВВВВВВ		ВВВВ	ВВВ
Г	ГГГГ	ГГ	ГГ		ГГ	
Д	ДДДДД	ДДДД ДДДД	ДДДДДД	Д		
Є	ЄЄЄЄЄЄ	ЄЄЄЄЄЄЄЄЄЄЄ	ЄЄЄЄЄЄЄЄЄЄЄ	ЄЄ	ЄЄЄЄЄ	Є
Ж	ЖЖЖ	ЖЖЖЖ	ЖЖЖ		ЖЖ	Ж
Ѕ						
З	ЗЗ	ЗЗЗЗЗЗЗЗЗЗ	ЗЗЗЗЗЗЗ	З		
І		ІІІІ	ІІ			І
И	ИИИИ	ИИИИИ	И	И	ИИ	ИИ
Ћ						
К	ККККК	ККККККККК	ККККККК	КК		
Л	ЛЛЛ	ЛЛЛЛЛЛЛЛЛЛЛ	ЛЛЛЛЛ		Л	Л
М	ММММ	ММММ	ММММММММ	М	ММММ	МММ
Н	НННН	ННННННННН	НННННН	ННН	ННН	Н
О	ООО	ОООО	ООО		О	О
П	П	ПП	П		ПП	П
Р	РРРР	РРРРР	РРРРРР	Р	РРР	РР
С	СССССС	СССССССССС	ССССССССССС		СССС	ССС
Т	ТТТТТ	ТТТТТ	ТТТ		ТТ	Т
ОУ, Ѹ	ОУ ОУ ОУ Ѹ	ѸѸ ОУ Ѹ ОУ Ѹ	Ѹ ОУ Ѹ ОУ Ѹ Ѹ ОУ Ѹ Ѹ		Ѹ	
Ф	Ф	ФФ	Ф			
Х	Х	ХХХ	ХХХ			
Ѡ	Ѡ	ѠѠѠѠ	ѠѠѠѠѠѠ	Ѡ		
Щ		ЩЩ	ЩЩЩЩ			
Ц	ЦЦ	ЦЦЦЦЦ	ЦЦЦ	Ц	Ц	Ц
Ч	Ч	ЧЧЧ	Ч		ЧЧ	
Ш	Ш	Ш	Ш			
Ъ		Ъ				
Ь	ЬЬЬЬЬЬ	ЬЬЬЬЬ	ЬЬЬЬ	Ь	ЬЬЬЬЬ	ЬЬЬ
Ы, ЬІ	Ы	ЫЫЫЫ	ЫЫ			
Ѣ	ѢѢ	ѢѢѢѢѢѢѢѢѢѢ	ѢѢѢ		ѢѢѢ	ѢѢ
Ꙗ		ꙖꙖ	ꙖꙖꙖꙖ		Ꙗ	
Ѥ		ѤѤѤ			Ѥ	
Ю		ЮЮ	ЮЮ			Ю
Ѫ, Ѭ						
Ѧ, Ѩ						
Ѳ						
Ѯ						
Ѱ						
Ѵ						

	42 натпис великог челника Димитрија 6. март 1349	43 натпис Вратка Чихорића 5. јул 1349	44 натпис Дабижива 1355	45 натпис Марије Палеолог 1355	46 натпис Аврама 1346—1355
А	аааааааа	аааааааааааа	ааааааа	ааааааа	а
Б	БББ	ББББ	ББББББ	ББ	
В	ВВВВВВ	ВВВВВВ	ВВВВВВ	ВВВВВВВ	В
Г	ГГ	Г	ГГ	ГГ	
Д	ДДДДДДД	Д	ДДД	ДДДД	
Є	єєєєєє	єє	єєєєєє	єєєєє	
Ж	Ж		ЖЖ	ЖЖ	
Ѕ					
З	ЗЗ	З	ЗЗ	ЗЗЗЗЗ	
І				І	
И	НН	НИ	НН	НН	
Ћ					
К	ККК	ККККК	КК	КККК	
Л	ЛЛЛ	ЛЛЛ	Л	ЛЛЛЛ	
М	ММММММММ	ММ	ММММММ	МММ	М
Н	НН	ННН	ННН	НННННН	
О	ООО	ООО	ОО	ОО	
П	П	П	П	ПП	
Р	РРРРРР	РРРРРРР	РРРРР	РРР	РР
С	СССССССССС	СССС	СССССССС	ССС	С
Т	ТТТТ	ТТТТТ	Т	ТТ	
ОУ, Ȣ	ȣȣȣ	ОУ ОУ	ȣȣȣ	ȣȣȣȣ	
Ф	Ф			Ф	Ф
Х	ХХХ	Х	ХХ	ХХХХХ	
Ѡ			ѡ	ѡѡѡѡ	
Щ	Щ			Щ	
Ц	ЦЦЦ	ЦЦ	ЦЦЦ	ЦЦ	
Ч	Ч	Ч		ЧЧ	
Ш	Ш	Ш	Ш	Ш	
Ъ			ЪЪЪ		
Ь	ЬЬЬЬЬ	ЬЬЬЬЬ	Ь	ЬЬЬЬЬЬ	ЬЬ
Ы, ЪІ				ЫЫЫ	
Ѣ	ѢѢѢѢ	ѢѢ		ѢѢ	
Ꙗ				Ꙗ	
Ѥ		Ѥ			
Ю			Ю	ЮЮ	
Ѧ, Ꙙ					
Ѩ, Ѭ					
Ѳ	Ѳ				
Ѯ					
Ѱ					
Ѵ					

	47 надгробни натпис игумана Јоаникија 1346—1355	48 натпис Николе Стањевића 1346—1355	49 натпис сина жупана Вратислава 1319 до сред. XIV в.	50 натпис госпође Каталене 1349—1363	51 натпис војводе Масна 1355—1377
А	АААААААААААААА	ааа	ААААА	ааааа	ааАААААААААААААА
Б	БББ				ББ БББ
В	ВВВВВ	ВВВВ	ВВ	ВВВВ	ВВВВ
Г	Г		Г		ГГГГ
Д	ДДДДД	Д		Д	ДДДДД
Є	ЄЄЄЄЄЄЄ	ЄЄЄ	Є	ЄЄ	ЄЄЄЄЄ
Ж	ЖЖЖ		Ж		Ж
Ѕ					
З	ЗЗЗЗЗ				
І					
И	ИИ	И	И		ИИИ
Ћ				Ћ	
К	КККККК	КККК	К	К	ККККК
Л	ЛЛЛЛЛЛЛ	ЛЛ	ЛЛ	ЛЛ	ЛЛЛ
М	МММ			М	ММММ
Н	НННН	НН	Н	НН	НННН
О	ОО	О	О	О	ОООО
П	ПП		П	П	П
Р	РР	Р	Р		РРРР
С	СССССССС	С	СС	ССС	СССССС
Т	Т	ТТ	Т	ТТ	ТТТТ
ОУ, Ȣ	ȢȢȢȢ ОVȢȢVVY		Ȣ	ȢȢ	ȢȢ
Ф	Ф				
Х	ХХХ				ХХ
Ѡ	ѠѠ				ѠѠ
Щ	Щ				
Ц	Ц				Ч
Ч	ҮҮ				
Ш	Ш				Ш
Ъ					
Ь	ЬЬ	Ь	Ь	Ь	ЬЬЬ
Ы, Ꙑ	Ы				
Ѣ	ѢѢ			ѢѢ	Ѣ
Ꙗ	ꙖꙖꙖꙖꙖꙖ				
Ѥ	ѤѤѤѤ				
Ю	ЮЮ				Ю
Ѧ, Ѩ					
Ѫ, Ѭ					
Ѳ	Ѳ				
Ѯ					
Ѱ					
Ѵ					

	52 натпис Дамјана Радослава 6. октобар 1357	53 натпис Димитрија Вратка око 1360	54 натпис епохијара Дабижива јануар 1362	55 натпис Јерине 28. јули 1362	56 натпис Данила 19. окт. 1362	57 натпис Јоакима Ђураша трећег витеза после 1362
А	ааааа	ааааа	аааааа	ааааа	ааа.	аааааааааааааааа
Б	ББ	ББ	ББ	Б		БББ
В	В	ВВВВ	ВВВ	В	ВВ	ВВВВ
Г			Г			ГГ
Д	ДДД	ДД	ДД	Д	ДДД	Д
Е	ЄЄ	Є	ЄЄЄЄЄЄ	Є	Є	ЄЄЄЄ
Ж		Ж	Ж	Ж		
Ѕ						
З	З	З	З			З
І				++		І
И	НН	Н	Н	Н	Н	ННН
Ћ						
К	К	К	ККК	КК		ККК
Л	Л		Л	ЛЛ	ЛЛ	Л
М	МММ	ММ	М	ММ	МММ	МММ
Н	Н	Н	ННН	НН	Н	НННН
О	О	Оо	О			
П	П	П	П	ПП	П	ППП
Р	РРРРР	Р	РРР	РР		РРРРРРРР
С	СССС	СС	ССС	СС		ССССССС
Т	Т	ТТ	ТТ	Т	ТТ	ТТТТТТ
ОУ, Ȣ			ОУ ОУ		Ȣ	ȢȢȢȢȢȢȢ
Ф						
Х	Х		Х	Х		Х
Ѡ	ѠѠ				Ѡ	Ѡ
Щ						
Ц	Ц	Ц	ЦЦ	Ц		ЦЦЦ
Ч	Ч		Ч	Ч	Ч	Ч
Ш			Ш			Ш
Ъ				ЪЪ		
Ь	ЬЬЬЬ	Ь	ЬЬЬ	Ь	Ь	ЬЬЬЬЬЬЬЬ
ЪІ, Ы			Ы			Ы
Ѣ	ѢѢ	Ѣ		ѢѢ	ѢѢ	ѢѢ
Ꙗ	Ꙗ		Ꙗ	Ꙗ		
Ѥ		Ѥ	ѤѤ		Ѥ	
Ю				Ю		
Ѧ, Ѩ						
Ѫ, Ѭ						
Ѳ						
Ѯ						
Ѱ						
Ѵ						

Т. X

	58 натпис великог кнеза Војислава Војиновића 25. октобар 1363	59 натпис кнеза Владислава Николића 1363—1380	60 натпис Ратославе супруге жупана Алтомана 1366—1371	61 натпис непознатог војводе из Речана 23. децембар 1370
А	А А А А А А	а а а а а а а а а а а а а	А А А А А А А А А А	а а
Б	Б Б	Б		Б
В	В В В В В В	В В В	В В В В	В В
Г	Г Г		Г	
Д		Д	Д Д Д Д	Д
Е	Є Є Є Є Є Є Є	Є Є Є Є Є Є	Є Є	Є Є Є
Ж	Ж	Ж	Ж Ж Ж Ж	Ж
Ѕ				
З	З З	З		
І				
И	И И И	И	И И	И И
Ћ				
К	К К К К	К К	К	
Л	Л Л Л	Л Л Л Л Л Л	Л Л Л	
М	М М М	М М М	М	М
Н	Н Н	Н Н Н Н Н Н	Н Н Н	
О	О	О	О О	
П	П	П	П П	П
Р	Р Р Р Р		Р	Р Р
С	С С С	С С С С	С С С С	С С
Т	Т Т Т	Т Т	Т Т Т	Т
ОУ, Ȣ	Ȣ	Ȣ	Ȣ Ȣ Ȣ	
Ф	Ф Ф			
Х	Х Х			
Ѡ				
Ѱ				
Ц	Ц Ц Ц		Ц	Ц
Ч	Ч	Ч		
Ш	Ш		Ш	
Ъ	Ъ			
Ь	Ь Ь Ь	Ь Ь Ь	Ь	
Ꙑ, Ы				
Ѣ	Ѣ Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ
Ꙗ				
Ѥ				
Ю				
Ѧ, Ѩ				
Ѫ, Ѭ				
Ѳ				
Ѯ				
Ѱ				
Ѵ				

	62 натпис Марине Струје 2. март 1371	63 натпис краља Марка 1371	64 натпис Страцимира Балшића 1372	65 натпис Ненада сина казнаца Богдана 1372	66 натпис Марије Велиславе 28. септембар 1372
А	ааааааааа	ааааааааааааа	аааааа	ааааааааа	
Б	ББ	БББ	Б	ББББББ	Б
В	ВВВВ	ВВВВВ	ВВВВ	ВВВВ	ВВ
Г		Г		ГГГ	Г
Д	Д	ДДДДД	Д	ДДД	Д
Є	ЄЄЄЄ	ЄЄЄЄЄЄ	ЄЄЄ	ЄЄЄЄЄ	ЄЄЄЄЄЄЄ
Ж	ЖЖ	Ж		Ж	
Ѕ					
З	З	ЗЗ		ЗЗЗЗЗ	ЗЗ
І		І		І	
И	ИИИ	И	ИИ	И	
Ћ					
К	КК	КК	К	КККК	
Л	ЛЛ	ЛЛЛ	ЛЛ	ЛЛЛЛ	Л
М	ММММ	МММММ	ММММ	ММММ	М
Н	НН	Н	Н	НН	НН
О	О	О	О	ОО	ООО
П	П	ПП	П	ПП	П
Р	РРР	РРРР	РР	РРР	РР
С	ССССС	ССССС	СССС	СССС	ССС
Т	ТТТ	Т	ТТТ	ТТ	ТТ
Ѹ, ꙋ	ꙋ	ꙋ	ꙋ	оу ꙋ оу оу ꙋ	
Ф					
Х		ХХХ		Х	
Ѡ		ѠѠѠѠ		ѠѠ	Ѡ
Щ		Щ		Щ	Щ
Ц	ЦЦЦ	ЦЦ	Ц	Ц	
Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	ЧЧ
Ш		Ш	Ш		
Ъ					
Ь	ЬЬЬЬЬЬЬ	ЬЬЬ	ЬЬЬЬ	ЬЬЬ	Ь
Ꙑ, Ы	Ы	ЫЫ			Ы
Ѣ	ѢѢѢ	ѢѢ		ѢѢ	Ѣ
Ꙗ	ꙖꙖ			ꙖꙖ	
Ѥ	Ѥ	ѤѤѤ	Ѥ		
Ю		Ю		ЮЮ	
Ѧ, Ѩ					
Ѫ, Ѭ					
Ѳ					
Ѯ					
Ѱ					
У					

	67 натпис Марине Витославе април 1374	68 натпис Ђураша Остоуше Пекпала 3. септембар 1377	69 натпис Прибислава Петоивића 1353—1377	70 натпис монаха Доментијана 1379	71 натпис монаха Теодора 9. децембар 1381
а	ааааааааааааа	аааа	ааааа	ааааа	ааа
б	бббб	Ђбб	ббб	бб	б
в	вввввв	вв	ввв	вввв	в
г	гг	г	гг		
д	дддд	д	дд	ддд	ддд
є	єєєєєєєє	єєєє	єє	єє	єєє
ж	жж		жж	ж	
ѕ					
з	зз	з	з	з	з
і					
и	иии	и	ии	и	и
ћ			ћ		
к	ккккк	к	к		к
л	ллллл		ллл	л	л
м	ммм	мм	мм	мммм	мм
н	ннннн	н	нн	ннн	н
о	ооо	оо	о	о	о
п	пп	п	пп		п
р	рррр	ррр	ррррр	рр	рр
с	ссссс	ссссс	ссс	сс	сс
т	ттт	тт	тт	ттт	т
оу,ȣ	ȣ	ȣȣ	ȣȣȣ		
ф		ф			
х		х	хх	х	х
ѡ	ѡ	ѡѡ		ѡѡ	
щ	щ				
ц	ц	ц			ц
ч	чч			ч	
ш	ш	ш			
ъ					
ь	ьььь	ьь	ььььь	ььььь	ь
ъı,ы					
ѣ	ѣѣ	ѣ	ѣѣ	ѣѣ	ѣѣ
ꙗ	ꙗ			ꙗ	
ѥ	ѥ			ѥ	
ю	ю				
ѧ,ѩ					
ѫ,ѭ					
ѳ					ѳ
ѯ					
ѱ					
ѵ					

	72 натпис Карла Топије 1383	73 натпис Стјепана из Раванице 1385—1386	74 натпис Рада Боровића 1385—1387	75 натпис Вука 1385/87	76 натпис Полихраније Радаче 1383—1391
а	аааааааа	ааааааа	а	а	аааааааааааааааааааа
б	б	бб		б	ббббб
в	вввввввввв		в	в	вввввввввв
г	гггг	г			ггг
д	ддд	дд	д		дддддддд
е	ее	е		е	ееееееее
ж					жжжжжж
ѕ					
з		з			зз
і					
и	иии	и	и	и	иии
ћ					ћћ
к	ккк	кк	к	к	кккккк
л	ллл			л	лллл
м	м		м		ммммммм
н	нн	нн			нннннн
о	ооо	о	ооо	о	ооо
п	п	п	п	п	пппп
р	рррррр	рр	рр	р	рррррр
с	сссссссс	с	с	сс	ссссссс
т	ттт	тт	тт	т	т
оу, ȣ	ȣ	ȣȣȣ			оуȣȣȣȣȣȣȣȣȣ
ф					
х					ххх
ѡ	ѡѡ				ѡѡ
ѱ				ѱ	ѱ
ц	ц	ц			ццц
ч					чччч
ш	ш				
ъ	ъ				ъъ
ь	ььь		ь	ьь	ьььььььььь
ъı, ы					
ѣ		ѣ		ѣ	ѣѣѣѣ
ꙗ	ꙗ	ꙗ			ꙗꙗ
ѥ					ѥѥ
ю	юю				ю
ѧ, ѩ					
ѫ, ѭ					
ѳ					
ѯ					
ѵ					
у					

	77 натпис Тодора сина Жегра номика 27. август 1387	78 натпис Маре жене Ивана Шишмана III 1388	79 натпис сина челника Милоша 1390	80 натпис кир Матеја 1393	81 натпис севаста Огњана око 1395
а					
б					
в					
г					
д					
є					
ж					
ѕ					
з					
і					
и					
ћ					
к					
л					
м					
н					
о					
п					
р					
с					
т					
оу, ȣ					
ф					
х					
ѡ					
ѱ					
ц					
ч					
ш					
ъ					
ь					
ъі, ы					
ѣ					
ꙗ					
ѥ					
ю					
ѧ, ѩ					
ѫ, ѭ					
ѳ					
ѯ					
ѵ					
у					

	82 натпис Георгија Хрба 1365—1398	83 натпис Богдана Хатељевића 1398—1404	84 натпис госпође Гоисаве 1398—1399	85 натпис тепчије Батала 1399/1400	86 натпис Стефана сина ћесара Угљеше око 1400
А	а а а а а а а а	а а а а а	а а а а а а а а а а а а	а а а	а а
Б	Б Б Б Б Б	Б Б Б	Б Б	Б Б	
В	В В В В	В В В В В	В В В В В В		
Г	Г Г Г	Г Г	Г Г		Г
Д	Д Д Д Д	Д Д Д Д Д	Д Д	Д Д	
Є	Є Є Є Є Є	Є Є Є	Є Є Є Є Є		Є Є Є Є
Ж	Ж	Ж Ж Ж	Ж Ж	Ж	Ж
Ѕ					
З	З		З	З	
І					
И	И И И	И	И И И	И	И
Ћ		Ћ	Ћ Ћ Ћ Ћ		
К			К К К К К	К К	К
Л	Л Л	Л Л	Л Л	Л	Л Л
М	М М	М М	М	М М	
Н	Н Н	Н Н Н	Н Н Н	Н	Н
О	О О	О	О О	О	
П	П П	П	П	П	
Р	Р Р Р Р Р	Р Р Р Р Р Р	Р Р Р	Р	Р
С	С С С С	С С	С С С С С С С	С С С	С С С С
Т	Т Т Т Т	Т Т	Т Т	Т	Т
ОУ, Ꙋ		Ꙋ Ꙋ Ꙋ Ꙋ Ꙋ Ꙋ Ꙋ Ꙋ	Ꙋ Ꙋ Ꙋ Ꙋ Ꙋ Ꙋ Ꙋ	ОУ	ОУ
Ф					Ф
Х	Х Х	Х			
Ѡ	Ѡ Ѡ Ѡ		Ѡ		
Щ					
Ц	Ц Ц Ц Ц		Ц Ц		
Ч		Ч Ч Ч	Ч Ч	Ч	
Ш			Ш		Ш
Ъ					Ъ
Ь	Ь Ь Ь Ь Ь	Ь Ь Ь Ь	Ь Ь Ь	Ь Ь Ь Ь	Ь
ЪІ, Ы					
Ѣ		Ѣ Ѣ Ѣ	Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ	Ѣ Ѣ	Ѣ
Ꙗ	Ꙗ				
Ѥ					
Ю	Ю		Ю Ю		
Ѧ					
Ѫ, Ѭ					
Ѳ					
Ѯ					
Ѱ					
Ѵ					

T. XVI

	87 натпис из цркве Јовче 5. окт 1400	88 натпис Вигња Милошевића 1404	89 натпис деспота Стефана 1403—1415	90 натпис Радоње Ратковића 1404—1435	91 натпис госта Мишљена после 1404	92 натпис Влатка Влађевића 1399—1407
а	ааа	ааааа	а	аааа	аа	ааааааааааа
б	ББ	ББББ	БББ	Б	ББ	БББББ
в	В	ВВВВВВ	ВВВ	ВВВВ	ВВ	ВВВВВВВВ
г	Г	ГГГ	Г	ГГГГ	ГГ	ГГГГГГГ
д		ДД	ДД	ДДДДД	Д	ДДДД
є	Є	ЄЄЄЄЄ	ЄЄЄЄ	ЄЄЄЄ	ЄЄЄ	ЄЄЄЄЄЄЄЄЄЄЄ
ж	Ж	ЖЖ	Ж	Ж		ЖЖЖ
ѕ						
з		З	З	З		ЗЗЗ
і			І			
и	Н	Н	Н	Н	Н	ННН
ћ		ЋЋ		Ћ		ЋЋ
к	КК	КККК		КК	КК	КККККК
л	ЛЛ	ЛЛЛЛ	Л	ЛЛЛ	ЛЛ	ЛЛЛЛЛЛ
м	М	МММММ	М	М	МММ	ММММММ
н	Н	NNNNN	НН	НН	N	НННННННН
о	О	О	О	О	ОО	ООО
п		П	ПП	П	П	ПП
р	Р	РРР	РР	РР	РРР	РР
с	С	ССС	СССС	ССС	С	СССССС
т	Т	ТТ	Т	Т	Т	ТТТТТТТ
ѹ, ȣ		ȣȣȣȣ		ȣȣ	ȣȣȣ	ȣȣȣ
ф			Ф			
х		ХХ	ХХХ	Х	Х	Х
ѡ	Ѡ	Ѡ	Ѡ			ѠѠѠѠ
щ						
ц	Ц	ЦЦ	Ц			Ц
ч		ЧЧ		Ч		ЧЧ
ш		Ш			Ш	Ш
ъ						
ь	ЬЬЬ	ЬЬЬЬ	ЬЬ	ЬЬ	ЬЬ	ЬЬЬЬЬЬЬЬ
ъı, ы						
ѣ	Ѣ	ѢѢѢѢ	Ѣ			
ꙗ						
ѥ						
ю		Ю				ЮЮ
ѧ, ѩ						
ѫ, ѭ						
ѳ						
ѯ						
ѱ						
ѵ						

	93 натпис војводе Миотоша 1399—1415	94 натпис великог босанског кнеза Радоја 1405—1420	95 натпис монаха Стилијана 1412	96 натпис жупана Медулина после 1412
А	ааааааааа	аааааааааа	аааа	ааааааааа
Б	ББББББ	Б Б	БББ	
В	ВВВВВВ	В В В В В	ВВВВВ	
Г	ГГ	Г Г Г	Г	Г
Д	ДДД	Д Д Д	Д Д Д Д Д	Д Д
Є	ЄЄЄЄЄЄЄЄЄ	Є Є Є Є Є Є Є Є Є Є	ЄЄЄЄ	ЄЄЄЄ
Ж	ЖЖЖЖ	Ж	ЖЖ	ЖЖ
Ѕ				
З	ЗЗ	З З З З З	ЗЗЗ	
І			І	
И	НН	Н Н Н Н	Н	Н
Ћ	ЋЋЋ	Ћ Ч		
К	КККККК	К К К К К К		КК
Л	ЛЛЛЛ	Л	ЛЛ	Л
М	ММММММ	М М М М М М	МММ	ММ
N	NNNН	N N N N N N Н	НN	NNННН
О	ООО	О О О	оО	о
П	ПП	П П	П	П
Р	РРРР	Р Р Р	Р	
С	СССС	С С С С С С С	ССССССС	С
Т	ТТТТТТ	Т	Т	
ОУ, Ꙋ	ꙊꙊꙊꙊꙊꙊ		Ꙋ	ꙊꙊ
Ф				
Х	ХХ	Х Х	Хх	х
Ѡ	ѠѠѠѠѠ			
Щ			Щ	Щ
Ц			Ц	
Ч		Ч	ЧЧ	
Ш	ШШ		Ш	
Ъ			ЪЪЪ	
Ь	ЬЬЬЬЬ	Ь Ь Ь Ь Ь Ь Ь Ь Ь Ь Ь Ь	ЬЬ	ЬЬ
ЪI, Ы			Ы	
Ѣ	ѢѢ	Ѣ Ѣ		Ѣ
Ꙗ				
Ѥ				
Ю	Ю	Ю Ю		
Ѧ, Ѩ			ѦѦ	
Ѫ, Ѭ				
Ѳ				
Ѯ				
Ѱ				
Ѵ				

	97 натпис Покрајца Оливеровића 1404—1435	98 натпис Озрина Копијевића 1415—1420	99 натпис кнеза Батића 1420—1428	100 натпис Вукосава Землића 1420—1442	101 натпис Николе Дорјановића 1425
А	А А А А А А А А А А	А А А А А А А	А А А А А А	А А	А А А А А А А А А А А А А А А А
Б	Б Б	Б Б	Б Б Б Б		Б Б Б Б Б
В	В В В В В В В	В В В В	В В В В В В В	В В	В В В В В В В В В В В В В В
Г	Г Г Г Г	Г Г Г	Г Г Г		Г Г Г Г
Д	Д Д Д Д Д Д Д	Д Д Д Д Д	Д Д Д		Д Д Д Д Д Д Д Д Д Д Д Д
Є	Є Є Є Є Є Є Є	Є Є Є Є Є	Є Є Є	Є Є	Є Є Є Є Є Є Є Є Є Є Є Є Є Є Є Є
Ж	Ж Ж	Ж	Ж Ж Ж Ж	Ж	Ж Ж Ж
Ѕ					
З	З	З	З З З	З	З З З З
І					Ї І Ї І
И	И И И	И И	И И	И	И
Ћ	Ћ		Ћ		
К	К К	К К К К К К К	К К К К К	К	К К К К К К К К К К К
Л	Л Л Л	Л Л	Л Л	Л Л	Л Л Л Л Л
М	М М М М М	М М М	М М М М	М	М М М М М М М
Н	Н Н Н	Н Н Н	Н Н		Н Н Н Н Н Н Н
О	О	О О	О О	О	О О
П	П П П	П	П		П
Р	Р Р Р Р	Р Р Р Р Р Р	Р Р Р Р		Р Р Р Р Р
С	С С	С С С С С	С С С С С	С	С С С С С С С С С С С С С
Т	Т Т Т Т	Т Т Т Т	Т Т		Т
Оу, ȣ	ȣ ȣ ȣ	ȣ ȣ ȣ ȣ	ȣ ȣ ȣ ȣ	ȣ	ȣ ȣ Оу ȣ ȣ ȣ Оу ȣ ȣ ȣ
Ф					Ф
Х	Х Х Х Х	Х Х Х Х	Х Х		Х Х Х
Ѡ	Ѡ Ѡ Ѡ	Ѡ	Ѡ		Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ
Щ	Щ				Щ
Ц	Ц Ц	Ц	Ц		Ц Ц
Ч	Ч				Ч Ч Ч Ч
Ш		Ш Ш	Ш		Ш
Ꙃ					
Ь	Ь Ь Ь Ь Ь	Ь Ь Ь Ь Ь Ь	Ь Ь Ь Ь Ь	Ь	Ь Ь Ь Ь Ь
ЪІ, ЬІ					ЬІ ЬІ ЬІ ЬІ ЬІ
Ѣ	Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ	Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ	Ѣ Ѣ		Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ
Ꙗ					Ꙗ Ꙗ
Ѥ					Ѥ Ѥ Ѥ
Ю			Ю		Ю Ю
Ѧ, Ѩ					
Ѫ, Ѭ					
Ѳ					
Ѯ					
Ѱ					
Ѵ					

	102 Натпис о смрти деспота Стефана 19. јули 1427	103 Натписи Ђорђа Зубровића 1427	104 Натпис попа Вукше 1427	105 Натпис попа Богчина после 1427
А	А А	А А А А А А А А	А	А А А
Б	Б Б Б Б Б Б	Б Б Б Б	Б	Б
В	В В В В В В В В В В В В	В В В В	В	
Г	Г Г Г Г Г	Г Г Г Г		Г
Д	Д Д Д Д Д Д Д Д Д Д	Д Д Д Д Д		
Є	Є Є	Є Є Є Є Є	Є	Є
Ж	Ж Ж Ж Ж	Ж		
Ѕ				
З	З З З З З З З	З		
І	І І І І І І			
И	И И И И И	И И И И	И	И
Ћ				
К	К К К К К К К К К К К К К	К К К К К	К	
Л	Л Л Л Л Л Л Л Л Л Л Л Л Л Л Л Л Л Л Л	Л Л Л	Л	
М	М М М М М М М М М М М М М М М М	М М М М М М		
Н	Н Н Н Н Н Н Н Н Н Н Н Н Н Н	Н Н		Н Н
О	О О О	О О	О О	О
П	П П П П	П	П П П	П П
Р	Р Р Р Р	Р Р Р	Р	
С	С С С С С С С С С С С С С	С С С С С С С	С	С С
Т	Т Т Т Т	Т Т	Т	
ОУ, Ȣ	Ȣ Ȣ Ȣ Ȣ Ȣ Ȣ Ȣ Ȣ Ȣ Ȣ Ȣ Ȣ Ȣ Ȣ Ȣ Ȣ ОУ	Ȣ Ȣ Ȣ	Ȣ	
Ф	Ф	Ф		
Х	Х Х Х	Х		
Ѡ	Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ	Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ		
Щ	Щ Щ Щ			
Ц	Ц Ц Ц Ц			
Ч	Ч Ч	Ч		Ч
Ш	Ш		Ш	
Ъ				
Ь	Ь Ь Ь Ь Ь Ь Ь Ь Ь	Ь Ь Ь Ь		Ь
Ъ, ЬІ	ЬІ	ЬІ		
Ѣ	Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ	Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ		Ѣ
Ꙗ	Ꙗ Ꙗ Ꙗ	Ꙗ		
Ѥ	Ѥ			
Ю	Ю Ю Ю Ю			
Ѧ, Ѩ				
Ѫ, Ѭ				
Ѳ				
Ѯ				
Ѱ				
У				

	106 натпис кнеза Павла Комљеновића 1423—1434	107 натпис деспота Ђурђа 1430	108 натпис Вукашина Добрашиновића после 1433	109 натпис Љеша Црнојевића после 1435	110 натпис Родопа 7. фебруар 1436
А					
Б					
В					
Г					
Д					
Є					
Ж					
Ѕ					
З					
І					
И					
Ћ					
К					
Л					
М					
Н					
О					
П					
Р					
С					
Т					
ОУ, Ȣ					
Ф					
Х					
Ѡ					
Щ					
Ц					
Ч					
Ш					
Ъ					
Ь					
Ꙑ/Ы					
Ѣ					
Ꙗ					
Ѥ					
Ю					
Ѧ, Ѩ					
Ѫ, Ѭ					
Ѳ					
Ѯ					
Ѱ					
Ѵ					

	111 натпис Радована пре 1439	112 натпис госпође Јелене Страцимировић 1440	113 натпис јеромонаха Доментијана 1443	114 натпис деспота Лазара и Гргура 1446—1458	115 натпис војводе Згура 1454	116 натпис херцега Стефана 1454
А	ААААА	ААААААААА	ААА	АА	ААА	АААААА
Б		ББ				Б
В	ВВ	ВВВ	ВВ		ВВВВВ	ВВВВВ
Г		Г		ГГ	Г	ГГ
Д	ДД	ДДДД	Д	ДД	Д	ДДДД
Е	ЄЄЄЄ	ЄЄЄЄЄЄЄЄЄЄЄЄ	ЄЄЄ	Є	ЄЄ	ЄЄЄЄЄЄ
Ж		Ж				
Ѕ						
З	З	ЗЗЗ		З	З	ЗЗ
І		ІІ	Ї			Ї
И	ННН	Н	Н		НН	Н
Ђ						
К	КК	ККК				К
Л	Л	ЛЛЛ	Л	Л	Л	ЛЛЛ
М	МММ	ММ	ММ		ММ	ММММ
Н	NН	Н	NN	Н	Н	ННН
О	О	ООО	О	О	О	ОО
П		П	П	П	ПП	
Р	РР	РР	РРР	РРР	РР	РР
С	СССС	ССССССС	С	СС	СС	СС
Т	ТТ	Т	Т	Т	ТТТ	ТТТ
ОУ,ȣ	ȣȣ	ȣ ОУ Ѳ		ȣ	ОУ ОУ	ȣȣȣȣȣ
Ф						Ф
Х		Х				ХХХХ
Ѡ		ѠѠ	Ѡ			ѠѠ
Щ		ЩЩ				
Ц		Ц				Ц
Ч	Ч	ЧЧ			Ч	Ч
Ш	Ш	Ш				
Ъ				ЪЪЪ		
Ь	ЬЬ	ЬЬЬ	Ь	Ь	ЬЬЬ	ЬЬЬ
ЪІ,Ы		Ы				Ы
Ѣ		ѢѢ	Ѣ		ѢѢѢ	ѢѢѢ
Ꙗ		ꙖꙖ	ІА			
Ѥ						Ѥ
Ю		Ю				
Ѧ,Ѩ						
Ѫ,Ѭ						
Ѳ						
Ѯ						
Ѱ						
У						

	117 натпис кнеза Радивоја Влатковића 1464—1465	118 натпис госпође Маре 1464—1465	119 натпис Степана Родоповића 1469	120 натпис Радоја сина војводе Стипана пре 1475	121 натпис Махмута Бранковића 1471—1485
А					
Б					
В					
Г					
Д					
Е					
Ж					
Ѕ					
З					
І					
И					
Ћ					
К					
Л					
М					
Н					
О					
П					
Р					
С					
Т					
ОУ,Ꙋ					
Ф					
Х					
Ѡ					
Щ					
Ц					
Ч					
Ш					
ʒ					
Ь					
ЪІ,ЫІ					
Ѣ					
Ꙗ					
Ѥ					
Ю					
Ѧ,Ѩ					
Ѫ,Ѭ					
Ѳ					
Ѯ					
Ѱ					
Ѵ					

	122 натпис Богавца и Тараха Бољуновића пре 1477	123 натпис војводе Петра 1477 — 1490	124 натпис Ивана Црнојевића 1484	125 натпис архиепископа Теодосија Дојчетовића 20. март 1498
А	а а а а	а а а а а	А А А А А А Л	а а а а а А
Б	Б Б Б Б		Б Б	Б
В	В В В	В В	В В В В В В	В В В В Ъ
Г	Г	Г	Г	Г Г Г
Д		А А А	А А	Д
Є	Є Є Є Є Є Є	Є Є Є Є	Є Є Є Є	Є Є Є Є Є Є
Ж	Ж Ж		Ж	
Ѕ				
З			З З	
І				Ї І
И	Н	Н	Н Н	Н
Ћ	Ћ	Ћ		
К			К	К К К
Л	Л Л	Л	Л	Л
М	М М М М М	М	М М	М М
Н	N	N N	Н	Н Н Н
О	о о	о	О О О	О О
П	П	П	П	П П
Р	Р	Р Р	Р Р Р Р Р	Р Р Р
С	С С С С С С	С С	С С С С С	С С С С С
Т	Т Т	Т Т Т	Т Т Т Т Т	Т Т Т
ОУ, Ȣ	Ȣ Ȣ Ȣ Ȣ	Ȣ		Ȣ
Ф				Ф
Х	Х		Х Х	Х
Ѡ				Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ
Щ				Щ
Ц	Ч		Ч Ч	Ч
Ч	V			Ч Ч
Ш			Ш	
Ъ				Ъ Ъ
Ь	Ь Ь Ь	Ь Ь	Ь Ь Ь Ь	Ь Ь Ь
ЪІ, Ы				
Ѣ	Ѣ Ѣ		Ѣ Ѣ Ѣ	Ѣ Ѣ
Ꙗ				Ꙗ Ꙗ
Ѥ				
Ю				
Ѧ, Ѩ				
Ѫ, Ѭ				
Ѳ				Ѳ
Ѯ				
Ѱ				
Ѵ				Ѵ

КАРТА
НАЛАЗА ЋИРИЛИЧКИХ НАТПИСА НА БАЛКАНУ
НАТПИСИ X ВЕКА
НАТПИСИ XI ВЕКА
НАТПИСИ XII ВЕКА
НАТПИСИ XIII ВЕКА
НАТПИСИ XIV ВЕКА
НАТПИСИ XV ВЕКА
РАЗМЕР = 1:2 000 000
РУМУНИЈА
БУГАРСКА
ТУРСКА
ГРЧКА
АЛБАНИЈА
ЈАДРАНСКО МОРЕ
БЕОГРАД
СМЕДЕРЕВО
ЦРКВИНЕ
ВИТОВНИЦА
ПЕТКОВИЦА
РАВАНИЦА
ЗАЈЕЧАР
КОЖЕЉ
ЉУБОСТИЊА
СТУДЕНИЦА
ГРАДАЦ
БАЊА
ДАВИДОВИЦА
СВ. ПЕТАР
СОПОЋАНИ
БИЈЕЛО ПОЉЕ
Д. СОПОТНИЦА
МАНАСТИР МОРАЧА
КЛОБУК
ПРЕВЛАКА
КОМ
СКАДАРСКО ЈЕЗЕРО
БЕШКА
ДЕЧАНИ
МУШУТИШТЕ
ПРИЗРЕН
СВ. АРХАНЂЕЛИ
РЕЧАНЕ
ДЕШАК
ЉУБОТЕН
СТ. НАГОРИЧИНО
СКОПЉЕ
МАТКА
МАРКОВ МАНАСТИР
ЛЕСНОВО
ТРЕСКАВАЦ
ВАРОШ
СЛЕСТИ
ВИТОЛА
ГЕРМАН
КОНЧА
СТ. ДОЈРАН
КИРЧОВО
ВАГАНЕШ
ЗОВНА
ВРАЊЕ
НИШ
КУРШУМЛИЈА
МАН. РИЛА
ВРАЦА
БОЖЕНИЦА
ВАТОШОВО
ТРНОВО
ПРЕСЛАВ
ШУМЕН
СТРУМА
МАРИЦА
САВА
ДРИНА

САДРЖАЈ